ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2024 N 1 (34)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2024 Թ. N 1 (34)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ · A WORD OF MEMORY

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEES

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

GEVORG STEPANYAN*
Doctor of History, Professor
Institute of History NAS RA
sasun-07@mail.ru
ORCID: 0009-0000-7536-6777
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.5–18

REJECTION OF AZERBAIJAN'S MEMBERSHIP BY THE LEAGUE OF NATIONS (SEPTEMBER-DECEMBER 1920)[1]

KEYWORDS
League of Nations
Armenia
Azerbaijan
Fritjof Nansen
A.M. Topchubashov
Paul Hymans
Eric Drummond

ABSTRACT
The geopolitical changes that took place in Transcaucasia especially the strengthening of the positions of the Russian Socialist Federation Soviet Republic (RSFSR) and the establishment of the Soviet rule in Azerbaijan, took the Azerbaijani delegation in Paris and its leader, Ali Mardan-bek Topchubashov by surprise. However, despite the fact that the international community did not recognize Baku's authority and even more so in territories not controlled by it, its aggressive intentions did not change.

Introduction

This time, in 1919, the delegation of the non-existent Azerbaijan People's Republic was relocated to Geneva, Switzerland, to the League of Nations, the first

* *Հոդվածը ներկայացվել է 12.04.24, գրախոսվել է 12.04.24, ընդունվել է պպագրության 30.04.24:*

[1] The research was carried out with the funding provided by the Science Committee of the Armenian National Academy of Sciences under the code 21T-6A163 within the scope of the scientific topic.

international organization created on the basis of the Versailles-Washington system, on January 28 of that year. The League of Nations began its existence on January 10, 1920. Therefore, to improve Azerbaijan's reputation in this prestigious institution, the delegation decided to establish a propaganda centre in Geneva based on the plan prepared while in Versailles. As a first step, the delegation began to cooperate with the magazine "L'Europe Orientale"[2], which published articles in English and French. However, these articles were full of distortions and aimed to mislead the international public opinion about the artificially created formation "Azerbaijan" in the East Caucasus in 1918.

The Application of A.M. Topchubashov to the League of Nations

As a first step, the delegation begins to cooperate with the magazine "L'Europe Orientale" published in English and French, where in order to mislead the international public opinion in the East Caucasus in 1918 various articles full of distortions are published regarding the artificially created entity "Azerbaijan".

Although at the April 22, 1920 session, the Parliament of Azerbaijan, decided "to end the delegation's diplomatic mission of the Republic of Azerbaijan in the Republic of France, initiated in 1918 by government's decision of December 28 for the peace conference"[3], due to the drastic political situation in Azerbaijan, the delegation led by Topchubashov remained in Europe and began to struggle against the Soviet power established in the country. They never gave up the idea of taking territory belonging to neighboring states without any legal grounds, setting a pre-arranged scenario differently.

Since the delegation headed by Topchubashev would no longer represent the country – Musavati Azerbaijan, where Soviet regime was established, Topchubashev, being disguised as "civil and humane" person on June 8, 1920 addressed the Council of the Assembly, expressing hope that "the Supreme Council and the Entente in general would protect the Azerbaijani government and its peaceful delegation in Europe that had been under attack by Russian Bolsheviks."[4]

---

[2] See **Гасанлы** 2011, 506.

[3] See Азербайджанская Демократическая Республика 1998, 185. See also **Дулаева, Шаламова, Багиров, Ахмедова** 2010, 45.

[4] **Гасанлы** 2014, 473.

It is evident that Topchubashov employed diplomatic maneuvers to exploit the Entente countries' negative attitude towards the Bolshevik government established in Russia to protect Azerbaijan, which was portrayed as being subjected to aggression. Topchubashov maintained constant correspondence from Versailles with the high-ranking leaders of Azerbaijan[5]. He was well-informed that Azerbaijan was Sovietized with the active support of Kemal, which he tried to cover up with the term "Bolshevik aggression". However, another important issue arises here: "How could the delegation of a country be called "peaceful" when the mass atrocities committed against the local Armenian population were fresh, and the violence against them continued?".

Indeed, this very obvious circumstance is considered the main argument for the bankruptcy of Topchubashov's petition-appeal and the policy arising from it. Another circumstance is noteworthy here: even after the establishment of Soviet rule, Topchubashov made a deliberate attempt to legitimize and bring to international recognition Azerbaijan's expansionist aspirations under the auspice of the League of Nations. Thus, in 1920, in order to strengthen their positions in the international arena on behalf of the delegation a bit later on September 8 Topchubashov sent a letter to Geneva, League of Nations, which stated: "In April 1920, Bolsheviks conquered Azerbaijan and after an unequal battle, the Red Army occupied the country. After which riots continue in Azerbaijan. We hope that the Supreme Assembly of the League of Nations will provide moral assistance to the Azerbaijani people and their legitimate demands."[6] And in order to make the support and patronage from the League of Nations in the "struggle against the Bolshevik occupation" more realistic and as part of the agreed plan to fight against the Bolsheviks Topchubashov on behalf of the delegation on November 1, 1920 applied to Eric Drummond, Secretary General of the League of Nations, with a request to join the international organization[7].

The Fifth Committee, also known as the Committee of Five chaired by A. Haneus, and appointed by the League's First Assembly, was chaired by Paul Hymans, and it was to examine candidates for League of Nations membership.

---

[5] See Документы и письма из личных архивов А.М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли 2012.

[6] **Гасанлы** 2014, 473.

[7] See Ադրբեջանը և Ազգերի Լիգան, «Մշակ», 16.12.1920, see also **Musayev Tofig F.** 2008, 7.

The committee had sub-committees, and the reports on the membership of Ukraine, Armenia, and Azerbaijan were submitted to the third sub-committee. This sub-committee was chaired by the Norwegian Fritjof Nansen[8] and included members such as Hovhanneski from Romania, Millen from Australia, Palacios from Spain, Politis from Greece, Spalaykovic from Yugoslavia and Tang Tsaifu from China[9].

The Discussion and Rejection of the Application by the League of Nations

Azerbaijan's application is discussed at the meeting of the Council[10] convened on November 15 and 24, where E. Drummond's report[11] "On the application of the Republic of Azerbaijan to join the League of Nations" is presented. Brief information about the territory of the Republic of Azerbaijan, its population, the path taken, and the political system were introduced there. The memorandum specifically stated: "The Republic of Azerbaijan was established in the Caucasus region on the territories formerly occupied by the Russian provinces of Baku and Elizavetpol. It is situated on the coast of the Caspian Sea and shares borders with Dagestan to the north, the North Caucasus to the northeast, Georgia to the west, and Iran to the south."

According to the latest Russian statistical data, the country's population is 4 million, 615 thousand, and 3 million 482 thousand are Muslim Tatars, 750 thousand are Armenians, 26 thousand 580 are Georgians and minorities are Russians, Germans and Jews. **Occupying an artificial (superficial) area of 40 thousand square miles, the Republic of Azerbaijan never existed as a state before and was always included in the groups of larger powers, such as Mongolia or Persia, and in 1813 in the Russian Empire. The name "Azerbaijan" is nothing more than the name of a neighboring Persian**

---

[8] We refer to the Norwegian polar explorer, scientist the great humanist and friend of Armenians Fritjof Nansen. After taking over the position of high Commissioner for Refugees in the League of Nations, Fritjof Nansen devoted the last decade of his life to the League of Nations.

[9] See **Միք. Թ.** Ազգերի լիգան և Հայաստանի ընդունելության խնդիրը, «Մշակ», 28.01.1921:

[10] The governing bodies of the League of Nations were the Assembly or General Convention, Council and Permanent Secretariat, headed by the General Secretary.

[11] See **Гасанлы** 2014, 481–482.

province, which was chosen as the name of the newly created republic[12] **(emphasis is ours – G.S.).**

Here it is very important to note that E. Drummond's report clearly establishes the fact that the petitioner has no historical, ethnographic and legal-political grounds in relation to the claimed territories.

The "Legal observations" section of the report states:

"The application of the Azerbaijan Peace Delegation for admission to the League of Nations raises two questions from a legal point of view, on which the Assembly will have to pronounce. The territory of Azerbaijan was originally part of the Russian Empire, so the question arises whether the proclamation of the Republic in May 1918 and its subsequent recognition by the Allied Powers in January 1920 are sufficient factors to confirm that Azerbaijan is de jure a "fully sovereign country" in accordance with the provisions of Article 1 of the League of Nations. It should be noted that it was only the delegation of Azerbaijan that insisted on the de facto recognition of the republic, which was done only by Great Britain, France, Italy and Japan, while the USA refused.

If the Assembly approves the international status of Azerbaijan as a "fully sovereign state", the following problem will arise: is the delegation which has applied for membership authorized to represent the legitimate government of the country, and is this government (now the Soviet government – G.S.) able to assume the obligations and give the guarantees, arising from membership of the League of Nations?"[13]

As the content of the report shows, E. Drummond approached the issue with full responsibility. With strong historical, political and legal foundations, he showed that it is impossible to include the newly discovered entity "Azerbaijan" into the international organization guided by the fundamental values of civilization. Incidentally, Drummond's argument that the name "Azerbaijan" is borrowed from the name of a Persian province is also important, while his sarcasm towards this artificial formation can be clearly read between the lines. Therefore, the report prepared by Drummond evidenced that the Secretariat of the League of Nations treated the application of the delegation of Azerbaijan with strict reservations.

It is also noteworthy that the Secretary General of the League of Nations raised the question of the legitimacy of the Azerbaijani delegation. It is not by

---

[12] **Ավագյան** 2010, 43, see also **Գզոյան** 2018, 27, see also **Gzoyan** 2018, 7.

[13] **Ավագյան** 2010, 45:

chance that the following questions were included in the report: does it represent the legitimate government of Azerbaijan at the League of Nations for the purpose of submitting an application for membership, and is this government able to assume obligations and provide the necessary guarantees[14]?

Moreover, it is noteworthy that taking into account the territorial aggressive ambitions of Azerbaijan against the neighboring states, Armenia and Georgia, E. Drummond in the memorandum mentioned the territory of Azerbaijan as 40,000 square meters mil[15]. This circumstance made Topchubashov, who had been carried away by pan-Turkic dreams, face the facts. On this occasion, he sent a letter to the Secretariat, full of distortions and lies, in which he stated that the territory of Azerbaijan in the report of the Secretary General was allegedly wrongly stated as it should be 94,000,137 square miles[16], thus revealing the expansionist motive behind the application for the membership of the League of Nations.

By the way, let's take into account the fact that Topchubashov's arrogant efforts to create "Great Azerbaijan" and extreme nationalism were manifested for the last time in the above-mentioned letter, in his expansionist aspirations for the province of Yerevan. Thus, in order to confuse the secretariat of the League, he writes in a completely false and fraudulent letter, in the spirit of diplomatic intrigue, that "in the areas of the former province of Yerevan, which are marked on the map, only Muslims and Azerbaijanis live. They have repeatedly asked to be incorporated into the Republic of Azerbaijan (sic!)"[17].

In any case, on 20 November, the "Committee of Five", elected by the First Assembly of the League of Nations, discussed the application of the Azerbaijani delegation for admission to the League. In order to make the picture clearer, we think it necessary to present the transcript of the meeting below:

Dr Nansen (Norway) read his report on the application for membership of the League of Nations by the Republic of Azerbaijan. The application for

---

[14] See **Գզոյան** 2018, 127:

[15] See **Гасанлы** 2014, 482.

[16] **Гасанлы** 2014, 482. On November 19, 1918 Ali Mardan bey Topchubashov meeting the Coronel Tamploy - representative of the English military forces in the Ottoman Empire at the Pera Palace hotel in Istanbul in response to the question on how many kilometers their country covered, he answered 85–95.000 sq. kilometers (see **Али Мардан Бек Топчибашев** 2015, 92).

[17] **Гасанлы** 2014, 482.

membership was made in a proper manner. It was represented by the Azerbaijani delegation appointed by the Government of Azerbaijan that was in power until April of 1920 in Baku. The report then pointed out that it was difficult to form an opinion about the borders of the territory, over which the government of Azerbaijan expelled from Baku exercises its power. Another government is ruling in Baku. Due to the border disputes with Georgia and Armenia, it is impossible to reliably demarcate the borders of the state of Azerbaijan. In 1920, in January this state was de facto recognized by England, France and Italy.

Finally, Dr. Nansen asked whether it was possible to admit Azerbaijan to the League of Nations a State which would most probably not be able to fulfil all the conditions arising from the Treaty, particularly in matters of stability and territorial sovereignty, and which, moreover, had not been recognized de jure by any member State of the League of Nations.

Mr. Benes[18] (Czechoslovakia) agreed with this provision. In his opinion, it would be difficult to admit Azerbaijan to the League of Nations under the present circumstances. The government of this country is not stable, the borders are not clearly defined, which causes border disputes with neighbors. Under the present conditions, the provisions of the Treaty prohibit Azerbaijan's accession. The Czechoslovak representative insisted that Azerbaijan could not join League under the current conditions.

Lord Robert Cecil[19] (South Africa) supported Benes' proposal. In his view, Azerbaijan was not a free and sovereign state able to provide the necessary guarantees.

Benes' proposal was adopted unanimously by the Committee with the following conditions: **"After discussing the report on the accession of Azerbaijan to the League of Nations, the Committee delivers a negative**

[18] The article refers to the statesman and politician Dr. Edward Benes who was the Minister of Foreign affairs of Czechoslovakia in 1918–1935. Thence, from 1935 to 1948 he was the President of the country.

[19] A member of the British Conservative Party, Lord Robert Cecil was the son of the statesman and politician Lord Robert Salisbury. Lord Robert Cecil actively participated in the creation of the League of Nations. In the 1920s and 1930s he represented Britain in a number of conferences.

opinion on the accession of Azerbaijan and returns the application for membership to the consideration of the Assembly" (emphasis ours – G.S.).[20]

It should be noted that the decision of the "Committee of Five" was entirely reasonable and fair from the perspective of correctly assessing the legal, political and geopolitical priorities of the League of Nations. In the speeches of the delegates, which were filled with sound evaluation, the obvious reality was discussed, that the "Azerbaijan" formation made expansionist claims to neighboring states, i.e. Armenia and Georgia.

Therefore, this circumstance contradicted the fundamental provisions of the League of Nations, because the League of Nations was meant to be an organization that maintains peace and prevents aggression. The main articles of its charter were aimed at this.

And as expected, the "Committee of Five" in 1920 at the 4th session of December 1, discussing the application of the Azerbaijani delegation to join the League of Nations decided: **"The Republic of Azerbaijan cannot be admitted to the League of Nations"**[21] (emphasis: ours – G.S.).

The decision was substantiated by the following arguments:

"1. It is difficult to determine the territories over which the power of the government of Azerbaijan extends.

2. It is impossible to determine the exact borders of Azerbaijan due to border disputes with neighboring states.

The Committee decided that the provisions of the Charter do not allow to admit Azerbaijan to the League of Nations under the current conditions"[22].

Another important consideration. Although Topchubashev wrote to P. Hymans on 7 December 1920 to protest against the decision of the "Committee of Five", Secretary General E. Drummond replied that the decision remained in

[20] Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, 2008, 593, 574, see also **Ավագյան** 2010, 51. For French and English see **Գզոյան** 2012, 124–136, see also **Գզոյան** 2013, 124–136, see also 1919–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ Ազգերի լիգայի ընդունած փաստաթղթերի ժողովածու 2023, 269–279:

[21] **Hovhannisyan** 2004, 28–29, see also Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, 2008, 592–593.

[22] League of Nations Archive, Journal of the First Assembly of the League of Nations, Geneva, 1920, p. 139, as cited in **Գզոյան** 2012, VI, see also Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, 2008, 593, see also **Ավագյան** 2010, 47.

force because **"... under the present conditions it is impossible to admit the Republic of Azerbaijan to the League of Nations"**[23] (emphasis is ours – G.S.).

Annoyed by the cancellation of Azerbaijan's application, Jeyhun-bek Hajibeili, a member of the Azerbaijani delegation in Paris, in a statement written in the language of blackmail and published in the French daily "Le Temps": "For two years now, the delegation of Azerbaijan has been asking civilized nations to accept Azerbaijan. Apart from a civilizational perspective the issue at hand does not solely concern the people of Azerbaijan. Any decision made regarding this matter will have a significant impact on the 30 million Muslims residing in the Caucasus, Volga, Siberia, and Turkistan. This was discussed at the High Assembly of the League of Nations. It is up to this significant group to either take it under the protection of Western civilization or risk its fate in barbarism"[24].

It is interesting that Hajibeyli, in a speech inspired by the spirit of pan-Islamic ideology, publicly revealed the fact that he was a descendant of barbaric tribe i.e. Turko-Oghuz, Lenktemurs and other wild hordes.

Then, Hajibeili, falsifying the facts, declared that, allegedly, Azerbaijan had clear borders and in this regard had no disputes with its neighbors, particularly Armenia. According to him, "Armenia, whose admissibility was "unanimously" decided by the subcommittee, is in more unfavorable conditions, because its borders are not yet defined."

The argument about the "disputes" of the bordering countries is also baseless, because there is no border dispute, except for the Karabakh issue, for which Azerbaijan is ready to reach an agreement by bringing it to the authority of the Peace Conference[25]. The author's clear statement that Artsakh does not belong to Azerbaijan and the emphasis on its controversial status are particularly significant here. Terefore, just judging by this fact, it should be noted that during the existence of the Democratic Republic of Azerbaijan, its authority did not extend to Artsakh and Nakhichevan.

---

[23] **Гасанлы** 2014, 484–485.

[24] Ատրպէճանի պատուիրակութեան անդամ Հաճիպէքօֆի յայտարարութիւնները, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 15.12.1920:

[25] Ատրպէճանի պատուիրակութեան անդամ Հաճիպէքօֆի յայտարարութիւնները, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 15.12.1920:

Due to the international community's negative stance, Topchubashov's "diplomatic mission" failed to achieve any of the ambitious goals of his expansionist policy.

In the mentioned context, it is important to note that the League of Nations recorded the aspirations of the "Azerbaijan" formation towards the territories of neighbouring states. This is also evidenced in Nansen's note of the report on Armenia's admission to the League of Nations on the occasion of which the "Committee of Five" held deiscussion. Nansen's report stated the following: "Armenia's situation has become very difficult, most of its territory has been captured by the enemy"[26]. And as researcher E. Gzoyan expert in the issue rightly noticed, "With this, the League of Nations not only reaffirmed the disputed status of Karabakh, but this very issue was the basis for the rejection of Azerbaijan's membership"[27]. In addition, Azerbaijan and Georgia wern't permitted to participate in the esteemed international financial conference held in Brussels by the League of Nations. It is interesting to note that of the three Eastern Caucasian republics, only Armenia was allowed to participate[28].

Conclusion

Thus, the activities of the delegation led by Ali Mardan bey Topchubashov had an inglorious end in Paris[29] and Geneva. The plans to create "Great Azerbaijan" through deception and falsification of historical facts failed[30]. At the same time, although on 11 January 1920 the Supreme Council of the Allies de facto[31] recognised the independence of the National People's Republic of Azerbaijan, it should be noted that the Entente and the League of Nations refused to support the expansionist aspirations of Baku, expressed in drawn maps that lacked any legal bases whatsoever. Moreover, the above mentioned just decision of the League of Nations once again documents the reality that the fictitious entity "Azerbaijan" did not have clear borders and territory during the Musavat

[26] **Միք. Թ.** Ազգերի լիգան եւ Հայաստանի ընդունելության խնդիրը, «Մշակ», 29.01.1921:

[27] **Գզոյան** 2012, VI:

[28] See Վրաստան եւ Ատրպէճան չեն ընդունուած Ազգերու լիկայի միջազգային ֆինանսական խորհրդաժողովին, «Հայրենիք» (օրաթերթ), 10.11.1920:

[29] See more **Stepanyan** 2023, 37-58.

[30] See more **Stepanyan** 2022, 5–31:

[31] See Азербайджанская Демократическая Республика 1998, 102.

government (28 May 1918 – 28 April 1920) at the same time making claim to the territories beyond its control and jurisdiction, i.e. the originally Armenian Artsakh, Zangezur and Nakhichevan.

BIBLIOGRAPHY

Ադրբեջանը և Ազգերի Լիգան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, դեկտեմբերի 16, N 158:

Ավագյան Շ. 2010, Լեռնային Ղարաբաղ. իրավական ասպեկտներ, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 88 էջ:

Ատրպէճանի պատուիրակութեան անդամ Հաճիպէքօֆի յայտարարութիւնները «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, դեկտեմբերի 15, N 632:

Գզոյան Է. 2012, Ղարաբաղյան հիմնահարցը և Ադրբեջանը: Ազգերի լիգայի արխիվի (Ժնև, Շվեյցարիա) փաստաթղթերում, «Վէմ», Երեւան, Դ տարի, հուլիս-սեպտեմբեր, № 3 (39), էջ VI–XV:

Գզոյան Է. 2013, Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը և Ազգերի լիգան, Երևան, «Գիտություն», 218 էջ:

Գզոյան Է. 2018, Միջազգային-իրավական կարգավիճակը 1918–1920 թթ.: Ըստ Ազգերի լիգայի ժնևյան արխիվի նորահայտ վավերագրերի, «Վէմ», Երեւան, Ժ տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4 (64), էջ 122–132:

Միք. Թ. Ազգերի լիգան և Հայաստանի ընդունելութեան խնդիրը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1921, Յունվարի 28, N 19:

Միք. Թ. Ազգերի լիգան եւ Հայաստանի ընդունելութեան խնդիրը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1921, յունվարի 29, N 20:

Վրաստան եւ Ատրպէճան չեն ընդունուած Ազգերու լիկայի միջազգային ֆինանսական խորհրդաժողովին, «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսթըն, 1920, հոկտեմբերի 10, N 270:

1919–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ Ազգերի լիգայի ընդունած փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 2023, «Գիտություն», 319 էջ:

Gzoyan E. 2018, The Admission of the Caucasus States to the League of Nations: the role of Soviet Russia, “Caucasus Survey”, Brill Academic Publishers, Leiden, Netherlands, Vol. 6, Issue 1, p. 1–17.

Musayev Tofig F. 2008, From Territorial Claims to Belligerent Occupation: Legal Appraisal, “Diplomatiya Aləmi” (World Of Diplomacy-Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan), Baki, № 18-19, s. 30-49.

Hovhannisyan N. 2004, The Karabakh Problem. The Thorny Road to Freedom and Independence, Yerevan, “Zangak-97”, 147 p.

Stepanyan G. 2022, The “Great Azerbaijan” Project in the Pan-Turkish Concept of the Musavatists, Young Turks and Kemalists, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, № 1 (28), էջ 5–31:

Stepanyan G. 2023, The Musavat Azerbaijan’s Expansionist Aspirations at Paris Peace Conference (1919), «Բանբեր հայագիտության», Երևան, № 2 (32), էջ 37-58:

Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Законодательные акты (сборник документов), Баку, 1998, «Азербайджан», 560 с.

Али Мардан-Бек Топчибашев 2015, Избранное: в 4 томах, т. III, А.М.б. Топчибашев Государственническая деятельность 1918–1920. Сост. **Гасан Азиз-оглу Гасанов**, Баку, тип. «Чашыоглу», 608 с.

Гасанлы Дж. 2011, Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости (1917–1920), Москва, «Флинта», 664 с.

Гасанлы Дж. 2014, Али Мардан-бек Топчибашев: жизнь за идею, Москва, «Флинта», 625 с.

Дулаева З., **Шаламова Л**., **Багиров Ф**., **Ахмедова Ф**. 2010, Посланцы Азербайджана на Парижской мирной конференции. Баку, “Ziya”, 208 с.

Документы и письма из личных архивов А. М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903–1934 гг.). Сост., предисл. и прим. **С.М**. **Исхаков**, Москва, «Социально-политическая мысль», 2012, 280 с.

Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: документы и комментарий, т. I, сост., отв. ред., автор вступительной статьи и комментария проф. **Ю. Барсегов**, Москва, 2008, «Кругъ», 944 с.

ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԺՈՒՄԸ (1920 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ազգերի լիգա, Հայաստան, Ադրբեջան, Ֆրիտյոֆ Նանսեն, Ա.Մ. Թոփչիբաշև, Փոլ Հիմանս, Էրիկ Դրումոնդ:

Փարիզում Ադրբեջանի պատվիրակության ղեկավար Ալի Մարդան-բեկ Թոփչիբաշևը 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին դիմում է Ազգերի լիգայի Գլխավոր քարտուղար Էրիկ Դրումոնդին՝ միջազգային այդ կազմակերպությանն անդամակցելու խնդրանքով: Սակայն խափանվեցին ադրբեջանական պատվիրակության ծրագրերը: Ազգերի լիգայի առաջին Ասամբլեայի կողմից ընտրված «Հինգի կոմիտեն» 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի 4-րդ նիստում քննարկելով Թոփչիբաշևի դիմումը, որոշում է. «Ադրբեջանի Հանրապետությանը չի կարելի ընդունել Ազգերի Լիգա»: Որոշումը հիմնավորվում էր հետևյալ փաստարկներով. «1. Դժվար է հստակեցնել այն տարածքները, որոնց վրա տարածվում է Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը: 2. Տարածքային վեճերը հարևան

երկրների հետ թույլ չեն տալիս հստակորեն որոշել Ադրբեջանի սահմանները»: Դրանով իսկ Ազգերի լիգան հրաժարվեց պաշտպանել Թոփչիբաշևի առավելապաշտ ցանկություններն արտահայտող՝ իրավական որևէ հիմք չունեցող տնաբույս քարտեզներով ծավալապաշտական հավակնությունները: Ավելին, Ազգերի լիգայի արդարացի որոշումով մեկ անգամ ևս փաստվում է այն իրողությունը, որ այսպես կոչված «Ադրբեջան պետական կազմավորումը» մուսավաթական կառավարության շրջանում (1918 թ. մայիսի 28 – 1920 թ. ապրիլի 28) չի ունեցել հստակ սահմաններ ու տարածք, միաժամանակ հավակնել է իր կողմից չտնօրինվող և իրեն չպատկանող տարածքների, մասնավորապես՝ ի բնե հայկական Արցախին, Զանգեզուրին ու Նախիջևանին:

ОТКАЗ ПРИНЯТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЛИГУ НАЦИЙ (СЕНТЯБРЬ-ДЕКАБРЬ 1920 Г.)

СТЕПАНЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: Лига Наций, Армения, Азербайджан, Фритьоф Нансен, А.М. Топчибашев, Пол Хайман, Эрик Друммонд.

1 ноября 1920 г. глава азербайджанской делегации в Париже Али Мардан-бек Топчибашев обратился к генеральному секретарю Лиги Наций Эрику Друммонду с просьбой о принятии Азербайджана в данную международную организацию. Однако планы азербайджанской делегации не увенчались успехом. Избранный ассамблеей Лиги Наций «Комитет пяти» на 4-м заседании от 1 декабря 1920 г., обсудив заявление Топчибашева, постановил: «Азербайджанская Республика не может быть принята в Лигу Наций». Решение было основано на следующих аргументах: 1. «Трудно уточнить те территории, на которые распространялась власть правительства Азербайджана. 2. Территориальные споры с соседними странами не позволяют четко определить границы Азербайджана». Таким образом, Лига Наций отказалась признать «кустарные» карты территории Азербайджана, начерченные Топчибашевым без каких-либо юридических оснований. Более того, по справедливому решению Лиги Наций еще раз

документально подтверждался тот факт, что так называемое «государственное образование Азербайджан» в период мусаватского правления (28 мая 1918 г. – 28 апреля 1920 г.) не имело четких границ и территории, но при этом претендовало на господство над территориями, которые не контролировались им и не принадлежали ему, то есть на исконно армянские Арцах, Зангезур и Нахичевань.

VARDAN ALEXANYAN*
PhD in History
Ijevan branch of YSU, Institute of Armenian studies YSU,
Vardanalexanyan406@gmail.com
ORCID: 0009-0005-3615-4778
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.19–41

RELATIONS BETWEEN THE ECCLESIASTICAL AND POLITICAL AUTHORITIES OF ARMENIA ON THE EVE OF THE FALL OF THE BAGRATID KINGDOM OF ANI-SHIRAK

KEYWORDS

Ani-Shirak
Armenian Catholicosate
Petros I Gethadardz
Hovhannes-Smbat
Expansion of church estates
Constantine IX Monomachus
Treaty of Trebizond

ABSTRACT

The article investigates the relationship between the Armenian ecclesiastical and political authorities, which led to the fall of Ani-Shirak's Bagratid kingdom. At the beginning of the 1020s, Armenian king Hovhannes-Smbat (1018–1041) bequeaths the kingdom of Ani to Byzantium with the consent of Catholicos Petros Gethadardz (1019–1059). In 1022, Petros signs a treaty with Basil II (976–1025) in Trebizond, preventing the Byzantine invasion of Armenia. In that period, the economic potential of the Armenian church reaches great proportions, thanks to which the influence of the Catholicos on the internal and external affairs of the country increases. On this ground, in the 1030s, the relations between secular and spiritual sovereigns are strained. Petros is exiled and dethroned. However, he is soon restored to his throne. After the death of Ashot IV and Hovhannes-Smbat, Petros I cooperates with the national forces and in 1042 anoints Gagik II as the Armenian king. This was an attempt to renounce the Treaty of Trebizond. After taking Gagik II into custody in Byzantium, Petros, under the pressure of the pro-Greek forces, hands over Ani to the empire.

Introduction

After the death of king Gagik Bagratid I (990–1018) the country finds itself in a socio-political crisis. Secular and spiritual feudal lords intensified the oppression of

* *Հոդվածը ներկայացվել է 28.12.23, գրախոսվել է 12.01.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

the Armenian peasantry, as the main class producing material goods, as a result of which the polarization of the society of the Armenian principalities deepened. The thirst for enrichment destroyed the system of moral values that regulated social relations, because "the love of silver became more honored than the love of God, and Mammon ["more esteemed] than Christ",- writes the famous Armenian cleric and historian of the 11th century Aristakes Lastivertsi[1]. The resulting spiritual vacuum was filled with greed, which was also characteristic of the church class, designed to inculcate spiritual and moral values in society. "The piety and holy selection of priests also came to an end. They pushed and crowded toward the altar and officiated at the ineffable mystery [of the mass] which is awesome to the angels, let alone to man, and [they got there] through silver and not through God"[2].

During the period under study, the process of disintegration of statehood began in the Bagratid kingdom with the support of external and internal forces. In order to achieve this goal, the Byzantine authorities targeted those institutions that were identified with the statehood. They understood the role of the Armenian Church in preserving the national identity of the state-forming ethnic group – the Armenians, and also saw the active participation of the Armenian clergy in the state-public relations. That is why they planned to put an end to the independence of the Armenian Church, to abolish the Catholicosate, which was the head of the patriarchal system.

After the death of Gagik I, the title of Shahinshah (king of kings) inherited "physically unsteady and weak, cowardly in battle and unschooled [in military matters]" Hovhannes-Smbat, against whom the junior brother "brave courageous and powerful, triumphant and unbeatable in battle" Ashot IV was ready to fight. Fierce battles for the throne between the brothers consumed the last charges of statehood and exhausted its resistance potential. As a result of the throne confrontation, the country was divided into two warring factions. Eventually, destructive passions gave way to common sense, and with the mediation of the Armenian Elders and Catholicos Petros, the bloodshed was stopped at the cost of another division of the country. "And then the blessed patriarch Petros and all the

---

[1] **Aristakes Lastivertcʿi** 2021, 145. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 53:

[2] **Aristakes Lastivertcʿi** 2021, 147. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 54: "A spiritually unfavorable environment,- writes A. Toynbee,- can be defined in the words of Plato as a "the City of Swine", in which the aspirations of the soul are replaced by the care of material well-being", (**Toynbee** 1954, 566–567).

princes arose and went to Ashot and, with a solemn vow, seated Ashot as king of all the House of the Armenians outside the gates (of Ani), while Yovhannes would sit as king in the city of Ani"[3]. Dual power was established in Armenia, it was agreed that after the death of Hovhannes-Smbat, Ashot will become the sole ruler of the entire country. The main external beneficiary of the generation of internal divisions in Armenia was Byzantium, which encouraged Ashot's destructive actions, praising him as the "exusiarch of Great Armenia"[4].

In the period rich in such dramatic political events for Armenia, Petros I, nicknamed "Gethadardz" (turning back the river) (1019–1059) stood at the head of the Armenian church hierarchy. He was the most influential figure of the prominent Grecophile "triad" (Grigor Magistros, West Sargis, Petros Gethadardz) of the Bagratid kingdom, because, along with science, he also possessed great power, like a Catholicos. Petros, who received the title of spiritual ruler, at the behest of Armenian King Hovhannes-Smbat (1018–1041), supported the political leadership of the country. By this, he became an accomplice in the catastrophic events of the surrender of the Ani-Shirak kingdom to Byzantium. He was unable to maintain the unity of the church and the people, and was carried away by political issues, in the end himself became a victim of these ways of acting[5].

Treaty of Trebizond

After defeating rebellious Georgian and Abkhazian king George I (1014–1027) and wreaking havoc in Tayk province, Emperor Basil II (976–1025), known as the "Bulgar-slayer", (Bulgaroctonus), entered Trebizond in late 1021 to spend the winter[6]. He planned an attack on the Bagratid kingdom, but before that, as the chronicler of the 11th century Hakob Sanahnetsi testifies, through ambassadors, "demanded Ani and Kars from the Armenian king" and a kingdom "Shirak"[7]. The Byzantine chronicler of 11th century John Skylitzes tells why and how it came about that the emperor Constantine declared war on the ruler of Ani, who was living in peace and had done nothing wrong: "When George, and chieftain of the Iberians,

---

[3] **Matthew of Edessa** 2021, 17. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 10: **Smbat Sparapet** 2005, 14. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 28:

[4] **Բարթիկյան** 2002, 671–672:

[5] See **Մաթևոսյան** 1997, 33.

[6] See **Մելիքսեթ-բեկ** 1934, 137–138, 204–205:

[7] **Խաչիկյան** 2012, 189: **Matthew of Edessa** 2021, 89. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 49: **Smbat Sparapet** 2005, 18. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 46:

raised arms against the Romans, Iovanesikes, [Hovhannes-Smbat – V.A.] ruler of the country of Ani, fought alongside him. Then when (as we said above) the emperor Basil went into Iberia and fought against George in battle order, defeating and owerthrowing him, Iovanesikes was afraid that the emperor, enraged by his alliance with George, would do him some severe damage"[8]. Considering it impossible to stop the offensive of Byzantium, which was at the peak of its power, by force of arms, Hovhannes-Smbat tries to prevent the attack of Emperor Basil II by tactical steps and "save" himself. He did not want to become like "neighboring petty kings"[9] and sent the pro-Byzantine Catholicos Petros, on a diplomatic mission to Emperor Basil II. The head of the spiritual authority had to deliver to the emperor the Armenian monarch's letter, regarding the fate of Ani kingdom.

The head of the Armenian church, who went to Trebizond with large gifts and offerings, arrived there at the end of December in 1021. He was expected to meet the emperor on January 6, 1022 "on the great feast-day of the Revelation of God". Petros appeared at the festive ceremony with a respectable retinue of followers, among whom were 12 bishops, 70 abbots and priests "and two skillful *vardapets* [academic priest], the omniscient Hovsep Hntsuts, and the brave and invincible Kozern Hovhannes". He was also accompanied by three hundred mounted bodyguards "of the glorified"[10].

The emperor "gave them an honorable reception"[11] and, putting aside his "strict religious requirements" and bypassing ritualistic and religious differences, presented the honor to the Armenian Catholicos to perform the ceremony of consecrating the water: "The emperor commanded patriarch Petros to bless the waters in accordance with our [Armenian] canons, while the Byzantine bishops who happened to be there [were to celebrate] in accordance with their canons"[12]. The ritual ceremony was planned on the Chorrokh River. By order of Emperor Basil, the Armenian clergy led by the Catholicos were seated "above the Byzantine prelates"[13], that is, in the upper part of the river, and the place of the Greeks was at the mouth of the river. Granting such an honor to the Monophysites was a sign

---

[8] **John Skylitzes** 2010, 409. **Հովհաննես Սկիլիցես** 1979, 146, compare **Грен** 1893, 120:

[9] **Ալիշան** 1869, 107:

[10] **Ալիշան** 1869, 109, compare **Խաչիկյան** 2012, 190:

[11] **Matthew of Edessa** 2021, 91. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 50:

[12] **Aristakes Lastivertcʾi** 2021, 27. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 12:

[13] **Smbat Sparapet** 2005, 20. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 47: **Matthew of Edessa** 2021, 91. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 50:

of special attention and tolerance of the empire towards representatives of other religious directions. A special honor given to the Armenian Church was not only the personal presence of the emperor at the ceremony of "heretical" Armenians, and also the fact that Catholicos Petros was given upstream the river, and the Greeks performed their rites in the down the river. These manifestations of attention had their explanation, because of the conditions of severe religious intolerance between Armenians and Greeks, every detail mattered. The religious tolerance[14] of the emperor was a diplomatic gesture by which he expressed his satisfaction with the Armenian pontiff, and the Greek clergy chose the lower reaches of the river because "they did this with the thought that since the blessing of the Armenians was considered defective by them and since they were downstream, [the Greeks] would bless again that which had been blessed by the Armenians"-comments Gandzaketsi[15]. M. Ormanyan explains that the title of the person who performed the ritual mattered in this matter, according to which, the rite was performed by the Armenian Catholicos, and the main official of the Greeks was the Metropolitan[16].

A kind of "competitive" arena opened up between the two age-old conflicting confessions, and, naturally, each side had to miraculously prove its superiority in the field of holiness and Orthodoxy. Lastivertsi, a contemporary of the events he describes, but who was not present at the "played scene" in Trebizond, heard that "when the patriarch sprinkled the holy chrism on the water, suddenly rays of light streamed forth from the waters. Everyone saw this and glorified God, and the horn of our faith was raised up"[17]. Here is how Vardan Areveltsi describes the miracle that happened: "And there occurred an amazing miracle: a light shone out from the patriarch's right hand and from the anointing of the holy oil, to the astonishment of the onlookers. And the Armenian faith was greatly praised"[18]. Armenian historian and chronicler of the 12th century Mattheo's Urhaetsi colors what happened and increases the power of the miracle: "When [Petros] had cast the chrism of holy oil on the water and then struck the water with the blessed

---

[14] See **Bartikian** 2002, 919:

[15] **Kirakos Gandzakets'i** 1986, 31–32. **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 94:

[16] See **Օրմանյան** 2001, 1404:

[17] **Aristakes Lastivertc՝i** 2021, 27. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 12:

[18] **Vardan Arewelc'i**' 1989, 191. **Վարդան վարդապետ** 1862, 93: Գիրք որ կոչի Յայսմաւուրք, մեհեկի ԻԳ, մարտի 2, 1730:

cross, an intense fire appeared blazing over the water and the river froze up a moment, motionless. When the emperor and troops saw this, they were terrified. The emperor, bowing down, had Lord Petros sprinkle the holy water on his head"[19].

Miracle-working raised the authority of the Armenian faith[20]. The crown of the wonderworker was woven on the forehead of Patriarch Petros just at the moment when the auctions and sales of Ani were going on in parallel. For this miraculous holiness, the Catholicos was awarded the title "Gethadardz" (turning back the river) by history[21]. This name was given to him by the authors of a relatively late period, because author Lastivertsi, who lived at the same time, did not mention such a name.

The sanctification crowned by the miracle of the "Turning of the river" reached a dramatic conclusion, when, in exactly the same place, the "holy ambassador" handed over the letter of Hovhannes-Smbat to Basil II, where it was bequeathed: "so that after my death he shall inherit my city and country"[22]. Mattheos Urhayetsi writes: "This was because Yovhanne's, during his lifetime, had given a document to the Byzantines [stating that] "after my death Ani shall be [the property] of the Byzantines"[23].

Byzantine sources present the prelude to the fall of the kingdom of Ani somewhat differently. John Skylitzes reports that Hovhannes-Smbat personally "took the keys of the city, deserted to the emperor, surrendered himself voluntarily into his hands and gave him the keys"[24]. The emperor accepted him for his sagacity, honoured him with the title of magister and appointed him ruler for life of Ani and of the so-called Great Armenia. In return he demanded (and got) a written guarantee that, after his death, all that dominion would pass under the

---

[19] **Matthew of Edessa** 2021, 91. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 50: **Սամուէլ Անեցի** 2014, 184: **Kirakos Gandzaketsi,** 1986, 31–32. **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 94: **Smbat Sparapet** 2005, 19–20. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 47:

[20] See **Լեո** 1967, 653:

[21] **Կոստանեանց** 1897, 13-15: In the 18th century chronicler Baghdasar Dpir, he is called "Petros Getargel" (stop the flow of the river). (See Մանր ժամանակագրություններ, XIII–XVIII դդ. 1951, 342):

[22] **Aristakes Lastivertc՝i** 2021, 29: **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 12:

[23] **Matthew of Edessa** 2021, 155–157. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 84:

[24] **John Skylitzes** 2010, 409.

emperors sway and become a part of the Roman empire[25]. This story by a Byzantine author was the legal justification for Ani's bequest[26]. "The demand of the emperor had to be satisfied, because "at that time no neighboring state could resist Byzantium. Thus, Hovhannes-Smbat tried to prolong the independence of his country, hoping that the successor of Basil II would pursue a different policy towards Armenia",- writes H. Bartikyan[27].

Since then, the Trebizond Treaty became a Damocles sword hanging over the head of the Armenian statehood. The vardapet [academic priest] Aristakes explains the signing of the Treaty of Trebizond by the childlessness of the Armenian king: "For he had no royal heir for his kingdom"[28]. His only son died, so the king "of his own free will" made the emperor his heir. Vardan Areveltsi considers the motive of the testament to be that Hovhannes-Smbat was strongly oppressed by Georgian king Georgi. By handing over Ani to the emperor, he received security guarantees, the emperor "would protect him from his oppressors"[29]. According to Byzantine chronicler John Skylitzes, the real reason for the testament was Hovhannes-Smbat's fear of the revenge of Basil II[30]. H. Manandyan studied various pieces of information about the ill-fated testament of Hovhannes-Smbat and came to the conclusion that what Skilica reported was reliable[31].

In exchange for the rejection of Ani, the emperor ensured the material well-being of Hovhannes-Smbat and appointed a "lifetime" monetary allowance from the royal treasury: "In return for this [promise, Yovhanne՚s] had received gifts and authority from the Byzantines for 15 years"[32]. For successful usurpation of Ani-Shirak kingdom the emperor also duly appreciated the role of Catholicos Petros, who "yet more honored by the emperor. Because Petros "had been a

---

[25] **John Skylitzes 2010, 409. Հովհաննես Սկիլիցես 1979, 146–147:** Historian K. Yuzbashyan is convinced that there was a testament that legitimized the actions of Constantine IX Monomachus. The Byzantine Empire attached great importance to the existence of legal grounds for seizing a territory. They were even willing to wait years for that legal basis to take effect, (See **Юзбашян 1988, 159, 173**).

[26] See **Մաթևոսյան** 2008, 18:

[27] **Բարթիկյան** 2002, 671:

[28] **Aristakes Lastivertc՚i** 2021, 29. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 12:

[29] **Vardan Arewelc'i'** 1989, 191. **Վարդան վարդապետ** 1862, 93:

[30] **John Skylitzes** 2010, 409. **Հովհաննես Սկիլիցես** 1979, 146:

[31] See **Մանանդյան** 1977, 22–24: **Юзбашян** 1979, 76–91:

[32] **Matthew of Edessa** 2021, 157. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 84:

great lover of treasure" the emperor later assigned him annual or lump sum cash allowance[33]. It is notable that contemporaries correctly understood the essence of the events, as evidenced by the words of the tragical author's at the end of the narrative about the Trebizond events: "It was there that the destruction of Armenia occurred [through] a written letter"[34].

After those events, the Armenian Pontiff did not return to Ani, sources are silent about his motives. Obviously, he was aware of the significance of his actions and understood that he could not return to the place whose verdict he had signed. So instead of returning to Ani, he reported his "miracle", which was a hopeless attempt to save face. By the order of the emperor in the spring, Petros moves from Trebizond to Sebastia, to Sennekerim, the last king of Vaspurakan. According to Gandzaketsi's remarkable report: "The emperor ordered the *kat'oghikos* to place his throne in Sebastia and to direct his flock from there"[35]. This report is the unequivocal evidence of the intention of Byzantium to remove and liquidate the Armenian Catholicosate from the land of Armenia.

The Reasons for Contradictions Between the Armenian King and the Patriarch

In 1026, after the death of Senekerim Artsruni and Basil II, Petros returned from Sebastia to Ani. By that time, the emotions caused by the Treaty of Trebizond had already subsided, and not everyone remembered it. However, after the events of Trebizond, the relationship between the king and the Catholicos became strained. According to Leo, the reason for the strained relationship was that Petros Gethadardz had exceeded the authority given to him by king Hovhannes-Smbat[36].

Historical sources are silent about the period (1022–1026) that Catholicos Petros spent in Sebastia. However, it would be naive to think that the reason for the anger between the king and the Catholicos was the latter's long absence. The real cause of the conflict was the uncompromising struggle of the secular and spiritual rulers for their role in the country. Taking advantage of the patronage of

---

[33] See **Matthew of Edessa** 2021, 197. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 106, compare **Օրմանյան** 2001, 1403:

[34] **Aristakes Lastivertc'i** 2021, 27. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 12:

[35] **Kirakos Gandzaketsi** 1986, 32. **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 95:

[36] See **Լեո** 1967, 654, compare **Չամիչեան** 1908, 176: According to K. Yuzbashyan, their relationship was strained over the testament, as Hovhannes-Smbat bequeathed Ani Byzantium under Petros's influence, (See **Юзбашян** 1988, 162).

the political and spiritual elite of Byzantium[37] and playing a significant role in the spiritual and political life of the country, Catholicos Petros faced opposition from King and the princes. Church ruler’s spiritual-political weight was directly proportional to the enormous economic and material wealth of the ecclesiastical state, which included extensive estates, revenues from churches and monasteries, various donations and countless treasures. Descended from a noble family, Petros inherited many estates in Arsharunyats province. Urhayetsi reports that: “For, [by contrast] when Lord Petros sat on the throne of the patriarchate and when it was [located] in the land of Armenians, it had the patriarchal properties given to it by the Armenian kings: 500 renowned large villages with very profitable revenues, 500 glorious bishops and district heads (gawar’apets), who administrated 700 dioceses without interruption”[38]. The spiritual landowner Petros owned the village of Ashnak, whose garden “with a wall and trees, fruits, meadow lands, irrigated plots” he gave to Ablgharib Pahlavuni[39]. And he dedicated this garden to the Church of Ani St. Savior, which he built himself. Grigor Magistros from the same dynasty, who owned Bjni with its fortresses, donated vast lands to the church of Bjni and the monastery of Havuts Tar[40]. Mkhitar Ayrivanetsi mentions that in 1011 Petros “built the monasteries of Surmari and Tsarakar”[41].

Information has been preserved about the splendor and crowdedness of the patriarchate headed by Petros, which is an example of an unprecedented growth in the number of spiritual bureaucracy. “At that time there were 12 bishops in the House of the patriarch who were traditionally “advisers and associates of the patriarchs”[42], as well as four *vardapets,* 60 priests and 500 members of the laity”[43]. Urhayetsi tells about the countless treasures of the patriarchate and various churches: “Furthemore, the churches and the House of the patriarch were filled with countless adornements, which the first kings had permanently

[37] See **Չամչյան** 1984, 945:

[38] **Matthew of Edessa** 2017, 73. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 153–154:

[39] See Դիվան հայ վիմագրության 1965, 48:

[40] See Դիվան հայ վիմագրության 1965, 17, compare **Ալիշան** 1881, 84:

[41] **Մխիթար Այրիվանեցի** 1860, 58: It should be noted that the phenomenon of unprecedented enrichment of monastic estates was also characteristic of the Byzantine Church, (See **Скабаланович** 1884, 442–448, compare **Շառլ Դիլ** 2005, 65–66).

[42] **Փավստոս Բուզանդ** 1987, 403–405:

[43] Lay priests were married, and were called “white clergy”.

given to the first patriarchs, and which had been handed down to Lord Petros"[44]. Hundreds of clerics, some of whom were incompetent and untalented individuals who caused public displeasure, lived in luxury supported by huge incomes from their estates. This was a favorable environment for abuses, that's why Petros was blamed that "his royal patriarchate was subject to palace falsifications"[45]. His wealth was so visible that even the Byzantine court had an undisguised desire to take possession of it. In the latest period of the Bagratid's reign, Petros brought so much brilliance and glory to the patriarchate that "the throne of the patriarchate was not inferior to the throne of the Kingdom of the Armenians"[46].

Petros's crowded Patriarchate and hundreds of diocesan-leaders under his supervision were not worthy of their title, because they were obsessed with greed, love for silver, and the desire to accumulate wealth was to the point of obsession. Talking about the destruction and robbery of the city of Artsn in 1049, Urhayetsi tells that he: "did hear that many times from many people concerning [the great wealth of] chorepiscopus [rural bishop] Dawtʾuk, when Ibrahim seized his treasury: that it took 40 camels". Rural bishopʾs estates were so large that "800 oxen [yoked] in groups of six to bear the treasure away from his home"[47]. Riches and treasures were derived both from his extensive estates and from the dues of the eight hundred churches which paid a tax to the episcopal see[48]. It can be concluded that among the diocesan leaders there were many greedy clerics as Dawtuk.

The moral image of the luxurious patriarchate of Ani and the customs that prevailed among the clergy are fully reflected in the legend about the eclipse of the sun, which is associated with the name of the famous academic priest [vardapet] of that time, Hovhannes Kozern[49]. On August 10, 1033, on the 1000th anniversary of Christ's crucifixion, there was an eclipse of the sun, and at the same time "the whole earth trembled with a great movement". The element of nature has a great influence on the contemporaries. Considering this phenomenon as an ominous sign, Hovhannes-Smbat and Catholicos Petros sent

---

[44]**Matthew of Edessa** 2017, 73. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 154:

[45] **Օրմանյան** 2001, 1412:

[46] **Matthew of Edessa** 2017, 73: **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 154:

[47] **Matthew of Edessa** 2021, 191–193. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 103:

[48] See Հայ ժողովրդի պատմություն 1976, 178, compare **Առաքելյան** 1964, 123:

[49] According to N. Mar, the legend-vision of a solar eclipse is apocryphal, refers to the history of Ani. It was created in the 12th century, but its content dates back to the 11th century, (See **Հակոբյան** 1988, 73, compare **Мар** 1895, 9–19).

Grigor Magistros, West Sargis and “princes Armenians and others from the priest” to Sevanavank to get explanations from Hovhannes Kozern, “[He was] a man clothed in divinity, with an angelic faith, full of knowledge of apostolic and prophetic literature”. Kozern commented the element as divine punishment for departing from the Christian precepts. The scientist predicted many future disasters, which were the result of a general decline in morals and godlessness. Kozern accused the church class, particularly its leaders, of materialism, predicting the disruption of church order, disdain for true preaching, and the proliferation of sects[50].

The predictions of Hovhannes Kozern and the news about the royal patriarchate and fabulous riches of the leader of the church discredited Petros Gethadardz. All this made it difficult for him to stay in Ani and he had to leave. According to Gandzaketsi's interpretation, “King Yohannes, was filled with resentment for patriarch Petros”[51]. Therefore, “Lord Petros the Catholicos was angry with King of Ani Yohannes and the princes”[52] and because of the commotion “arose from his throne and secretly went to Vaspurakan”[53].

The sources do not indicate a convincing motive for his departure. His supporters believed that the reason for Petros’s departure was that the king, princes “and *azatagund* troops of the Armenians did not heed the divine commandments”[54]. However, many facts, especially Kozern's words, testify that Catholicos himself was not even an ardent follower of divine commandments and was more engaged in worldly and political affairs. If, in fact, the violation of the divine commandments was the motive for his departure, he would not have left in a secret way, but with open rebuke and protest (démarche) he could have left his flock and secluded himself in a nearby monastery. Meanwhile, Gethadardz left the borders of the kingdom and went to Dzoroy monastery, which was under the spiritual influence of the Greek Empire and relied on the patronage of the Greek governor of Vaspurakan. The fact that Petros, being dissatisfied with Hovhannes-

---

[50] **Matthew of Edessa** 2021, 95–99. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 52–54: **Smbat Sparapet** 2005, 19–20. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 53:

[51] **Kirakos Gandzaketsi** 1986, 31–32. **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 89–90:

[52] **Սամուէլ Անեցի** 2014, 185:

[53] **Matthew of Edessa** 2021, 141. **ՄատթԷոս Ուռհայեցի** 1898, 75: **Vardan Arewelc'i**’ 1989, 193. **Վարդան վարդապետ** 1862, 98:

[54] **Matthew of Edessa** 2021, 141. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 75, compare **Грен** 1893, 121.

Smbat, does not go to Ashot IV or other rulers, but relies on the imperial governor, indicates the serious causes of the conflict[55]. He stayed in Vaspurakan for four years "staying at Dzoroy monastery in Salnapat, which had been built by the blessed patriarch Nerses"[56].

Petros I was certainly aware of the events that happened more than half a century before him, when Catholicos Vahan I Syunetsi (965–970) also took that path and had an inglorious end. However, it is difficult to suspect him of inclination towards the Greek religion, "because his course never fell under the suspicion of Chalcedonism, but, shining with promises of political gain and dominance in the eyes of the Greeks, he refrained from making religious demands",- writes M. Ormanyan[57]. His cooperation with the Byzantine authorities was not done at the expense of limiting the autonomy of the Armenian Church. The logic of the actions suggests that the patriarch's departure from Ani had a political motive.

The Deepening of Contradictions Between the King and the Catholicos

By leaving the patriarchal throne, Petros caused "immeasurable sorrow" to his congregation. Hovhannes-Smbat and the princes tried in various ways to bring him back to Ani: "Then King Yovhanne᾽s and all the *naxarars* of the Armenians wrote a deceitful letter to Lord Petros saying that they would be obedient to his commands and heedful of all his radiant teachings" – tells Urhayetsi[58]. The Armenian court was probably wary of the growing influence and actions of Byzantium, so they also turned to the Byzantine governors of Vaspurakan, asking them to mediate and convince Petros to return to Ani. Catholicos, of course, guessed what awaited him from his opponents if he returned, so "Despite entreaties he did not return"[59]. As M. Ormanyan assumed, their goal was not only to return Petros home, but also to deprive him of the throne[60]. They would not dare to do this while he was at large, because then there would be a real danger of a split in the patriarchal throne. Petros was under the patronage of the Greeks, and most of Armenia was under the rule of the empire at that time.

---

[55] See **Մաթևոսյան** 2015, 43.

[56] **Սամուէլ Անեցի** 2014, 185:

[57] **Օրմանյան** 2001, 1416:

[58] **Matthew of Edessa** 2021, 141. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 75–76:

[59] **Vardan Arewelc'i** 1989, 193. **Վարդան վարդապետ** 1862, 98:

[60] See **Օրմանյան** 2001, 1416:

Finally, four years later, in 1037 Petros Gethadardz returns from Vaspurakan to Ani, where he was arrested by order of the king and imprisoned in the fortress of Bjni. According to the 12th century chronicler Samvel Anetsi, the Armenian princes "deceived him [Petros Gethadardz – V.A.] and took him to Ani"[61]. Historian Vardan Areveltsi says that the Greek "duke" – governor of Vaspurakan "helped the detention" of the Catholicos and returned him to Ani by force[62]. At the end of the same year, a church council was convened in the capital, in which Petros was deposed[63], and the abbot of Sanahin monastery Deoscoros was declared the new Catholicos. Overthrowing of Petros was illegal and contrary to church rules, since such a decision could be made by a representative of an episcopal council, meanwhile it should be noted that "at his ordination bishops, priests and patriarchs did not assemble"[64]. Only the clergy who agreed with the king participated in the council. For such a decision to be made against Petros, there would have to be strong accusatory arguments, but this is not mentioned[65]. Instead of all that, the anti-Petros position of Hovhannes Smbat was crucial.

Abbot of Sanahin Deoskoros described in Vardan's book as "a holy and virtuous man"[66], was a suitable candidate for silencing the opposition, which the king valued. The chroniclers consider Deo᾽scoros's consent to be elected Catholicos the result of naivete: "Behold the great rhetorician Deo᾽scoros was greatly tricked"[67]. His tenure lasts "for one year and two months". As historian of Edessa says, his reign and deposition were "not in accordance with God᾽s commands", that is, not according to church rules. Deo᾽scoros "lost the great respect which he had [commanded]. Nor did anyone accept as valid his ordination to the blessed throne. Nor did they mention his name with other patriarchs during the church service since they considered him unworthy of that honor. And great

---

[61] **Սամուէլ Անեցի** 2014, 185:

[62] **Vardan Arewelc'i'** 1989, 193. **Վարդան վարդապետ** 1862, 98:

[63] A close precedent for these events was the overthrow of Vahan I Syunetsi in 970 in the council of Ani. Hovhannes-Smbat, who is presented as a weak and timid character, repeatedly violated the church tradition. His first successful attempt was in 1019. It was the abdication of Sargis Sevantsi and the election of Petros Getadardz, (See **Մաթևոսյան** 2008, 15).

[64] **Matthew of Edessa** 2021, 143. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 76:

[65] According to A. Gren, the Catholicos was accused of collaborating with the enemy, (See **Грен** 1893, 121).

[66] **Vardan Arewelc'i'** 1989, 193. **Վարդան վարդապետ** 1862, 98:

[67] **Matthew of Edessa** 2021, 141. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 76:

mourning descended on the House of the Armenians”[68]. During the short reign of Deoscoros, there was a noticeable decline in church morals, a split in the episcopal class. In order to increase the number of his followers, he ordained many unworthy bishops who had been anathematized by the previous patriarchs for their “obvious transgressions”[69].

The mentioned actions of the Armenian royal court caused new unrest among the clergy. The bishops and *vardapets* of the Land of the Armenians excommunicated the king and all the Armenian *naxarars* for the contention which had developed in the Church. Having overthrown Petros from his throne, Hovhannes-Smbat and his like-minded princes didn’t achieve the expected result. On the contrary, the internal contradictions deepened and an alarming situation was created in the country, the only solution of which was the restoration of Petros to the patriarchal throne. The king and the princes “terrified by the fear of the anathemas” in order to prevent upcoming uprisings “wanted to return Lord Petros to his throne”[70]. Grigor Magistros, who was one of the main figures of the court, had a significant role in his return.

It can be seen from the correspondence that during his imprisonment Petros studied and read the works of the Church Fathers. Grigor Magistros handed him over to prison “Book of Faiths” of St. Ephraim Sirin, saying that it will be “your [Petros Gethadardz – V.A.] friend in loneliness”[71]. Petros was a man with stable views, stubborn and consistent, despite the persecution, overthrow and deprivation of honors, he remained unshakable in his convictions.

Re-Establishment of Petros I Gethadardz on the Patriarchal Throne

In the difficult situation that had developed in the country, the majority of the clergy demanded the reinstatement of Petros Gethadardz, who had a large circle of followers in the church and, due to his authority, could influence public moods. With his return, it would be possible to restore internal peace and social solidarity in the country. Then the king and all princes wrote letter to Aghuania, and called upon the *Catholicos* of the land of the Aghuans, Lord Yovseˀpˀ, so that he come and intercede and [re] establish Lord Petros on the patriarchal throne in the city of

---

[68] **Matthew of Edessa** 2021, 143. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 76:

[69] Հայ ժողովրդի պատմություն 1976, 148-149:

[70] **Matthew of Edessa** 2021, 143. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 77:

[71] Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, 1910, 4:

Ani. Catholicos Yovseʾpʿ arrived in Ani with his episcopal class in 1038. In the same year, a great national-ecclesiastical council was convened under his chairmanship, in which patriarchs, clerics, and *vardapets*, *azats* and princes in the city of Ani participated the number of which reached four thousand. The members of the council "rejected him [Deoskoros] from the honor [of the position of Catholicos] and deposed him from the throne of the patriarchate"[72]. They qualified the Petros's deprivation of the throne as a violation of church tradition and restored him to the patriarchal throne. After being imprisoned for one year and five months, Petros "triumphantly" returned to the position of Catholicos and "there was peace in the blessed Church of the land of Armenia." On this occasion, Garsoyan writes: "By the end of the period of Armenian independence, the position of the katʻolikos was so firmly entrenched that not even the equivocal policy of Petros Gethadardz could undermine it, and the bishops assembled in Ani in 1038 forced his return against the claims of the royal candidate imposed by Yovhannēs-Smbat"[73].

In 1042, the Ruler of the Armenian Church went to Byzantium. Petros I Gethadardz's mission to Constantinople was a diplomatic move to prevent the continuation of the unsuccessful but costly military operations of Michael Calafates (December 10, 1041 – April 21, 1042) against Armenia by Constantine Monomachus (1042–1055)[74].

The Surrender of Ani to Byzantium

After the death of the crown-bearing brothers (1041), certain disagreements arose in the trio leading Ani's pro-Greek party. Taking advantage of a favorable circumstance, one of the principal *azats* West Sargis, who "since upon [Yovhannesʾ] death [Sargis] was his executor", stole and hid the royal treasures in his native fortresses. He intended to "rule over Shirak and the districts surrounding it"[75].

In order to save the country from a split and resolve the issue of the heir to the throne, Catholicos Petros, Vahram Pahlavuni and other princes enthrone 18-

---

[72] According to Turnbiz, most of the council members were Armenian clerics of the Chalcedonian denomination, (See **Tournebize** 1910, 372):

[73] **Garsoyan** 1997, 173: Garsoyan characterizes Petros Gethadardz as an "enigmatic figure" (See **Garsoyan** 1997, 172).

[74] See **Բարթիկյան** 2002, 599: Հայոց պատմություն 2014, 159:

[75] **Aristakes Lastivertcʾi** 2021, 99. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 37:

year-old Gagik, the son of Ashot IV. They suppress the ambitions of all illegitimate claimants to the throne and according to the traditional order of succession, at the end of 1042 Catholicos Petros anoints Gagik, as king in the Cathedral of Ani. Cooperation with the national forces and the fact of the anointing of Gagik II prove that Petros I at that time was against the plan of bequeathing Ani to Byzantium and was trying to prolong the existence of the kingdom.

Byzantium, which does not recognize the rule of Gagik II, increased pressure on the Bagratid kingdom of Ani. In 1044, under the pretext of concluding peace and establishing friendship, Emperor Constantine IX Monomachus, "summoned Gagik to Constantinople with love"[76]. Handing over the keys of Ani to Catholicos Petros and appointing him the head of the city, he goes to Constantinople with a "one-way journey". Gagik received a royal reception with "great glory", and appears there in a situation "like a fish caught on the line, or a bird ensnared in a trap". With vile machinations, Gagik was blocked and demanded to hand over Ani, they offer him instead: "[the city of] Melitene (Malatya) and the surrounding districts". But [Gagik] did not consent[77].

Convinced that the return of Gagik is impossible and the appointment of a new ruler of Ani is inevitable, Catholicos Petros sent a message to the Greek ruler of Samusat: "Inform the emperor [about what is going on and find out] what he will give us in return if I give up the city and other strongholds in this land". As a result of negotiations and bargaining, Catholicos, tempted by the promised "treasures and authority", agreed to the demand to hand over Ani to Byzantium[78]. They sent forty keys of the city of Ani to Emperor Monomachus, with a letter that said: "The city of Ani and the entire East belongs to you"[79]. Gagik stubbornly opposed the claims of the Emperor "For thirty days Gagik persistently resisted"[80].

---

[76] **Smbat Sparapet** 2005, 23–24. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 61: **Matthew of Edessa** 2021, 173–175. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 93:

[77] **Aristakes Lastivertc᾽i** 2021, 111. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 41:

[78] **Aristakes Lastivertc᾽i** 2021, 113. **Արիստակես Լաստիվերտցի** 1844, 42:

[79] **Smbat Sparapet** 2005, 23–24. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 62: **Matthew of Edessa** 2021, 175. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 95: M. Chamchyan writes that the keys of Ani, hidden from the Catholicos, were sent to the emperor by Sargis and several other princes, (See **Չամչյան** 1984, 933).

[80] **Smbat Sparapet** 2005, 23–24. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 62: Byzantine chronicler 11th–12th centuries Skylitzes also testifies to Gagik's stubbornness in not handing over Ani voluntarily, saying that Gagik "did not want to give up his father's inheritance, the emperor decided to go to war", (**John Skylitzes** 2010, 410. **Հովհաննես Սկիլիցես** 1979, 147).

As a legal justification for his demand, the emperor summoned Gagik, placed the keys and the letters before him, and cynically said: "Your princes have given Ani and the entire East to me".[81] Under the conditions of imprisonment and isolation, the last crowned Bagratid was forced to make concessions and give Ani to the Byzantines. As John Skylitzes narrated, "He [Aplesphares] stormed and captured many of Kakikios' fortresses and villages. As for Kakikios, assaulted by Roman forces and ravaged by the ruler of Tivion, he abandoned all hope. He made contact with the parakoimomenos and gave his allegiance to the emperor through him, [437] to whom he surrendered the city"[82]. Historian K. Matevosyan noted that the transfer of Ani to the Byzantines was not the individual decision of Petros, there was a strong group of Grecophiles in the city, who fulfilled the desire of the empire[83]. The chronicler Samvel Anetsi clearly announced the names of accomplices in this case: "Lord Petros, *azat* Sargis and Grigor Bjnetsi betrayed Gagik and gave Ani to the emperor of the Greeks [Constantine IX Monomachus]"[84].

On March 10, 1044, Emperor Monomachus sends a Greek vestarches named Iassites to Armenia to conquer and rule Ani. The people of Ani again put up armed resistance under the leadership of Vahram Pahlavuni, but when they hear about the surrender of Armenian king Gagik, they fell into despair, they realized that they are surrounded by enemies on all sides and there was no hope for help. They lay down their arms because they considered further resistance to be a senseless massacre of the people. "With this the kingdom of the Armenians was eliminated. And the lordship of the Bagratids fell",- Smbat Sparapet, the chronicler of the 13th century, sums up the tragic period of Armenian history with these painful words[85].

---

[81] **Smbat Sparapet** 2005, 23–24. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 62: **Matthew of Edessa** 2021, 175. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 95:

[82] **John Skylitzes** 2010, 410.

[83] See **Մաթևոսյան** 2008, 24:

[84] **Սամուէլ Անեցի** 2014, 187:

[85] **Smbat Sparapet** 2005, 23–24. **Սմբատ սպարապետ** 1859, 63: **Matthew of Edessa** 2017, 90. **Մատթէոս Ուռհայեցի** 1898, 220: Examining the Armenian-Byzantine relations in the field of civilization, Harutyunova-Fidanyan concludes that before the physical conquest of Armenia, the Byzantines had long ruled over the Armenians in the ideological field, (See **Арутюнова-Фиданян** 2021, 16): "Byzantium needed Ani not so much because it was a rich city, which had in its possession a large area with numerous towns, which stretched to the border with Syria, but because of its strategic importance" (**Арутюнова-Фиданян** 1967 98).

King Hovhannes-Smbat, who bequeathed the country to Byzantium, is the main person responsible for the destruction of the Bagratid kingdom of Ani. Undoubtedly, his main partner in that matter was Catholicos Petros Gethadardz, who, whatever role he played, cannot be equal to the king. They preferred Byzantine rule to Turkish-Seljuk or Georgian-Abkhazian rule[86]. This is the reason why they were called “traitor” not by contemporaries, but by historians of the subsequent centuries.

Conclusion

On the eve of the fall of Ani's Bagratid kingdom, Armenia was experiencing a socio-political crisis. The external challenges that came from the Byzantine Empire and Turkish nomadic tribes intensified. In 1019, the ruling Bagratids handed over the ecclesiastical authority of the country to Petros I, a follower of the Greek civilizational value system, with the aim of solving the mentioned problems, preventing impending threats, as well as strengthening their own support within the country. Cooperating with Petros the Catholicos Hovhannes-Smbat prevents the Byzantine invasion of Armenia and prolongs the existence of the kingdom. By order of the king, His Highness went on a diplomatic mission to Trebizond and in 1022 signsed the treaty proposed by Basil II, according to which, after the death of King Hovhannes-Smbat, Ani would pass to the Byzantine emperor.

During the reign of Petros, nicknamed Gethadardz (turning back the river), the economic power of the Armenian church reached great proportions, which was directly proportional to the role of the Catholicos in the internal and external affairs of the country. As a result of Petros's independent pro-Byzantine actions in the 1030s, relations between the political and ecclesiastical authorities became strained. He is exiled and deposed. However, Petros's reputation was so high that in order to restore public peace, the government had to soon reinstate him. After the death of Ashot IV and Hovhannes-Smbat, Petros I cooperated with the national forces and in 1042 anointed Gagik II as the Armenian king. This was an attempt to renounce the Treaty of Trebizond. After taking Gagik II into custody in Byzantium, Petros, under the pressure of the pro-Greek forces, handed over Ani to the empire. Historians of his time characterized Petros as a “Saint of the Armenian Church”, a “Miracle-worker” and a “Skilled diplomat”, while later authors, paying

[86] See **Պէրպէրեան** 1967, 148.

tribute to emotional approaches, described him as a "Traitor" and "Byzantine agent".

BIBLIOGRAPHY

Ալիշան Ղ. 1881, Շիրակ, Վենետիկ, Սուրբ Ղազարի տպ., 192 էջ:

Ալիշան Ղ. 1869, Յուշիկք հայրենեաց, Յունուարի 6 ի հայս, հ. Ա, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, Մխիթարեան տպ., 537 էջ:

Բարթիկյան Հ. 2002, Պետրոս Ա Գետադարձ և Կոստանդին IX Մոնոմախ, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Աճեմյան մատենաշար, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 822 էջ:

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը 1910, բնագիրն յառաջաբանով և ծանոթագրութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապօլ, տպարան Գէորգ Մաճոյեանցի, 352 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության, 1965, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 137 էջ:

Լեո 1967, Երկերի ժողովածու, հ. II, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 786 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի. 1961, Պատմություն հայոց, աշխատասիր. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 426 էջ:

Կոստանեանց Կ. 1897, Տէր Պետրոս Ա Գետադարձ, Վաղարշապատ, տպ. Մայր աթոռոյ սրբոյ էջմիածնի, 53 էջ:

Հակոբյան Թ. 1988, Անի մայրաքաղաք, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 327 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1976, հ. Գ, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1023 էջ:

Հայոց պատմություն. 2014, հ. Բ, Միջին դարեր (IV–XVII դարի առաջին կես), Գիրք II, (IX դարի կես – XVII դարի առաջին կես), Երևան, Զանգակ-97 հրատ., 800 էջ:

Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**. 1862, Վենետիկ, Սբ. Ղազարի տպ., 184 էջ:

Հովհաննես Սկիլիցես. 1979, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ, թարգմ., առաջ., ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 437 էջ:

Մաթևոսյան Կ. 2015, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Մուղնի հրատ., Երևան, 143 էջ:

Մաթևոսյան Կ. 2008, Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ, Պատմաբանասիրական հանդես, № 3, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 3–30:

Մանանդյան Հ. 1977, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 504 էջ:

Մատթէոս Ուռհայեցի. 1898, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 448 էջ:

Մանր ժամանակագրություններ, XIII–XVIII դդ. 1956, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 684 էջ:

Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց. 1860, Մոսկվա, Մ. Էմին, տպ. Լազարյան ճեմարանի, 69 էջ:

Շառլ Դիլ. 2005, Բյուզանդիայի պատմության հիմնախնդիրները, առաջ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, տպ. Սարգիս Խաչենց փրինթինֆո, 400 էջ:

Չամչյան, Մ. 1984, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1060 էջ:

Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ. 1844, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 124 էջ:

Պէրպէրեան Աւ. 1967, Հայոց կաթողիկոսական աթոռին բարձումը 11-րդ դարուն երկրորդ կէսին, Հանդէս ամսօրեայ, № 4–6, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., էջ 327–346:

Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ. 2014, աշխատասիր. Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, Նաիրի հրատ., 502 էջ:

Սմբատ Սպարապետ. 1859, Տարեգիրք, տպ. Է. Թունոյի, Փարիզ, 180 էջ:

Տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ Չափաբերականք. 1830, Վենետիկ, տպ. Սբ Ղազարոյ, 620 էջ:

Փավստոս Բուզանդ. 1987, Հայոց պատմություն, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 455 էջ:

Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1870 էջ:

Арутюнова-Фиданян В. 1967, К истории падения Ани (о личности «царского раба» в «истории» Михаила Атталиата) // Вестн. обществ. наук АН Армянской ССР, № 9, с. 90–101.

Арутюнова-Фиданян В. 2021, Роль «образа другого» во взаимодействии цивилизаций. Армяно-византийская контактная зона (X–XI вв.), Вестник ПСТГУ, сер. III, филология, вып. 69, с. 11–22.

Грен А. 1893, Династия Багратидов в Армении, Журнал министерства народного просвещения, CCXC, Типография В. Балашева, С.-Петербург, № 11, с. 52–139.

Скабаланович Н. 1884, Византийское государство и церковь, тип. Еленского, Санкт-Петербург, 449 с.

Юзбашян К. 1988, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв., Москва, «Наука», 300 с.

Юзбашян К. 1979, Скилица о захвате Анийского царства в 1045 г., Византийский временник, Москва, «Наука», т. 40, с. 76–91.

Aristakes Lastivertc'i's History. 2021, Translated by Robert Bedrosian, New York, Published by Sophene, 345 pages.

Bartikian H. 2002, The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the Tenth and Eleventh Centuries, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Բ, Երևան, Աճեմյան մատենաշար, էջ 915–922:

Garsoyan N. 1997, The Armenian People from Ancient to Modern Times, vol. I, 7, The Independent Kingdoms of Medieval Armenia, Publisher Palgrave Macmillan, New-York, 384 pages.

John Skylitzes. 2010, A Synopsis of Byzantine History 811–1057, Translated by John Wortley, Cambrige University press, Published USA by Cambrige University press, New York, 490 p.

Kirakos Gandzakets'i's History of the Armenians. 1986, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, New York, https://archive.org/ details/KirakosGanjaketsisHistory OfTheArmenians /mode/2up×View =theater).

Matthew of Edessa՚s, Cronicle. 2021, Volume I, Translated by Robert Bedrosian, New York, Published by Sophene, 212 pages.

Matthew of Edessa's, Cronicle. 2017, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition (Long Branch, N.J.,), https://ia800804.us. archive.org/34/items/ ChronicleMatthewEdessa/Chronicle_Matthew_Edessa.pdf.

The Cronicle of **Smbat Sparapet.** 2005, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition (Long Branch, New Jersey) https://archive.org/details/ SmbatSparapetsChronicle/page/n27/mode/2up×view=theater.

The Historical Compilation of **Vardan Arewelc'i'** (1989), Ed. and Trans. R. Thomson, Washington, DC: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 226 pages.

Toynbee A. 1954, A Study of History, The Challenge of Militancy on Earth, Volume VII, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 772 pages.

Tournebize Fr. 1910, Histoiare politique et religieuse de l'Arménie. T. I, Typographie Firmin-Didot Et C 56 Rue Jacob, Paris, 897 pdf pages.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԻ-ՇԻՐԱԿԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ

ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Անի-Շիրակ, Կաթողիկոսություն Հայոց, Պետրոս Ա Գետադարձ, Հովհաննես-Սմբատ, եկեղեցական կալվածքների ընդարձակում, Կոստանդին Թ Մոնոմախ, Տրապիզոնի դաշնագիր:

Հոդվածում ուսումնասիրվում են հայոց եկեղեցական և քաղաքական իշխանությունների հարաբերությունները, որոնք հանգեցրին Անի-Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության անկմանը: 1020-ական թթ. սկզբին հայոց արքա Հովհաննես Սմբատը (1018–1041) կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի (1019–1059) համաձայնությամբ Անին կտակում է Բյուզանդիային: 1022 թ. Պետրոս կաթողիկոսը Տրապիզոնում պայմանագիր է կնքում կայսր Վասիլ Բ-ի (976–1025) հետ՝ կանխելով բյուզանդական ներխուժումը Հայաստան: Այդ շրջանում Հայ եկեղեցու տնտեսական ներուժը հասնում է աննախադեպ մեծության, որի շնորհիվ աճում է հոգևոր վեհապետի դերակատարությունը երկրի ներքին և արտաքին գործերում: Այս հողի վրա 1030-ական թթ. լարվում են

աշխարհիկ և հոգևոր իշխանավորների հարաբերությունները: Պետրոսն արտաքսվում է և աքսորանկ արվում: Սակայն շուտով եկեղեցականների և հանրության ճնշման տակ նա վերահաստատվում է կաթողիկոսական գահին: Հայոց թագակիր եղբայրներ Աշոտ Դ-ի և Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո երբեմնի բյուզանդամետ կաթողիկոս Պետրոս Ա-ն համագործակցում է ազգային ուժերի հետ և 1042-ին Գագիկ Բ-ին օծում Հայոց թագավոր: Դրանով փորձ էր արվում հրաժարվել Տրապիզոնի դաշնագրից և պահպանել Անիի թագավորությունը: Սակայն Բյուզանդիայում Գագիկ Բ-ի արգելափակումից հետո հայոց եկեղեցապետը հունամետ ուժերի ճնշման տակ ստիպված է լինում Անին հանձնել կայսրությանը:

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЦЕРКОВНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТЬЮ АРМЕНИИ В ПРЕДДВЕРИИ ПАДЕНИЯ БАГРАТИДСКОГО ЦАРСТВА АНИ-ШИРАК

АЛЕКСАНЯН В.

Резюме

Ключевые слова: Ани-Ширак, Армянский католикосат, Петрос I Гетадардз, Ованес-Смбат, расширение церковных имений, Константин IX Мономах, Трапезундский договор.

В статье исследуются взаимоотношения армянской духовной и политической власти, приведшие к падению Багратидского царства Ани-Ширак. В начале 1020-х годов армянский царь Ованес-Смбат (1018–1041) завещал Анийское царство Византии с согласия католикоса Петроса Гетадардза (1019–1059). Армянский католикос Петрос I подписал договор с византийским императором Василием II (976–1025) в Трапезунде в 1022 году, тем самым предотвратив вторжение византийской армии в Армению. В этот период экономический потенциал Армянской церкви достиг огромных размеров, благодаря чему возросло влияние католикоса на внутренние и внешние процессы страны. На этой почве в 1030-е годы обострились отношения между светскими и духовными лидерами. Петрос был свергнут и изгнан. Однако вскоре он был реабилитирован в своих правах. После

смерти армянских царей Ашота IV и Ованеса-Смбата некогда провизантийский католикос Петрос Гетадардз сотрудничал с национальными силами и в 1042 году помазал Гагика II армянским царем. Это была попытка отказа от Трапезундского договора и сохранения Анийского царства. Однако после заключения Гагика II под стражу в Византии глава Армянской церкви под давлением прогреческих сил вынужден был передать Ани Византийской империи.

ARPINE BABLUMYAN*
PhD in History
Institute of History of NAS
arpinebablumyan05@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7840-1440
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.42-57

THE ACTIVITIES OF THE AMERICAN MISSIONARIES IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE FORMATION OF THE ARMENIAN PROTESTANT COMMUNITY (1830–1880)

KEYWORDS

American missionaries
Armenian Protestants
Western Armenia
Kharberd
Diarbekir
Ottoman Empire
Evangelical church

ABSTRACT

The research of the goals of the American missionary organizations, first of all the American Board of Commissioners for Foreign Missions, and the history of formation of the Armenian Protestant community are essential problems related to the activities of the missionary organizations. The aim of our research is to discuss the activities of the American Board of Commissioners for Foreign Missions within the borders of the Ottoman Empire and especially in Western Armenia in 1830–1880 and its results. The neutral, and sometimes positive attitude of the Ottoman authorities to the entry of American missionaries into the borders of the Ottoman Empire, the recognition of the Protestants as a separate community contributed to the spread of Protestantism.

The activities of American missionaries were primarily evangelistic, though there were other initiatives as well. One of those initiatives was in the sphere of education, which in this period was still at the initial stage and aimed at contributing to the success of the main activity - the formation of the Armenian Protestant community.

Introduction

The study of a number of problems of the Armenian history of the XIX–XX centuries is closely related to the activities of the American missionary

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.01.24, գրախոսվել է 24.01.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:

organizations in Western Armenia and in other parts of the Ottoman Empire inhabited by Armenians. Among those problems, the history of formation of the Protestant community in Western Armenia and the problem of clarifying the real goals of the missionaries' activities are of utmost importance.

We should note that the entry of missionaries into the territory of the Ottoman Empire, and in particular into Western Armenia, in general, had political rather than religious or propaganda reasons, and it was partly beneficial to the Ottoman government. The activities of the American mission in the territory of the Ottoman Empire mainly started with the establishment of official diplomatic relations between the two countries in 1830 when the Treaty of Navigation and Commerce was signed in Constantinople. In 1831 David Porter was appointed the American representative to the Sublime Porte[1].

Moreover, there were Turkish-American contacts even before that, in particular, American travelers and merchants often visited the Turkish ports such as Izmir (Smyrnia), Alexandria, Beirut, and other settlements. As for foreign missionary organizations before the Americans, the British Bible Society was the first to start operating in the territory of the empire and since the 1810s became interested in the spiritual condition of the non-Muslim Ottoman subjects. In 1815 the organization sent its first missionary to Egypt.

Later in 1818, the "American Board of Commissioners for Foreign Missions" decided to send two missionaries to Palestine[2]. This American organization based in Boston, declared a new direction of activity: "the evangelization of the whole world" and expanded the scope of activity. Two mentioned missionaries – Pliny Fisk and Levi Parsons, were chosen to carry out the preparatory works in the territory of the Ottoman Empire and what is remarkable, their activities were not directed to the Muslims, nor to the Eastern Churches, but to the Jews, although they had to study the surrounding countries as well[3].

According to F. Alpi, an armenologist and historian, initially the aim of the American mission in the Ottoman Empire was to convert Muslims and Jews, and as in a letter sent from Smyrna on February 1, 1820, the missionary Levi Parsons wrote, "Let the powerful empire of sin be completely destroyed"[4]. The attitude of

---

[1] **Erhan** 2000, 192.

[2] **Arpee** 1909, 93.

[3] **Erhan** 2000, 192–193.

[4] **Alpi** 2022, 299. See also **Parsons** 1824, 285.

the government and the authorities towards the missionaries was positive, because the missionaries did not have any political goals. As for preaching among the Turks, soon it became obvious that it was out of the question, and the missionaries, realizing the danger of their own situation, gave up their efforts to convert Muslims[5].

One of the two American missionaries P. Fisk visited Beirut, Tripoli, Baalbek, Jaffa, Jerusalem, Hebron, Alexandretta, and Latakia, collecting information on the Turks, Arabs, Kurds, Druzes, Maronites, Greeks, and Armenians. He was able to convert some Armenians, including two clergymen. P. Fisk in 1822 founded a missionary printing house in Malta, where religious books were published in the regional languages: Greek, Armenian and Arabic[6].

The fact is that in the early period of missionary activities, the Sublime Port made no distinction between British and American missionaries. The Americans enjoyed the same privileges as the British, as by 1830 Americans were qualified under the "British" identity as members of the English-speaking Protestant churches. Later, in 1830, US citizens lost the privileges of being "British" subjects[7], but were considered as citizens of "the state with the greatest privileges in Turkey"[8]. It can be assumed that it was due to the above-mentioned agreement that the Americans received certain privileges, and took more special steps to carry out more active missionary activities in the territory of the empire.

So we will refer to the activities of the American Board of Commissioners for Foreign Missions within the borders of the Ottoman Empire and especially in Western Armenia in 1830–1880s, and as a result of that we will consider the formation of the Armenian Protestant community and the Evangelical Union.

The Activities of the American Mission in 1830–1850s.

According to professor J. Grabil, "seeing that the millennial idea about evangelizing Muslims and Jews was for the time illusory", from 1830s the American Board focused its work first on the conversion of the "degenerate churches of the East" (it was about the Orthodox Christians, Greeks, Copts,

---

[5] **Колюбакинъ** 1885, 128.
[6] **Erhan** 2000, 193.
[7] **Erhan** 2000, 195.
[8] **Դանիելյան** 1989, 141:

Assyrians, and most importantly, Armenians)[9], and then in particular on Armenians. From the other point of view, as R. Danielyan asserts, the American government hoped to strengthen its influence in Western Armenia with the help of missionaries, and, in turn, hinder the development of Russian orientation in the environment of Armenians[10]. In order to collect information, visits were organized to Constantinople, as well as to settlements in Western Armenia. Thus, two members of the American Council, Eli Smith and Harrison Dwight, traveled to the Armenian Highlands through the Ottoman, Russian and Persian territories to gather information from the point of view of organizing missionary activities. Their tour began in 1830 and lasted more than a year. The Missionaries also arrived in Erzurum, where they were able to obtain detailed information on the number of Armenian households[11]. Already in 1831 missionary William Goodell arrived in Constantinople, where the work of the mission began to be focused and the mission of the American Board to the Armenians of the Ottoman Empire was founded[12]. In 1836 The Evangelical Union was also founded here, which initially consisted of a few members who organized weekly meetings[13]. In 1836 41 missionaries were sent to the Ottoman Empire, and in 1836–1844, 54 new missionaries were called to positions in the Levant[14].

The American mission working among Armenians, according to A. Kolyubakin was a separate branch of an American organization based in Boston, apart from which other branches also operated among Armenians, such as the Women’s Union, which had schools in Van and Bitlis[15].

We assume that the beginning of the activities of the American mission among the Armenians in the territory of the Ottoman Empire should be considered in 1831, when W. Goodell arrived in Constantinople and met the Armenian Patriarch, presenting the plans to establish schools. In the letter on November 21, 1831 Goodell writes that during the conversation with the Armenian Patriarch, the latter spoke positively about the idea of establishing schools, and even expressed his desire that several Armenian priests or school teachers be

[9] **Grabill** 1971, 8.
[10] **Դանիելյան** 1989, 141:
[11] **Alpi** 2022, 314.
[12] **Arpee** 1909, 95–96.
[13] **Arpee** 1909, 99.
[14] **Erhan** 2000, 194.
[15] **Колюбакинъ** 1885, 105.

trained in similar schools. However, all those plans remained incomplete due to the fire and the resulting dispersion of residents in Bera district of Constantinople[16]. The other opinion was that according to missionary H. Dwight, this reception of the patriarch was an example of formal courtesy, thus slowing down the plans of the missionaries for some period of time[17].

The spheres of activity of the American missionaries among the Armenians were first in Constantinople, then Trabzon, Smyrna, Bursa, and other settlements.

In 1830–1850s the missionary activities were primarily evangelistic, though there were other initiatives as well. One of those initiatives was in the sphere of education, which in this period was still at the initial stage and aimed at contributing to the success of the main activity – the formation of the Protestant community. In 1834 missionary school was founded in Bera district[18]. However, the issue of establishing a school and why not, the missionary work was quite complicated at that stage. Missionaries who worked in the 1830–1850s wrote about the complications of preaching, people's ignorance and backward ideas. Missionary C. Wheeler wrote that the goal of the preachers was to instill the spirit of Christianity among the students, then adds that after that, their biggest problem was "not to educate them too much, so as to raise them too high above their own people"[19].

Relations between the Armenian clergy and the American missionaries were initially peaceful, but later the Armenian clergy changed their previous attitude. In 1839, there were already 800 Armenian converts in Constantinople alone, which was a disturbing figure for the Armenian Patriarchate. It was clear that the attitude of the Patriarchate could no longer be neutral and in 1844–48 the Armenian Patriarch of Constantinople Matthew called on all Armenians to cut off any kind of relations with the American missionaries and threatened to isolate from the community those who had contacts with the Americans[20]. We think that the reasons for this contradiction could also be the sermons of the missionaries, where they presented their sermon as a return to the "true faith", which, in their

[16] Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. W. Goodell 1877, 128.
[17] **Dwight** 1850, 20:
[18] **Դանիելյան** 1989, 141:
[19] **Wheeler** 1868, 176.
[20] **Erhan** 2000, 198.

opinion, had been corrupted during centuries of oppression and Islamic domination[21].

On the other hand, in this period, the people's opposition to the foreigners and to all their initiatives, first of all the construction of schools, was great. This is why the Sublime Port warned missionaries not to build schools in mountainous areas. As explained in the record to the delegation of the United States to Sublime Port, they thus attempted to protect the missionaries from any kind of attack by the locals for their educational efforts. Also the Sublime Port had stated not being in charge of the welfare of Americans who would build schools without imperial permission[22]. However, step by step, schools were established in different Armenian settlements of the empire.

Despite all obstacles and especially the anti-missionary efforts of the Patriarch of Constantinople Matthew, other clergymen, the settlements of Western Armenia, such as Erzurum, Arabkir, Akn, as well as the adjacent ones, Aleppo, Aintap, and other settlements, appeared within the framework of the activity of the American missionaries. In the joint letter of American missionaries of the Ottoman Empire on May 26, 1841 it was mentioned that below the Euphrates there were many large and densely populated villages, some of which had 1000 houses of Armenian inhabitants. Moreover, it was added that due to the lack of time, it was not possible to talk about Egin, Arabkir, Malatia (in the original: Mulatia), Haza, Hisar, Tems, Togat, and others[23] where they had to spread their word. Presumably, by settlements referred to above as villages, the authors meant the settlements listed by themselves.

The famous Armenian writer and publicist Raffi in one of his articles analyzing the main reasons for religious conversions in Turkey writes that the faith plays a thoroughly secondary role in this process and mostly people leave their native church due to various material needs. The author adds that the missionaries generally choose remote corners of the country where mental and material poverty prevails and the first listeners of their sermons are the people who serve in their houses[24].

---

[21] **Alpi** 2022, 303.
[22] **Erhan** 2000, 202.
[23] Missionary Herald 1841, December.
[24] **Րաֆֆի** 1991, 285–305:

The Sultan's recognition of the Protestants as a separate community, the millet, was the great impetus for the development of missionary work. The division and religious disunity of the Armenian people was favorable to the Ottoman government, therefore Sultan Abdul Mejid in 1847 issued an imperial order confirming the creation of an independent Protestant community with a spiritual leader, to which other Protestants of the empire (Assyrians, Greeks, etc.) would also be subordinate[25]. The representatives of Great Britain had a great contribution to the implementation of this decree. Great Britain, according to C. Erhan, had declared himself as the protector of Protestants in the Ottoman Empire and sought to achieve the recognition of the status of Protestants, so it gave its support to the American missionaries. British ambassadors in Constantinople Stratford Canning and Lord Cowley, in their communications with Mustafa Reşid Pasha, the Grand Vizier, also emphasized Britain's willingness to create a Protestant community[26]. Thus, as a result of heavy diplomatic pressure on the Sublime Port, Protestants were granted status. The importance of this intervention is evidenced by the gratitude of the missionaries to the British on the occasion of the grant of the millet, in which it was specifically stated: "Through the humane interposition of his excellency, Sir Stratford Canning, the Protestant subjects of Turkey, found substantial relief from the persecutions under which they were then suffering"[27]. Later, already in 1850, another order was issued by the sultan that all measures be taken to facilitate the administration of the affairs of the individual Protestant community, so that they might live in peace, tranquility and security[28].

After those orders, the number of Armenian Protestants began to increase in almost all areas. Even in an area as far away as Aintap, the number of Protestant Armenians increased dramatically in about twenty years (1848–1869), from eight to 350[29].

The first American missionary who visited Diarbekir (Tigranakert) was Dr. Grand in 1839. In 1848 an Armenian bookseller who was from Karin and sold Bibles, visited Tigranakert, which "became the first seeds of the Evangelical

[25] **Erhan** 2000, 200.
[26] **Erhan** 2000, 200.
[27] **Erhan** 2000, 201.
[28] Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. W. Goodell 1877, 484.
[29] **Alpi** 2022, 302.

movement in that city". Since 1851 Mr. Dunmore worked in Tigranakert for several years and in 1853 A. Walker came to Diarbekir station with his wife[30]. Due to the activities of those missionaries in the early 1860s, there were about 600 Protestants in Tigranakert and in the nearby village of Gytyrpel[31].

The work was more complicated in Sebastia, which, although had a missionary station, but because of the frequent change of missionaries, the work could not be carried out as expected. Just when the missionaries were getting to know the vast suburban area in which they were to work, they usually had to return home or to another area[32].

One of the important stations of the American mission, maybe the most important one, was Kharberd. Missionary C. Wheeler writes that the cause that Kharberd became a central station was facilitated by the fact that the city was the center of trade for a very large surrounding region, also, it was surrounded by rich and extensive plains, and had a healthy climate[33]. The Kharberd station was established and developed rapidly during the 1850–1860s. Missionary Rev. Dunmore settled in Kharberd with his wife in 1855 and founded a protestant school[34]. According to the latter, "Kharberd is the most promising missionary field that I have ever met in Turkey"[35]. The Missionary work was also carried out here by missionaries O. Allen, H. Barnum and C. Wheeler, their wives, as well as the headmistress of the female academy, Miss M. West. Messrs. Clark, Pollard and Richardson worked for several years in Arabkir area[36].

The Activities of the American Missionaries in 1860–1880s

Already at the beginning of the 1860s the entire area of eastern Asia Minor was covered by the network of missionary centers, from which American missionaries spread their sphere of influence more and more among Christians. A hundred cities and villages near Aintap, Marash, Urfa, Diarbekir, Arabkir, Akn,

---

[30] **Greene** 1916, 93.

[31] Աւետաբեր 11.01.1876:

[32] Wheeler, Letters from the Eden, 1868, 43.

[33] Wheeler, Letters from Eden 1868, 219–220.

[34] Great need Over The Water 1999, 51:

[35] Յիշատակարան Եփրատ գոլէճի 1947, 37:

[36] Wheeler, Ten Years on the Euphrates 1868, 61-62.

Sebastia, Caesarea, Togat and Marzvan began to request missionaries to preach the Gospel in their remote areas[37].

From the 1860s American missionaries initiated the establishment of high schools and colleges in the urban centers of the Ottoman Empire, where mostly non-Muslim students attended. Four theological seminaries were founded in Marzvan, Kharberd, Marash and Mardin[38]. In this period, the importance of Kharberd station increased significantly. It is noteworthy that on October 17, 1865, a large gathering of evangelicals took place in Kharberd, and the Evangelical Union of Kharberd was established[39]. In 1866 the Evangelical Union gathered in Arabkir, which was perhaps one of the central Protestant settlements in this region. The Protestants from the surrounding villages, from Malatia, Balu and other settlements participated in the gathering[40]. Until 1860 there were already 49 churches and 114 schools in the territory of Kharberd station, in 1880 – 97 churches and 331 schools[41]. In 1875 the "Armenia College" was founded in Kharberd, which in 1888 was renamed as "Euphrate College". It played a significant role among the educational institutions. The founder and first president of the college was Crosby Wheeler[42]. In the following years, American missionaries Henry Riggs and James Barton were presidents of the college[43].

By the early 1880s, the American missionary network already had 15 main and 254 secondary stations, and was divided into three missions: Western with the center Constantinople, Central with the centers Aintap and Marash and the Eastern. The latter was the most significant in its size, including the territories of Western Armenia: it had 5 main (Kharberd, Erzurum, Van, Bitlis, Mardin) and 110 secondary stations. There was one higher, 12 secondary institutions for boys and 5 for girls, it had also 36 churches. The preaching was carried out among the Armenians and in Mardin – also among the Assyrians[44].

However, the missionary work did not have the expected results. The reasons for that were various, including the underdevelopment of telecommunications in

[37] **Arpee** 1909, 146.

[38] **Richter** 1910, 125–126:

[39] Wheeler, Ten Years on the Euphrates 1868, 238.

[40] Wheeler, Ten Years on the Euphrates 1868, 257–261.

[41] **Erhan** 2000, 194.

[42] Յիշատակարան Եփրատ գոլէճի 1947, 118:

[43] **Peterson** 2004, 51.

[44] **Колюбакинъ** 1885, 107.

the area, the backwardness of the population, and also the efforts of the Armenian clergy against the expansion of missionary work. Missionary Wheeler writes that they thanked God "that the power in this land is in the hands of the Turks, for, were it in the hands of any of the sects of nominal Christians, we should soon be driven out, and the poor misguided people would remain in their condition of ignorance and degradation"[45]. Wheeler mentioned the Armenian clergy, whose spiritual condition and educational level, according to the missionaries, led to the degradation of the people. In reality, the Armenian clergy was considered the main obstacle for the American missionaries, to improve the results of their activities. And first, the agreement of 1830 and the intensification of the work of the Constantinople station contributed somewhat to the invigoration of missionary activities among the Armenians. The recognition of the Protestant community by the Sultan made them even more active, then the weakening of the anti-missionary efforts of the Armenian church and clergy finally removed obstacles for missionaries and contributed to spreading the Protestantism among the Armenians.

Along with the opening of schools and revitalization of educational life, anxiety began to grow among the authorities. One of the reasons for this concern was the fear that after the opening of American educational institutions, the European powers such as France and Russia could follow. Second, Sublime Port was concerned that the new curricula would have "negative" effects on non-Muslim subjects. Many Western values, such as liberalism and nationalism, could have a "devastating" effect on the subjects of a multinational empire[46]. Thus, the attitudes of the Ottoman authorities, who were initially neutral towards the activities of the missionaries among the non-Muslim subjects, gradually began to change for the negative when it came to the educational activities carried out by the missionaries. According to C. Erhan, the Sublime Port was incited against the missionaries also by the fact that more estates that belonged to the Ottoman subjects were gradually coming under the control of the American missionaries[47]. It can be assumed that the Ottoman authorities did not see a serious danger in the purely propaganda and educational activities of the missionaries among Armenians, but there was already a fear that the ideas spread by the missionaries

[45] Wheeler, Letters from Eden 1868, 199.

[46] **Erhan** 2000, 203.

[47] **Erhan** 2000, 202

might reach the Muslim population as well. They were also worried about the transfer of the right to own estates to the Americans.

In 1876 coming to power, Sultan Abdul Hamid concentrated all the power in his hands. New laws then prescribed circulated for schools that defined teacher certification standards, curriculum, and school physical facilities. According to the new law, some American schools had to be closed because the teachers could not submit the necessary documents[48].

Objectives and Results of the Missionary Activities

The primary goal of the American missionaries in Western Armenia, as well as among the Armenians of the entire Ottoman Empire, was to convert Armenians to Protestantism. By the 1880s, the number of Protestants was about 45,000, while this, according to A. Kolyubakin, was an insignificant number, even if it were doubled[49]. And this is in the case when the Armenian clergy, who was the main contester against the activities of the missionaries, who not only had the right, but was obliged to counter the missionaries, according to the author, did not always stand in high positions, although it was growing intellectually, and morally was always in high positions[50].

The educational activities carried out by the missionaries during the campaign aimed at the formation of the Protestant community had more significant results. As J. Grabil writes "Being teachers gave the Americans status, which they could not easily get by being preachers whom almost no one wanted to hear"[51]. It is worth mentioning that the establishment and operation of these schools was very important and appropriate, because it was a new level in educational life. In addition to providing primary education, many school and college graduates were able to continue their studies in other countries.

Missionaries' activities aimed at revitalizing educational life, however, also had negative consequences. Of course in these schools, the national ideas and everything related to the Apostolic Church was pushed into the background, instead the universal and the foreign were preached. In one of the articles of the "Ardzagank" newspaper the author, referring to the real goals of the

---

[48] **Cagri** 2000, 205.
[49] **Колюбакинъ** 1885, 130.
[50] **Колюбакинъ** 1885, 132.
[51] **Grabil** 1971, 20.

missionaries' activities, writes: "The missionaries are trying in every possible way to kill the natural feelings of loving the motherland and the nation. They have printed more than 300 books for us in Armenian letters, but none of them contain the words "nation" and "homeland"[52].

That is the reason why the Armenian clergy and the church also had to activate their work and emphasize the imperatives that stood in the way of the preservation and development of their nation and faith, both in Western Armenia and in other settlements of the Ottoman Empire. The need for education and the national school became of utmost importance for the Armenian clergy. The establishment and operation of national schools was due to the influence of the missionaries, for a few years ago public education was an unknown field in these settlements. The emergence of national schools caused great sympathy not only among Armenians of Apostolic Church, but also among Protestants. Moreover, only Sanasaryan College in Erzurum became a powerful counterweight to the higher educational institutions of the mission[53].

The activities of the missionaries also had some effect on raising the role of the woman in society, according to the missionaries, that is, from slavery to her true place as a person loved and respected by her husband[54]. This was possible because a large part of the missionary work was done by the female missionaries who went around the villages and organized gatherings and courses for women.

At the same time, during those gatherings and sermons, perhaps unintentionally, they talked about the missionaries' homeland, the USA, and about the freedoms and opportunities that prevailed there. Among the graduates of schools and also colleges, this was perhaps already done purposefully, bringing great enthusiasm among young people and contributing to the emigration to the land of freedom and justice, to the USA. As for emigration to the USA, it increased especially from Kharberd and a number of neighboring settlements, which was not accidental, because, as we have already mentioned, Kharberd had been an important center of American mission since the 1860s. Thus, the activities of the missionaries, including various educational initiatives, beautiful sermons, bright images and freedom in a foreign country, resulted in a formation of a new community, which made a new split between the Armenians.

---

[52] **Դանիելյան** 1989, 144:

[53] **Колюбакинъ** 1885, 136.

[54] Wheeler, Ten Years on the Euphrates 1868, 230.

Conclusion

We conventionally divided the activities of the American missionaries in the 1830–1880s into periods, trying to distinguish them as continuous episodes of development and growth. An attempt was made to present this activity in a non-unilateral way, to introduce both negative and positive effects of missionaries' activities in that period.

The neutral and sometimes positive attitude of the Ottoman authorities towards the entry of the American missionaries into the borders of the Ottoman Empire, the recognition of the Protestants as a separate community, contributed to the success of the mission's main goal, the spread of Protestantism. Unfortunately, apart from the Armenian Apostolic church, the population made only disorganized attempts of opposition in various settlements to the activities of missionaries and spread of the Protestantism. Meanwhile, there was no clear opposition from the national elite or any establishment. As publicist S. Gulamiryants wrote: “The activity of predatory missionaries is causing blows to the existence of the national church and, consequently, the nation... and there is nothing, no means, and no resistance to this”[55]. Due to the efforts of the American missionaries aimed at the formation of the Armenian Protestant community, it became possible to make a split between the followers of the Armenian Apostolic Church.

On the other hand, as one of the methods of opposition to the Protestants were efforts of the church and national institutions to reform the national school, which became a serious counterweight to missionary schools and one of the obstacles to the spread of Protestantism.

BIBLIOGRAPHY

Աւետաբեր, 1876 յունուար 11, Կոստանդնուպօլիս:

Գուլամիրեանց Ս. 1887, Փոքր Ասիա և օտարակրօն քարոզիչներ, Արաքս, Գիրք Ա, նոյեմբեր, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ի.Ն. Սկորոխոդովի, էջ 5–12:

Դանիելյան Ռ. 1989, Օսմանյան կայսրությունում բողոքական միսիոներների գործունեության պատմությունից (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ), Արևելագիտական ժողովածու, Երևան, XV, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 138–157:

Յիշատակարան Եփրատ գօլէճի 1947, Պոսթըն, հրատ.՝ Եփրատ գօլէճի սանուց միութ., 491 էջ:

Րաֆֆի 1991, Երկերի ժողովածու, հատոր ԺԱ, Երեւան, «Նաիրի» հրատ., էջ 285–305:

[55] **Գուլամիրեանց** 1887, 11:

Колюбакинъ А. 1885, Деятельность протестантскихь миссій въ северо-восточной части Азіятской Турціи, Известія Кавказскаго Отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, т. IX, № 1, Тифлис.

Alpi F. 2022, Early Protestant Missionary Activity, Heresy and Church in Ottoman Armenia (1782–1909), Missions and Preaching Connected and Decompartmentalised Perspectives from the Middle East and North Africa (19th-21st Century), Leiden Studies in Islam and Society, Volume 15, Leiden.

Arpee L. 1909, The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820–1860 Chicago. 235 pages.

Dwight H. 1850, Christianity Revived in the Eastor a Narrative of the Work of God among the Armenians of Turkey, New York.

Erhan C. 2000, Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries, The Turkish Yearbook of International Relations, 30.

Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. W. Goodell, 1877, New York, R. Carter and Brothers, 489 pages.

Grabill J. 1971, Protestant Diplomacy and the Near East; missionary influence on American policy, 1810–1927, Minneapolis, University of Minnesota Press, 395 pages.

Great need Over The Water, 1999, The Letters of Theresa Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898–1905, edited by Stina Katchadourian, Gomidas Institute, Taderon Press, Michigan, 375 p.

Greene Rev. Y. 1916, Leavening the Levant, Boston, New York, Chicago, 353 pages.

"Missionary Herald", vol. XXXVII, Dec.

Parsons L. 1824, Memoir of Rev. Levi Parsons, Late Missionary to Palestine. In Three Parts, ed. by Daniel O. Morton, Poultney, VT: Smith & Shute, 431 pages.

Peterson M. 2004, "Starving Armenians". America and the Armenian Genocide, 1915–1930 and After, Charlottesville and London, 199 pages.

Richter J. 1910, A History of Protestant Missions in the Near East, New York, Fleming H. Reveil Company, 434 pages.

Wheeler C. 1868, Ten Years on the Euphrates or, Primitive Missionary policy illustrated, Boston, 330 pages.

Wheeler C. 1868, Letters from the Edem or, Reminiscences of Missionary Life in the East, Boston, American Tract Society, 432 pages.

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ (1830–1880-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ամերիկացի միսիոներներ, հայ բողոքականներ, Արևմտյան Հայաստան, Խարբերդ, Դիարբեքիր, Օսմանյան կայսրություն, ավետարանական եկեղեցի:

Ամերիկյան միսիոներական կազմակերպությունների՝ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան տերության հայաբնակ այլ հատվածներում ծավալած գործունեության հետ կապված խնդիրների մեջ կարևորվում է արևմտահայ բողոքական համայնքի ձևավորման պատմությունն ու միսիոներների գործունեության իրական նպատակների վերհանումը: Սույն հոդվածում անդրադարձ է կատարվել Արտասահմանյան առաքելությունների հանձնակատարների ամերիկյան խորհրդի (American Board of Commissioners For Foreign Missions) գործունեությանն Օսմանյան տերության և հատկապես Արևմտյան Հայաստանի սահմաններում՝ 1830–1880-ական թթ., ինչը պայմանականորեն բաժանել ենք ժամանակաշրջանների՝ փորձելով տարբերակել դրանք, որպես զարգացման ու աճի շարունակական դրվագներ:

Օսմանյան իշխանությունների չեզոք, երբեմն նաև՝ դրական դիրքորոշումն ամերիկյան միսիոներության մուտքին Օսմանյան տերության սահմաններ և բողոքական համայնքի ճանաչումը որպես առանձին միլլեթի նպաստեցին բողոքականության տարածմանը: Հայ եկեղեցու ու ժամանակ առ ժամանակ տեղի բնակչության հակազդեցությունն այն եզակի խոչընդոտներն էին, որոնք զսպում էին բողոքականության տարածումը: Հայ բողոքական համայնքի ձևավորմամբ հնարավոր եղավ պառակտում մտցնել Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդների մեջ:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АМЕРИКАНСКИХ МИССИОНЕРОВ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ФОРМИРОВАНИЕ АРМЯНСКОЙ ПРОТЕСТАНТСКОЙ ОБЩИНЫ (1830–1880-ЫЕ ГГ.)

БАБЛУМЯН А.

Резюме

Ключевые слова: американские миссионеры, армяне - протестанты, Западная Армения, Харберд, Диарбекир, Османская империя, евангелическая церковь.

В числе вопросов, связанных с деятельностью американской миссионерской организации в Западной Армении и на других армянонаселенных территориях Османской империи, особую значимость имели вопрос формирования западноармянской протестантской общины и проблема выяснения истинных целей деятельности миссионеров. Речь идет о деятельности американской миссионерской организации (American Board of Commissioners for Foreign Missions) на территории Османской империи и особенно в Западной Армении в 1830–1880-х годах.

Лояльное, а иногда и положительное отношение османских властей к деятельности американских миссионеров на территории Османской империи, признание протестантской общины в качестве отдельной способствовали распространению протестантизма среди армян, чему противостояли лишь Армянская церковь и местное население, пытаясь предотвратить распространение протестантизма. Образование армянской протестантской общины внесло раскол в ряды прихожан Армянской апостольской церкви.

FELIKS MOVSISYAN*
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Chair of History at Vanadzor State University
felmov@mail.ru
ORCID: 0000-0001-7576-9672
MARIYA BRUTYAN
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Humanities, Vanadzor State University
mariabrutyan2020@gmail.com
ORCID: 0009-0001-4027-858X
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.58–81

THE POLITICAL PORTRAITS OF THE LEADERS STRUGGLING FOR THE UNIFICATION OF ITALY IN THE NEWSPAPER "MSHAK"

KEYWORDS

freedom
independence
patriot
hero
devotee of the nation
statesman
"Mshak"

ABSTRACT

During that period, both the Armenian public opinion and the periodical press exhibited a profound understanding of the Italian Risorgimento. They accurately perceived the fundamental objectives driving the Italian people's struggle. From the outset of the conflict, their publications consistently emphasized the liberation motive behind the Italian movement. They astutely acknowledged its aim to liberate itself from foreign rule, abolish the entrenched political fragmentation, promote national unity, and establish a united Italian state.

Viewed from this perspective, the Risorgimento is vividly portrayed through the "Mshak" newspaper, published in Tiflis in 1872, under the editorial guidance of Grigor Artsruni, who was a leading voice of his time. Artsruni deemed one of the primary objectives of his newspaper to be the coverage of 19th-century European political events, along with the promotion of civilization, progress, enlightenment, scientific, and cultural achievements. This dedication is evidenced by the regular reporting of

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.01.24, գրախոսվել է 10.02.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

the global political events in the latter part of the 19th century within the pages of the "Mshak." While documenting the European political transition, Artsruni adhered to the principle: "The political morality of the 19th century is this: "I rebel, so I am."
With this mindset, G. Artsruni's perspective on the unification of Italy, already a historical reality during the publication of his newspaper, becomes evident. The editor of the "Mshak" harbored immense interest in the success of the Italian liberation struggle and the leaders of the Risorgimento. Any relevant reference will attest to their pivotal role in securing the independence and freedom of their homeland. According to Grigor Artsruni, "Nowhere did the national idea find such resolute and courageous advocates, nowhere did the populace sympathize and engage in the movement to free the motherland from foreign oppression as much as in Italy." "Nowhere did the people endeavor to unify the disparate parts of the nation to the extent seen in Italy."

Introduction

In 1872, Grigor Artsruni, the founding editor of the "Mshak" newspaper published in Tiflis, considered the coverage of political events in 19th century Europe to be a primary objective of his publication. In presenting them, he was guided by the following principle: "The political morality of the 19th century is as follows. "I rebel, therefore I exist"[1].

The interest of the editor of the "Mshak" towards the leaders of the Italian Risorgimento was so great that every effort was made to showcase their role in gaining the independence and freedom of their homeland. According to Artsruni, "Nowhere did the national idea have such powerful and courageous party members as in Italy"[2].

The "Mshak" considers it fair and very natural that Italy united, becoming one union and today representing "a powerful political body." The Italians achieved "their national aspiration" because "fired with a sincere patriotic spirit," men of every class, of every party, rich or poor, great or small, "went hand in hand to the field of war, either to die or to win, only to achieve their goal."

In addition to highlighting the patriotism, libertarianism and desire for freedom of the Italians, the "Mshak" emphasizes the role of the leaders of the Italian Risorgimento in shaping the ideology of the liberation struggle, attracting

[1] «Մշակ», 28.09.1878, № 165, 1:

[2] «Մշակ», 23.08.1873, № 32, 3:

the Italian people to the struggle, uniting and leading them. In this sense, the newspaper inextricably links the realization of the great idea of the unification of Italy with the names of the ideologue of the Italian liberation struggle Giuseppe Mazzini, popular hero Giuseppe Garibaldi, the king of Sardinia Vittorio Emmanuel II, and prime minister Count Camillo Cavour. According to the newspaper, among them "the glorious names of Mazzini and Garibaldi are indelibly etched in the hearts of Italians"[3].

The "Mshak" on the Unification of Italy

When covering the European political transition, G. Artsruni was guided by the following principle: "The political morality of this is: "I rebel, therefore I exist"[4]. This is how he referred to the unification of Italy, which had already been a historical reality before the newspaper was published. The editor's interest in the success of the Italian liberation struggle and the leaders of Risorgimento was so great that he used any chance to show their role in achieving the independence and freedom of the country. According to G. Artsruni, "Nowhere did the national idea have so many strong and courageous co-thinkers, nowhere did the crowd sympathize and participate in the movement to liberate the motherland from heavy yoke of foreigners as much as in Italy. Nowhere had any people so unanimously sought to unite the various parts of the nation as in Italy"[5].

The newspaper the "Mshak" once stated: "It's fair and very natural" that Italy was united and now represents a powerful political body. The Italians achieved their national dream, but it's impossible to deny the truth that the idea of unification of Italy came true with unprecedented ease". The newspaper attributed that to the military assistance of France and Prussia, to the complicated relations of European countries and some other issues, as well as to the moral qualities of the Italian people, to their "true patriotism, which is lacking in many civilized nations". According to the "Mshak", "Italians burning with sincere patriotism, the old and young, belonging to every class, every party, rich or poor, went hand in hand to the battlefield to either die or win, just to achieve their final goal"[6].

In addition to emphasizing Italian patriotism and the desire for freedom, the "Mshak" evaluated the role of Risorgimento leaders in forming the ideology of the

---

[3] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 2:
[4] «Մշակ», 28.09.1878, № 165, 1:
[5] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 2:
[6] «Մշակ», 23.08.1873, № 32, 3:

liberation movement, in uniting the people and leading them. The newspaper inextricably linked the realization of the great idea of Italian unification with G. Mazzini, G. Garibaldi, V. Emmanuel II and C. Cavour. Having presented the political portraits of those figures from a fairly sober and impartial position, the newspaper emphasized that "the glorious names of Mazzini and Garibaldi were indelibly imprinted on the hearts of Italians"[7].

Giuseppe Mazzini's Political Portrait

The "Mshak" referred to G. Mazzini upon receiving the news of his death and reported that in March, 1872 "The eminent Italian republican Mazzini passed away"[8]. The newspaper called Mazzini one of the brightest, noblest political figures in the history of Italy in the 19th century, whose views on the liberation of the homeland left a deep mark on several generations of patriots.

According to the newspaper, G. Mazzini "belonged to the democratic party by his political convictions", who, while still studying at the University of Genoa, "was inspired by the desire for the union of his motherland and liberation from foreign yoke. At that time, that idea was still a dream"[9]. Giuseppe Mazzini's intention to liberate Italy in the late 1820s was called "daydream" by the newspaper because in 1820–1821 after the defeat of the national struggle led by the Carbonari secret companies in Naples and Piedmont, a wave of bloody reprisals and violence rose up in the Italian states. Besides, there was no political organization to have a special plan to liberate Italy"[10].

According to the "Mshak's" reliable information, in November 1830 G. Mazzini joined the secret society of the Carbonari and was sent to the Duchy of Tuscany to recruit new members. Upon his return to Genoa, he was arrested, convicted and imprisoned in Savona at the instigation of one of his friends. During his imprisonment, he asked for the Carbonari members with whom he could correspond. For that purpose, it was necessary "to ordain him as a freemason, to grant him a high degree, breaking all formalities, so that he could establish correspondence with the Carbonari"[11].

---

[7] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 2:
[8] «Մշակ», 16.03.1872, №11, 3:
[9] «Մշակ», 23.03.1872, № 12, 4:
[10] История Италии 1970, 116–117; История XIX века 1938, 496–505.
[11] **Морамарко** 1990, 21.

The "Mshak" stated that "Realizing the weakness of the Carbonari company, in prison G. Mazzini thought of founding a new secret organization. In 1832 in Marseille, he founded the "Young Italy" secret society, the main goal of which was to liberate his country from foreign rule. The newspaper was right to note that "G. Mazzini being disappointed with the ideology of the Carbonari, came up with the idea of uniting all Italians of the Apennine Peninsula and relying on the support of the broad masses. According to him, "Young Italy "should become a unified Pan-Italian revolutionary organization and through a popular uprising contribute to the unification of Italy and form a "United free, and independent republican nation"[12].

Deeply evaluating G. Mazzini's political activities in the 1840s, the "Mshak" stated: "One thing that deserves attention is that this man combines two extreme sides in himself, on the one hand, a revolutionary who relied entirely on the young generation to achieve his goal, on the other hand, he turned into a man with an abstract religious idea to assist his country in political and moral reforms"[13].

G. Mazzini's revolutionary activity manifestation, according to the "Mshak" was considered to be the fact that in the summer of 1843, N. Fabrizi, a former member of the "Young Italy" and head of the "Italian Legion" secret organization, raised an uprising in Bologna and was defeated. In June, 1844, in Calabria under G. Mazzini's ideological influence and direct support, the rebellion of the brothers Bandera, affiliated to "Young Italy" and also defeated[14]. G. Mazzini, in 1847, in the letter to Pope Pius IX, "invited him to believe in the union of Italy and help realize it". Then, the newspaper noted: "And so, a popular genius like G. Mazzini, was deceived by the Papal liberality previously shown and reforms promised"[15]. The newspaper referred to G. Mazzini's letter, in which he called on him to lead the movement for the independence and freedom of Italy: "Unify Italy, declare a new era of progress and advancement"[16].

The "Mshak" reprimanded G. Mazzini for that letter, Great Mazzini, whom Austrian Chancellor K. Metternich called "the most influential revolutionary in Europe". The newspaper didn't take into account the fact that Mazzini aimed to use

---

[12] **Андронов** 2009, 306; **Кирова** 1981, 9–27.

[13] «Մշակ», 23.03.1872, № 12, 2:

[14] История Италии 1970, 152; **Кирова** 1981, 66–67.

[15] «Մշակ», 23.03.1872, № 12, 3:

[16] Scritti editi e inedita fi Giuseppe Mazzini, 1923, 225.

the great influence and power of Pius IX, who was extremely popular at that time, in achieving the unification of Italy[17]. With the same intention, in October 1847, G. Garibaldi also turned to the Pope from Montevideo, trying to assume him that he was ready to fight "to become a participant in his liberating mission"[18]. G. Mazzini realized that the power of the High Priest of the Catholic Church and the unification of Italy are quite incompatible, so the independence and freedom of the country require "abolition of the secular power of the Pope"[19].

In 1848, after the victory of the French revolution, the "Mshak" noted that G. Mazzini formed "a society for the freedom of Italy based on the principle of freedom not democracy"[20]. The newspaper meant the "Associazione nationale" company founded by G. Mazzini in April 1848, which aimed to achieve the unification of Lombardy with the Kingdom of Sardinia. According to the newspaper, in February, 1849, G. Mazzini returned to Florence and tried to unite Tuscany with the Roman Republic but failed.

After the fall of the Roman Republic, G. Mazzini wrote: "Life is fleeting, exile is bitter. I carry with me a clear conscience and a sense of fulfilled duty"[21]. Years later, he remained of the opinion that the Roman Republic was doomed and couldn't be saved. G. Garibaldi didn't agree with him on that issue, who later in his memoirs pointed out the mistakes made by Mazzini in the defence of Rome[22]. According to the "Mshak", "Before the unification of Italy, G. Mazzini had played "a significant role" in the political life of the country, in consolidating the patriotic forces, as well as leading the revolutionary struggle". Being outside his motherland, he led the Italian revolutionary movement from afar". According to G. Artsruni, although the conspirational struggle was rejected in the project of Mazzini's "Young Italy" society, he often turned to that form of struggle. He considers the uprisings in Mantua in 1872, in Milan in 1853, and in Genoa in 1857 as proof of that.

The "Mshak" stated that "After those failures, G. Mazzini's influence seemed to be decreasing, when in 1859 "Italy started a war for freedom with the help of

---

[17] **King** 1960, 245–247; **Ghisalberti** 1967, 535–546.
[18] **Garibaldi** 1934, 83–84.
[19] **Кирова** 1981, 71.
[20] «Մշակ», 23.03.1872, № 2, 3:
[21] **Кирова** 1981, 110–113.
[22] **Гарибальди** 1966, 183–184, 187–188.

France"[23]. According to the "Mshak", for that purpose C. Cavour undertook the unification of the country. In 1859 he joined the "Great Orient of Italy" lodge in Turin. Many of the famous figures of the Risorgimento were freemasons, but the "Italian masonic life" and the idea of unification of the country at that time "were especially centered around masons like G. Garibaldi and C. Cavour"[24].

On February 21, 1859, G. Mazzini signed a manifesto with 151 republicans against the alliance of Vittorio Emmanuel and Napoleon III. He went against the intention of Vittorio Emmanuel to create a Northern Italian Kingdom and advocated for broad popular movement to liberate all of Italy. According to the newspaper, 1862, he welcomed G. Garibaldi's attempt to liberate Rome, although he believed that in order to unify Italy, Venice must be first liberated.

Then the "Mshak" stated that until 1866 Giuseppe Mazzini had been sentenced to death in his own country, but when Venice was united with Italy, the government pardoned him and allowed him to publish his literary legacy. G. Mazzini didn't want to take advantage of that amnesty, although he was elected a member of the Italian Parliament several times. According to the newspaper, later "G. Mazzini seems to be withdrawing from political activity, and no longer follows the revolutionary movement in Europe. He seems to announce with his silence that his role is over. He seems to no longer understand the recent European movement"[25]. In fact, G. Mazzini didn't leave the political struggle. In the autumn of 1866, he tried to organize a group of volunteers to liberate Rome and raise a rebellion, but didn't succeed.

The "Mshak" being well-aware of G. Mazzini's biography and revolutionary career, noted that about a year before his death, he had publicly denied his sympathy for the International Working Class Society. G. Mazzini really welcomed the First International, founded in London in September, 1864, in which he saw a variety of the "Young Italy" created by him in 1834, but in the spring of 1871 because of ideological disagreements he stopped cooperating with the International[26].

According to the information of the "Mshak", when the news of G. Mazzini's death was received in the Italian Parliament, the deputies, representing different parties "united in one feeling and expressed their deepest condolences for the

---

[23] «Մշակ», 23.03.1872, № 12, 3.

[24] **Морамарко** 1990, 122.

[25] «Մշակ», 23.03.1872, № 12, 3:

[26] **Кирова** 1981, 165–168.

death of the prominent public figure"[27]. According to the newspaper assessment, G. Mazzini was a very popular and highly respected political figure. Twelve thousand Italians attended his funeral, mostly students, delegates from the provinces and cities, workers' associations and representatives of the Freemason Society[28].

The "Mshak" was the only newspaper in the history of the Armenian periodical press, which while evaluating G. Mazzini's political activity, emphasized the fact that the eminent figure was a freemason. According to various observations, his funeral in Genoa was really massive and unprecedented, with 50-100 thousand people taking part in it. On that day, masonic flags were allowed to be hung on the streets of Rome in honor of Giuseppe Mazzini, who was the Grand Master of the "Grand Orient of Italy" lodge"[29] as well as the leader of the Bavarian Illuminati after the death of Adam Weishaupt[30].

The "Mshak" continued to focus on every event related to the great Italian. The newspaper informed that on March 10, 1875, "the anniversary of the death of the great Italian patriot a statue of G. Mazzini was installed on one of the hills of the Capitoline Museum in Rome[31] and in June, 1882, his statue was unveiled in Genoa"[32].

Highly evaluating G. Mazzini's role in the Italian liberation struggle, the "Mshak" emphasized that "with his deeds and activities, he couldn't establish the unification of Italy", but it did not belittle his merits at all and never cast a shadow over his political profile. According to the conviction of the newspaper "it is impossible to deny the great influence that he had, inciting patriotic feelings for his homeland and inducing the youth sacrifices"[33].

Giuseppe Garibaldi's Political Portrait

1870s–1880s G. Artsruni in all the publications of the "Mshak" considered the Armenian youth to be "the moral and mental strength of the nation", who in the new historical reality should take over the banner of the national struggle. He considered G. Garibaldi a unique hero of the liberation struggle, whose red-shirted

[27] «Մշակ», 23.03.1872, № 12, 3:
[28] «Մշակ», 30.03.1872, № 13, 3:
[29] **Морамарко** 1990, 121; **Ридли** 2007, 256.
[30] **Гоголицин** 2010, 139.
[31] «Մշակ», 27.03.1875, № 12, 4:
[32] «Մշակ», 23.06.1882, № 111, 3:
[33] «Մշակ», 23.03.1872, № 12, 3:

volunteer squads were mostly young people. Based on this, in more than a dozen articles published in the "Mshak" on the death of the Italian national hero, G. Artsruni presented "the biography of the famous immortal commander, the amazing rapid changes in his life"[34].

The newspaper stated that G. Garibaldi "was always fearless absolutely in everything", in 1834 he took part in the Genoa rebellion with G. Mazzini, and later, in 1838 "in the resistance against the government of King Carl Albert of Sardinia". For that reason, he was sentenced to death, but managed to escape and was exiled to Marseille, where he was informed by the French newspaper "Peuple son verain about condemning him to a shameful death"[35].

The "Mshak" characterized G. Garibaldi as an indomitable freedom fighter, and the idea of independence of any oppressed people was dear to him. According to the newspaper, the proof of that was G. Garibaldi's trip to South America in 1838 where he fought with his volunteers in Uruguay, defended the Republic of Rio Grande, and raised a rebellion against dictator Juan Rosas. He fought with his 800 supporters in red shirts, and "barely escaped revenge"[36].

According to the reliable sources of the newspaper, upon receiving the news of the war in his country, G. Garibaldi left South America at once and on April 15, 1848, boarded a ship with his 63 volunteers arrived in Turin, where "a beautiful and a noble task awaited him: the liberation of the homeland"[37].

The "Mshak" stated that G. Garibaldi offered his whole-hearted service to Carl Albert, King of Piedmont, who was at war with Austria at that time, and who had remotely sentenced him to death, but was sharply rejected. The "republican Garibaldi was ready to give up his head rather than his conviction. He didn't hesitate to join the monarchists and fight together against the enemy. It is really a very rare and unique phenomenon that facilitated their success and, thus, brought honor to the Italian nation"[38].

The "Mshak" noted "It didn't stop G. Garibaldi from starting the struggle for the liberation of his country. The provisional government of Milan took advantage of his suggestion to gather volunteers and wage war against Austria in Tyrol, and

---

[34] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 1:
[35] **Secerdote** 1933, 96–98.
[36] «Մշակ», 12.07.1882, № 104, 1:
[37] **Гарибальди** 1966, 149, 243; **Галло** 1998, 127–129.
[38] «Մշակ», 23.08.1872, № 32, 3:

during the surrender of Milan", "the latter was disarmed"[39]. G. Garibaldi didn't recognize the terms of peace signed between Piedmont and Austria in Vigevano, on August 9, 1848 which restored the borders of two countries adopted in 1815. In his speech addressed to the Italians on August 13, he announced that from that moment on he would fight "for the sake of motherland and the Italian nation"[40] and in December, 1848, he went to help the fighting Rome.

The "Mshak" emphasized the fact that G. Garibaldi dedicated himself unreservedly to the liberation of his homeland and "bravely defended Rome and the Republic" in 1849. Seeing the imminent loss of Rome, he left the city with his army, broke through the enemy's siege, released the majority of soldiers and entered the Adriatic Sea with 200 loyal men, trying to help the besieged Venice. Barely escaping death, he was exiled to America, where he had to do menial work to earn his living[41].

According to the "Mshak", in 1859, when the "war of "Italian Independence began", G. Garibaldi hurriedly returned to his homeland from America. The King of Piedmont, Vittorio Emmanuel II not only accepted Garibaldi's offer "to fight under his banner", but also "greeted him with a public kiss". G. Garibaldi recruited a regiment of volunteers called "Alpine hunters", entered Lombardy and showed high qualities of a commander in the battle against the Austrian army. He liberated Varese and Como, bravely took part in the battles of Magenta and Solferino, drove the Austrians out of Milan and "surprised all of Europe". According to the newspaper's observation, the Peace Treaty of Villafranca signed on July 11, 1859, at the mediation of Napoleon III, and the Treaty of Zurich signed on August 11 of the same year "took a heavy toll on G. Garibaldi"[42].

The newspaper was right to note that G. Garibaldi blamed the king for making peace, the king who was "unfortunate to be so and involved in many dubious affairs"[43].

According to the Peace Treaty, Venice remained with Austria, so G. Garibaldi continued to fight. The "Mshak" noted: "The great Italian patriot" showed infinite perseverance" for the sake of liberating his native land". The brave commander

---

[39] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 1:
[40] **Гарибальди** 1966, 154–168.
[41] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 1:
[42] «Մշակ», 14.01.1878, № 1, 3; 12.06.1882, № 104, 1:
[43] **Гарибальди** 1966, 215.

this time, ignoring his disagreement with the king, writing the name of Vittorio Emmanuel on his banner, undertook the liberation of Sicily with a thousand volunteers in 1860. He entered Naples in September, United Kingdom of the two Sicilies with the "State of Italy, handed over the governance to Vittorio Emmanuel II, and proclaimed him the King of Italy"[44] .

Rightly presenting the liberation of Sicily, Naples and their unification with the Kingdom of Sardinia under the slogan "Italy and Vittorio Emmanuel realized by G. Garibaldi, the "Mshak" noted: "for the whole unification of Italy only Rome and Venice remained to be liberated". For that purpose, in 1862 G. Garibaldi again marched to Calabria, when on August 29, Colonel Pallavicini of the Royal Army blocked his way on Mount Aspromonte. A fight started and Commander Garibaldi was wounded in the leg and taken prisoner and "would certainly die if the French surgeon hadn't removed the bullet"[45] .

According to the "Mshak", in 1864 G. Garibaldi "made a triumphal journey throughout England" and after his return was elected a deputy in the Parliament of Italy from Naples and "was titled the head of the Italian Freemason Society"[46].

The "Mshak" stated that Garibaldi, who left for England at the invitation of Prime Minister Lord Palmerston, was given a very warm and glorious welcome in Southampton, the Isle of Wight, London and received great honors[47]. Returning to his homeland, Garibaldi, who still being in Brazil, 1844, joined the "l' Asile de la vertu" and "Les Amis de la Patrie Masonic Lodges in Montevideo, in 1864 was elected Grand Master of the "Grand Orient Lodge of Italy". In 1872, the Great Commander was elected Honorary Grand Master of that lodge for life[48].

The newspaper noted that in the Austro-Prussian war, started in June, 1866, freedom-loving G. Garibaldi fought successfully in Tyrol. In December, 1866, when the French troops left the Papal state, the Commander taking advantage of it, tried once more to liberate Rome, but failed and was arrested again. He escaped, went to Florence and won the victory of Monte Rotondo with his volunteers[49]. In November, 1867, he was defeated at Mentana and saddened by his failure, went

---

[44] «Մշակ», 23.08.1873, № 32, 3; 14.01.1878, №1, 3; 12.06.1882, № 104, 2:

[45] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 3; 12.06.1882, № 104, 2:

[46] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 2:

[47] **Канделоро** 1971, 234, **Галло** 1998, 317–319; **Ridley** 1976, 542–565.

[48] **Морамарко** 1990, 278; **Ридли** 2007, 256; **Галло** 1998, 320.

[48] **Гарибальди** 1966, 366, 102, 320.

[49] «Մշակ», 14.01.1878, №1, 4; 12.06.1882, № 104, 2:

back to Caprera. His last attempt to liberate Rome also ended in failure. Referring to the further struggle of brave G. Garibaldi, the "Mshak" noted that during the France- Prussian war started on July 19, 1870, he went to Paris to help the French. Here he fought with the same dedication and courage in the Voges Army as he fought for his native land. The newspaper emphasized that "Grateful France highly appreciated his services and honored the noble commander by naming him the Representative of four provinces"[50].

G. Garibaldi went to France "to give that unfortunate country what was left of him"[51]. According to Victor Hugo, of all the generals who fought by the French, he was the only one who was not defeated. On February, 1871, Garibaldi was elected a deputy of the National Assembly from those provinces, but a few days later he resigned from the mandate[52]. "Realizing that he could no longer do anything for the miserable country he came to serve when it was in trouble G. Garibaldi left France".

Presenting in detail all the episodes of the liberation struggle of the Great Italian Patriot, the "Mshak" concluded: "G. Garibaldi's biography, his past exciting life testifies not only to his dedication to serving Italy with all his being, but also to his selfless struggle for the freedom of other nations"[53].

According to the newspaper, after completing the struggle for the unification of Italy, the Commander continued to be in the center of attention of his compatriots and didn't lose his popularity. The Italian press worriedly wrote about the sadden deterioration of his health in May, 1874, and a year later, in 1875, mentioned the book dedicated to his "millennium campaign" and his glorious reception by the citizens of Rome as a deputy. The "Mshak" noted that Garibaldi "put aside his political aspirations" and now is engaged in economic projects". At his suggestion, as well as with the consent of Vittorio Emmanuel II, the Italian Parliament allocated a considerable amount of money to drain the swamps in the province of Rome and clean the bed of the Tiber[54].

---

[50] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 2:

[51] **Гарибальди** 1966, 365.

[52] История Парижской коммуны 1971, 170, 662–678; **Галло** 1998, 320.

[53] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 2:

[54] «Մշակ», 13.06.1874, № 23, 4; 07.11.1875, № 14, 3; 04.01.1875, № 4, 3; 07.02.1875, № 7, 3; 26.06.1875, № 26, 3:

General G. Garibaldi, who was successful in the field of war, wasn't so successful as a deputy and confessed that the parliament wasn't his place. Despite this he authored a number of social projects, which were approved by the king and parliament.

The "Mshak" covered G. Garibaldi's death in detail with many publications of the European and Italian press, as well as telegraphic news. The newspaper was the only one in the history of the Armenian periodical press, that in more than a dozen articles presented the last days, even hours of the Greatest Commander, the will, made before, as well as the details of the funeral. According to the observations of the "Mshak", "the news of G, Garibaldi's death left a painful impression on the whole of Italy". On June 2, all schools, universities and administrative institutions were closed everywhere. All the newspapers except the clerical ones, "were published with a black frame".

On June 3, the Italian Senate decided to postpone the sessions until June 12 to honor G. Garibaldi's memory. It was decided that the members of the senate would wear mourning suits for two months and participate in the ceremony dedicated to the Commander's memory in Rome. The Senate unanimously approved all recommendations of the Minister of the Interior to honor the memory of Great Garibaldi. According to the decision of the government, the Commander's funeral would be held with state funds, and each member of his family would receive an annual pension of 10 000 lira, a statue of him would be erected and the Island of Caprera would be named after him[55].

The "Mshak" noted: "All this proves that Italy represents an honest nation with a great soul that really feels its merits" when it comes to the precious and valuable people for the native land. The newspaper stated: "one of those unique persons is G. Garibaldi, such heroes are dear to the motherland, they are the glory, honor and greatness of their country. They decide the fate of the people, they are the image of the same people"[56].

The newspaper characterized G. Garibaldi as a man "giving his soul for freedom fighting against fire for the sake of principle, fearless at all, a noble warrior and military commander". According to the observation of the "Mshak's" editor G. Artsruni, "the death of the Great Italian caused indescribable sorrow,

---

[55] «Մշակ», 05.06.1882, № 99, 3–4; 08.06.1882, № 100, 2–3; 09.06.1882, № 101, 2–3.
[56] «Մշակ», 09.06.1882, № 101, 3:

uncontrollable mourning was felt everywhere, as if all Italy is suffering the most terrible national misfortune"[57].

The "Mshak" mentioning the leading article of the Milan newspaper "Secolo" entitled "We write and weep", was sure that the same could be boldly repeated by all newspapers expressing public opinion in Italy. Then the newspaper added: "The proof of this might not only be various publications of the Italian and European press, but also the assessment given to G. Garibaldi by the Speaker of the Italian Parliament and members of the government. All of this the "Mshak" covered in detail.

The newspaper also stated that. On June 3, the Speaker of the Italian Parliament opening the session announced: "A national tragedy has happened to Italy. Giuseppe Garibaldi passed away". Then he presented "the great deeds of the prominent Italian citizen and his personal services to the motherland". In his official speech Francesco Crispi stated the following: "G. Garibaldi was not an ordinary man, but rather a supernatural being, an inaccessible power". Deputy Banner declared: "There are no necessary words to characterize G. Garibaldi, whose name together with Italy will pass from generation to generation united by inseparable and unbreakable ties". The members of the parliament unanimously admitted that with the loss of G. Garibaldi they all "lost the highest idea of Italian patriotism, the brightest representative of a free and united homeland"[58].

The "Mshak" stated that "G. Garibaldi's death caused not only grief to Italy, but also respect for the memory of the Great Italian in all of Europe". In particular, the French Parliament postponed its sessions on June 3, "to respect the memory of the "Great Italian", the government decided to send a special delegation to take part in the Commander's funeral, as well as name one of the main streets of Paris after G. Garibaldi. Head of the government Leon Gambetta, Former Prime Minister Charles de Freycinet, famous writer Victor Hugo, dozens of companies, associations and cities expressed their condolences "for the death of the eminent Italian and sympathy for Italy". In Paris a fundraiser was organized to erect a statue of G. Garibaldi. The newspaper noted that "at this difficult moment for the Italians, the French people showed their deepest respect for the Italian hero and his greatness and consider his memory more sacred for them"[59].

[57] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 1:
[58] «Մշակ», 09.06.1882, № 101, 2–3:
[59] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 3:

According to the newspaper, the "Havas Society" was telegraphed from London, informing that at January 17 meeting of the Local Irish Community, Count Flamini and others "made many laudatory speeches in honor of the hero of the Italian Independence" and Professor Leon Levy mentioned that "Only thanks to Giuseppe Garibaldi's patriotism and the enthusiasm he caused among the people, Italy managed to take a place among the great powers"[60]. The newspaper then described G, Garibaldi's funeral on the Island of Caprera on June 6, during which eulogies were given by Senator V. Alfieri, Deputy L. Farini, Minister of Justice G. Zanardeli, Military Minister F. Ferreo and Garibaldi's command-in arms F. Crispi.

The "Mshak" stated that G. Garibaldi was not only a captain, craftsman, writer, autobiographer, military leader, freedom and independence fighter and political figure, but also a great individual endowed with state thinking. In his last letter directed to the head of the Republican Party, he advised not to criticize the Italian Monarchy. He was of the opinion that the Savoy Dynasty "has done a lot for Italy and deserves love and respect. It is supported by the majority of Italians, so we are obliged to respect the will of the people. Not recognizing that will, we'll start an internal war and spoil our own cause"[61].

According to the newspaper, "G. Garibaldi, like other distinguished individuals, left great deeds behind him, good reputation and unforgettable memories- a dark red shirt, a brimless hat and a wide, sleeveless coat with which he wanted to show that human arms should be free and never imprisoned in the wings".

The editor of the newspaper, G. Artsruni, was quite convinced that G. Garibaldi's work was immortal, "for he left a deep mark on humanity after him. The services rendered by "the prominent patriot" to his homeland continued to influence people even after his death. Praising the great deeds and high human qualities of the National Hero, peoples of the world express their sympathy for the good of his country and to adorn humanity". According to the newspaper, "the memory of G. Garibaldi deserves more than the deeds left by other famous people, as it is of great universal significance".

The "Mshak" characterized G. Garibaldi not only as a famous military leader, a patriot, an eminent personality, but also as a great freemason, although the fact wasn't directly mentioned by him. "Expressing the same feeling towards the Great Italian, the enlightened world feels more strongly the solidarity of the

---

[60] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 3:

[61] «Մշակ», 10.06.1882, № 102, 3:

interests by which different countries and states are tied together, feels the demand for peace more acutely”[62].

The Political Portrait of Vittorio Emmanuel II

The “Mshak” significantly emphasized the role of King of Sardinia, Vittorio Emmanuel II, in the formation of the Italian National State. The newspaper noted that the king, who was really concerned about the liberation of his country even in his early youth together with his father Carl Albert, took part in the 1848–1849 liberation struggle and surprised everyone with his unparalleled courage.

On March 23, 1849, after the defeat at Novara, Carl Albert abdicated the throne, which, according to the “Mshak”, Vittorio Emmanuel II inherited “under very unfortunate circumstances”. He should not only end the war, but also suppress the revolutionary movements inside the country. The young ruler had to pay heavy fines after the war with Austria and sign a peace treaty with heavy sacrifices. He “promised his compatriots to keep sacred the constitution granted by his father” and remained faithful to his promise till the end of his life. That’s why they considered him “an honest king”.

According to the newspaper, after the defeat in the war, Vittorio Emmanuel II secretly prepared to resolve “the great problem of nationalism left behind” by Carl Albert – the liberation of Italy from foreign rule”[63]. The young king wasn’t constrained by his marriage to a member of Habsburg Royal Family in his relations with Austria. The more tense they were, the more eagerly he sought the protection of Western states. In 1853 accompanied by Prime Minister C. Cavour, the king visited the royal courts of France and England, where he received a more friendly reception than he had expected. During the Eastern war Vittorio Emmanuel II formed an alliance with England and France against Russia. In such case, the king used to act on advice of “the prominent patriot and statesman Count Cavour”[64].

The editor of the “Mshak”, though touched upon C. Cavour’s political activity slightly, underlined his exceptional role in promoting the idea of unification of Italy and achieving it.The newspaper also emphasized the role of Vittorio Emmanuel II, whose prudence, calculation and political foresight made French Emperor Napoleon III “legitimate protector of Sardinian civilization”.

[62] «Մշակ», 12.06.1882, № 104, 3:
[63] «Մշակ», 14.01.1878, № 1, 3:
[64] «Մշակ», 14.01.1878, № 1, 3:

The "Mshak" rightly noted that in Plombier, in July, 1858, by the secret agreement reached by C. Cavour and Napoleon III, as well as with the marriage of his daughter Clotilde to Joseph Napoleon in January, 1859, Vittorio Emmanuel II strengthened his personal connection with the French Emperor. Afterwards Napoleon III advised Italians to be united under the king's banner "for one single goal" – the liberation of your country"[65]. According to G. Artsruni, Vittorio Emmanuel II took a calculated step with that marriage. He aimed not only to be "the king of the small Sardinian state, but also to rule over the whole of Italy". G. Artsruni thought that the king was a cautious man" and by starting a war with the Austrian monarchy, he wanted to prevent "the national revolution from spreading"[66].

The newspaper stated that the calculation of Vittorio Emmanuel II was correct. Following his "personal interest and benefits" and outwardly showing that he was really concerned about "the people's cause", he was in fact "striving for the unification of Italy". Until then, Vittorio Emmanuel hadn't even thought of the fate of the people, making reforms, the wealth of the country, easing taxes, spreading enlightenment and other issues.

The "Mshak" noted that Vittorio Emmanuel II concerned about the unification of Italy, allied with France, started a war against Austria in 1859, during which he "again showed his courage to the Austrians"[67]. On June 6, Vittorio Emmanuel, together with Napoleon III "entered Milan with glory". According to the Peace Treaties, Lombardy was given to the king, the Grand Duchy of Tuscany and the provinces of Emilia joined Sardinia in the spring of 1860. In April-May Vittorio Emmanuel "personally took their oath of submission". The newspaper was sure that "the unification of those authorities wasn't easily accomplished". In exchange for all that, Napoleon III received Vittorio Emmanuel's two inherited lands, Savoy and most of the County of Nice. The newspaper concluded that Italy "rewarded its self-interested ally with human losses and a part of the native land"[68].

According to the newspaper, "The agreement between Napoleon III and Vittorio Emmanuel II was nothing but a politically calculated and mutually beneficial deal. Vittorio Emmanuel behaved in the same way towards the small Italian states.

---

[65] **Дебидур** 1995, 155, 162, 168; История XIX века 1938, 270; История Италии 1970, 219–220.

[66] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 3:

[67] «Մշակ», 14.01.1878, № 1, 3:

[68] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 3:

"He never took a decisive step" and allowed "people's hero G. Garibaldi to start all the work". When Garibaldi succeeded in conquering any territory, Vittorio Emmanuel II" immediately seized and annexed it to his kingdom". In the case of failure, the king showed his antipathy to the Commander considering him a rebel, arrested him and exiled to the Island of Caprera. On the other hand, in case of emergency, G. Garibaldi always managed to escape from prison without hindrance, form an army and start fighting again. The newspaper assumed that was done with the king's awareness. The naive Italians thought that the authorities were taking care of them by playing that comedy"[69].

According to the "Mshak", Vittorio Emmanuel II also annexed the Kingdom of Naples to Sardinia in the same way. In 1860, when G. Garibaldi liberated first Sicily and then Naples, Vittorio Emmanuel II personally leading the army, crossed the border of the Kingdom of Naples in September. On November 17, he entered Naples, where Garibaldi handed over his power to him. Thus, the newspaper concluded: "Thanks to G. Garibaldi's struggle, until the end of 1860, Italy completely joined the Kingdom of Sardinia and on March 17, Vittorio Emmanuel II "was proclaimed King of Italy".

The "Mshak" stated that after the sudden death of C. Cavour, in June 1861, Italian politics "couldn't advance towards the unification of Italy with firm and fearless steps as before". In order to achieve that Vittorio Emmanuel II, as a warm defender of the French-Italian relation in foreign policy", concluded a new alliance with France[70].

In 1862, G, Garibaldi tried again to conquer Rome, "which Vittorio Emmanuel II awaited happily with hidden joy"[71]. But "the protector of the Pope" Napoleon III, protested against it and the king yielded to his demand and "fearing a broad popular movement" sent an army against G. Garibaldi.

According to the "Mshak", Vittorio Emmanuel II conducted a restraint policy in the internal life of the country and kept himself away from interfering in the debates of the parliament and parties. In foreign policy he used to rely on the support of Napoleon III. He was a defender of the Franco-Italian alliance and made several unsuccessful attempts to reconcile with the Pope the "Mshak" noted that Vittorio Emmanuel II didn't personally take initiative in the unification of Italy and

---

[69] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 3:
[70] «Մշակ», 14.06.1878, № 1, 3:
[71] «Մշակ», 29.06.1872, № 25, 3:

always took advantage of the created favorable situations. In 1866, he as an ally of Prussia, took part in the Austro-Prussian War, hoping to gain Venice with Prussia's assistance. Austria expressed a desire to make a separate peace with Italy and cede the Province of Venice, but Vittorio Emmanuel, having suffered several defeats, didn't want to betray his ally and continued the war[72]. The "Mshak" emphasized the role of the king as a reliable ally and added: although Italy failed in the war, the king still achieved his goal. On October 3, 1866, the entire Lombardo-Venetian State transferred to Italy under the Peace Treaty of Vienna.

The "Mshak" accurately represented the outcome of the third war for independence and the unification of Venice with the Italian Kingdom. After that in December 1866, when the French troops left the Papal states, G. Garibaldi tried to conquer Rome again. According to the newspaper, at first Vittorio Emmanuel II "gave complete freedom to that movement", but after Garibaldi's defeat in Mentana on December 3, 1867, the king submitted to the will of France. He took no steps to resist the French and the Commander was again arrested, imprisoned and only at the demand of the people was released and returned to Caprera.

According to the newspaper, on August 2, 1870, during the Franco-Prussian War, France informed Vittorio Emmanuel II to withdraw his troops from Rome and return to the September Pact with Italy. After the defeat of France at Sedan, the left-wing deputies of the Italian Parliament demanded Vittorio Emmanuel to capture Rome. The king "was a bit hesitant at first", but after the fall of the French Empire "the last hindrance to ruling Rome was removed". The negotiations with Pius IX were unsuccessful, so the Italian troops entered the Papal territory by the order of Vittorio Emmanuel II and occupied Rome on September 20. According to the popular referendum, the Papal State and Rome would be united with the Italian Kingdom.

"This is how the Italian liberation movement ended, by which the problem of unification of Italy was finally solved and Rome became the capital of the country", the newspaper concluded. On December 51, 1870, Vittorio Emmanuel II entered Rome and the people welcomed him "with great enthusiasm". On November 27,1971, in the Italian Parliament, King Vittorio Emmanuel II announced the following in his speech: "I finished the work to which I had dedicated my whole life"[73].

---

[72] «Մշակ», 14.01.1878, № 1, 3:

[73] «Մշակ», 14.01.1878, № 1, 3:

The "Mshak" considered King Vittorio Emmanuel II of United Italy to be a serious political figure who was concerned about the interests of his country and people. The newspaper's assessment was mainly based on the king's visits to Vienna and Berlin in September, 1873, which "were of great political significance". By doing so, the King showed the people that "he understood the benefits of the country". With that journey he won the sympathy of the people "who sent him to Vienna and Berlin with indescribable enthusiasm"[74].

Becoming the ruler of Italy, Vittorio Emmanuel's financial situation didn't improve at all, just on the contrary, it got worse. Court and living expenses doubled and the King's debts continued to grow. Appearing in a difficult financial situation, he accumulated new debts[75]. Referring to Vittorio Emmanuel's death, the "Mshak" wrote: "The news saddened everyone", then it presented the King's illness, the cause of his death, the last day of his life, a well-deserved farewell and a solemn burial in the Pantheon of Rome[76]. All the newspapers announcing the death of Vittorio Emmanuel II, "wrote about him with deep pain and praise", except for clerical ones, "which attack his memory with their rotten weapons, because the King has not bowed to the Pope and the Iron Rod of the Church". Contrary to that, other newspapers emphasized "the King's patriotism, courage, honesty and great services rendered to his nation"[77].

The "Mshak" stated that even the Pope, who once accused him of trying to annex Rome to his Kingdom, expressed his condolences on the King's death. Pius IX was ready to forget their disagreements and perform the funeral service in person, but because of his poor health he was unable to do it. He ordered them "to bury the King in the church of their choice"[78].

According to the "Mshak", Vittorio Emmanuel II had done three significant things in all his life: "he united Italy, joined Venice to Italy and made Rome the capital of the country". He "owed most of his success to Count Camillo Cavour, the assistance of France, as well as the favorable conditions he was able to take advantage of". The Duke of Savoy "dethroned all the rulers of Italy, including the Pope and placed the throne of Italy on his head". The newspaper then added: "The

---

[74] «Մշակ», 4.10.1873, № 38, 3:
[75] «Մշակ», 1.04.1876, № 12, 3:
[76] «Մշակ», 14.01.1878, № 1, 4:
[77] «Մշակ», 01.02.1878, № 5, 3:
[78] «Մշակ», 10.02.1878, № 11, 3:

name of Vittorio Emmanuel II ocupies a glorious place in one of the most beautiful pages of Italian and modern history”[79]. The political portrait of Vittorio Emmanuel II in the “Mshak” was presented from a most impartial viewpoint, which was in harmony with the assessment of the King in the contemporary Italian Historiography.

Conclusion

The evaluation given by the “Mshak” to the leaders of the Italian national-liberation struggle of the 19th century, enriches the history of Armenian public thought and periodical press with new facts. It gives an opportunity to get an idea about the political position of the leading newspaper of the Armenian liberal current and its editor Grigor Artsruni, the greatest pioneer of the Armenian liberal thought. The evaluations given by the newspaper to the leaders of Risorgimento are not politicized, they are mostly impartial observations and descriptions. Evaluating their political portraits quite soberly and thoroughly, G. Artsruni sent a clear message to Armenians. As a Pro-Russian political and public figure, he believed that Russia was the guarantor and support of the national, physical security and religious freedom of the Eastern Armenians living within the state and ensured their educational and cultural developments and rights. The message of the “Mshak” wasn’t addressed to the Eastern Armenians, but to the Western Armenians who had been exploited and oppressed for centuries under the yoke of the Ottoman Empire. According to the newspaper, in order to obtain the desired freedom and independence, the Western Armenians should certainly have a figure who could develop the ideology of the liberation struggle like G. Mazzini, a patriot and freedom fighter like Great National Hero G. Garibaldi, and a ruler devoted to the state interests like Vittorio Emmanuel II.

BIBLIOGRAPHY

«Մշակ», 1872, 1873,1875, 1876, 1878, 1882, Թիֆլիս:

Андронов И.Е. 2009, Джузеппе Мадзини: молодые годы. Санкт-Петербург, «Алетейя», 362 с.

Галло М. 1998, Джузеппе Гарибальди, Ростов-на-Дону, «Феникс», 479 с.

Гарибальди Дж. 1966, Мемуары, Москва, «Наука», 468 с.

Гоголицин Ю. 2010, Тайные общества в истории человечества, или кто правит миром, Ростов-на-Дону, «Феникс», 487 с.

[79] «Մշակ», 01.02.1878, № 5, 3:

Дебидур А. 1995, Дипломатическая история Европы 1814-1878, т. 2, Ростов-на-Дону, «Феникс», 604 с.

История XIX века 1938, под ред. Лависса и Рамбо, т. 5, Москва, ОГИЗ, 561 с.

История Италии 1970, под ред. Мизиано К.Ф., т. 2, Москва, «Наука», 616 с.

История Парижской Коммуны 1871 года. 1971, Москва, «Наука», 529 с.

Канделоро Дж. 1971, История современной Италии, Москва, т. 5, «Иностранная литература», 512 с.

Кирова К.Е. 1981, Жизнь Джузеппе Мадзини, Москва, «Наука», 184 с.

Морамарко М. 1990, Масонство в прошлом и настоящем, Москва, «Прогресс», 304 с.

Ридли Дж. 2007, Фримасоны. Люди, творящие мировую историю, Москва, изд. «Эксмо», 384 с.

Garibaldi G. 1934, Scritti editi e discorsi politici e militari,vol. I, Bologna, 431 p.

Ghisalberti A.M. 1967, Ancora della lettera di Mazzini a Pio IX. Scritti in memoria di Antonio Giuffre. Milano, 656 p.

King B. 1960, Storia dell'unita d'italia, Roma, vol. 1, 418 p.

Ridley J. 1976, Garibaldi. London. Viking Publ., 718 p.

Scritti editi e inedita di Giuseppe Mazzini, 1923, vol. XXXVI, Imola, P. Galeati, 418 p.

Secerdote G. 1933, La vita di Giuseppe Garibaldi. Milano, 960 p.

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ֆ., ԲՐՈՒՏՅԱՆ Մ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ազատություն, անկախություն, հայրենասեր, հերոս, ազգասեր, պետական գործիչ, «Մշակ»:

Հայ լիբերալ հոսանքի գաղափարակիր «Մշակ» թերթը Իտալիայի միավորման համար պայքարի առաջնորդներին բավական իրատեսական գնահատական է տալիս: Թերթը Ջ. Մացցինիին անվանում է Ռիսորջիմենտոյի գաղափարախոս, ով իր հայրենիքն ազատագրելու նպատակով ստեղծեց «Երիտասարդ Իտալիա» գաղտնի կազմակերպությունը, կազմեց հայրենիքի ազատագրության ծրագիր, որը նախատեսում էր Իտալիան հռչակել հանրապետություն: Նա, թեպետ, չկարողացավ միավորել Իտալիան, բայց նշանավոր դեր խաղաց հայրենասիրական ուժերի համախմբման ու ազգային պայքարի ղեկավարման գործում: Ելնելով այս իրողությունից՝ «Մշակը» Ջ. Մաց-

ցինիին համարում է երևելի հանրապետական, ժողովրդավարական հանճար և մեծ հայրենասեր:

«Մշակը» Ջ.Գարիբալդուն բնութագրում է որպես իտալական մեծ ազգասեր, երևելի հայրենասեր, քաջ զորավար, աշխարհաճանաչ անմահ զորապետ, աննկուն մարտիկ, իսկական ժողովրդական հերոս, ով իր անունն անմահացրեց հայրենիքին մատուցած ծառայություններով: Նրա ազգասիրությունը, հայրենասիրությունը, հայրենիքի անկախության համար զոհաբերվելու պատրաստակամությունը և ազնվությունը ամենայն հարգանք են առաջացնում ազգային հերոսի նկատմամբ: Ջ. Գարիբալդու նման երևելի ազգասերներն ու հերոսները վճռում են իրենց ժողովրդի բախտը, ներկայացնում են այդ ժողովրդի ծնունդն ու պատկերը: Այդ իմաստով Ջ. Գարիբալդին մարդկության պատմության մեջ վաղուց ի հայտ եկած հերոս է:

«Մշակի» բնութագրմամբ՝ Վիտտորիո Էմմանուել II-ը ազգասեր և երևելի պետական գործիչ էր, հայրենասեր և քաջ զինվորական, ժողովրդի ու պետության շահով առաջնորդվող թագավոր: Նա գաղտնի ուրախությամբ սպասում էր Ջ. Գարիբալդու պայքարի հաջողությանը և տեր դառնում նրա հաղթանակին: Այդ ճանապարհով նա միավորեց Իտալիան, ինչը համարում էր իր կյանքի նպատակը, ուստի Վիտտորիո Էմմանուել II-ի անունը փառավոր տեղ է գրավում Իտալիայի պատմության մեջ:

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЛИДЕРОВ БОРЬБЫ ЗА ОБЪЕДИНЕНИЕ ИТАЛИИ В ГАЗЕТЕ «МШАК»

МОВСИСЯН Ф., БРУТЯН М.

Резюме

Ключевые слова: свобода, независимость, патриот, герой, преданный нации, государственный деятель, «Мшак».

Газета «Мшак», рупор армянского либерального движения, дает вполне реалистическую оценку лидерам борьбы за объединение Италии. Газета называет Дж. Мадзини идеологом Рисорджименто, создавшим тайную организацию «Молодая Италия» с целью освобождения родины и составившим программу освобождения страны, согласно которой планировалось провозгласить Италию республикой. Хотя Дж. Мадзини не удалось

объединить Италию, тем не менее он сыграл значимую роль в объединении патриотических сил и в руководстве национальной борьбой. Исходя из этих реалий, «Мшак» считает Дж. Мадзини выдающимся республиканцем, демократическим гением и великим патриотом. «Мшак» особо отмечает вклад Дж. Гарибальди в борьбу за объединение Италии. Газета характеризует его как великого итальянского патриота, храброго военачальника, бессмертного полководца, непобедимого борца, истинного народного героя, увековечившего свое имя заслугами перед Родиной. Согласно материалам газеты, патриотизм и честность Дж. Гарибальди, его готовность пожертвовать собой ради независимости Родины вызывают всеобщее уважение. Именно такие патриоты и герои решают судьбу своей нации. Газета называет Дж. Гарибальди героем, какового давно не было в истории, а его смерть считает национальной трагедией Италии.

Газета «Мшак» характеризует Виктора Эммануила II как видного государственного деятеля, патриота и храброго воина, короля, который руководствовался исключительно интересами народа и государства. Монарх надеялся на успешный исход борьбы Дж. Гарибальди, чтобы присвоить его победу. Таким образом он объединил Италию, что считал целью своей жизни. Посему Виктор Эммануил II занимает особое место в истории Италии.

EDIK MINASYAN*

Doctor of History, Professor

Head of the Chair of Armenian History at YSU

history@ysu.am

ORCID: 0000-0003-3206-6103

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.82–97

THE “MSHAK” NEWSPAPER ABOUT THE PREPARATION OF ATTACK ON ARMENIA BY KEMALIST TURKEY IN 1920

KEYWORDS

“Mshak” newspaper
Shikhlinsky
Kemal-Bolshevik Alliance
Merdenek
G. Chicherin
Kyazim Karabekir
Mustafa Kemal

ABSTRACT

Various Armenian periodicals and, in particular, the newspaper “Mshak” addressed the issue of Kemalist Turkey’s preparation for an attack on Armenia. These materials shed light on many important historical realities related to the issue under consideration.

The war was inevitable, since it didn’t depend only on the Armenian government. It was dictated by the aggressive plans proclaimed by Kemalist Turkey and was called the “National Vow,” which was facilitated by Soviet Russia, which provided the Kemalist government with both financial support and support in the form of weapons and ammunition, in the hope that the Kemalist side would contribute to the victory of the world revolution and the spread of socialism in the Muslim East.

An analysis of the publications of the “Mshak” reveals the goals of M. Kemal, who intended to annul the Treaty of Sevres and destroy the Republic of Armenia, annexing one part of its territory to Turkey and the other to Soviet Russia.

Thus, the materials of the “Mshak” refute the point of view disseminated in Soviet historiography, according to which Armenia was the initiator of the Turkish-Armenian war. Articles of the “Mshak” testify to the preparation of the Turkish attack back in February-March 1920 on Armenia.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 14.01.24, գրախոսվել է 07.02.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

Introduction

Preparing the attack on Armenia, M. Kemal, on the one hand, using the contradictions between Soviet Russia and the Entente states, and on the other hand, manipulating the Bolshevik doctrine of the "world revolution", received the material, financial and military assistance from Soviet Russia, which was directed against the Republic of Armenia and Greece. On September 28, 1920, the Turkish army started the main attack. The Turkish-Armenian war began, which had an unsuccessful beginning and end for Armenia. The Kemal-Bolshevik rapprochement, which began with M. Kemal's letter to Lenin on April 26, 1920, ended with the treaty of March 16, 1921, with the division of Armenia between Turkey and Soviet Russia.

The article examines the issues of Turkey's preparing an attack on Armenia, organization of border clashes, which were widely covered by the Armenian periodicals and especially the "Mshak" newspaper. This newspaper contains valuable details about the above-mentioned events. The materials included in the periodical shed new light on the issue.

The Kemal-Bolshevik Alliance as a Key Factor in the Process of Preparation of an Attack by the Kemalists on the Republic of Armenia

After the crimes committed in Western Armenia and Cilicia, M. Kemal decided to find allies and isolate Armenia to prepare for an attack. The goal was to destroy Eastern Armenians and annex the territories of Eastern Armenia. "Persuading" the goal to fight against the "evil intentions of the Entente" to divide Turkey and create an Armenian state, the Kemalites intensified their efforts to find allies. In this context, their important ally was Soviet Russia, the torchbearer of the anti-imperialist struggle, which in April of 1920 was the first to recognize the government of the Grand National Assembly of Turkey, headed by M. Kemal[1]. It should be noted that the first foreign policy document signed by M. Kemal was the strongly nationalist letter of April 26, 1920 addressed to the government of Soviet Russia, where M. Kemal proposed and expressed his readiness to conduct "military operations against imperialist Armenia"[2]. Another important ally, according to Kemal, were the Muslims of the Caucasus. For this purpose, at the

[1] «Документы внешней политики СССР», т. 2, 1958, 554–555.
[2] «Документы внешней политики СССР», т. 2, 1958, 725–726.

end of 1919 and the beginning of 1920, many emissaries were sent to Azerbaijan, Dagestan and other Muslim regions, that operated freely under the leadership of Turkish officers, organizing armed groups and carrying out anti-Armenian propaganda. Soon, the Young Turks and Kemal nationalists in Baku created the so-called "Turkish headquarters" and established close ties with the Caucasian regional committee of the RC (b) P. On February 6, 1920, the encryption sent to Karabekir demanded "to make serious military concentrations from the rear against Armenia, which is considered a Caucasian bulwark, entering into direct contact with Islamic states like Azerbaijan and Dagestan"[3]. Regarding the planned invasion of Armenia, the Kemalites were also encouraged by the former leaders of the Young Turks, especially Enver, who dreamed of becoming the Napoleon of Turkey. Not being able to tolerate the fact of creating an Armenian state, he told the Armenian delegates in Istanbul in the summer of 1918 that "Armenia must become a new Bulgaria, if Turkey does not take measures to make it harmless for itself"[4]. It is no coincidence that the same Enver expressed support for the meeting of the "Islamic Liberation League" convened in Berlin in January 1920 under the chairmanship of Talaat, which, discussing pan-Islamic issues, decided to show support to the nationalist movement in Anatolia and declared the destruction of Armenia as a priority. Back on March 16, 1920, the commander of the Turkish troops, Kyazim Karabekir, was trying to clarify the time of the attack on the Republic of Armenia. He suggested M. Kemal waiting for a more favorable moment for the attack, because the preparations were not finished and the winter cold typical of the Armenian highlands had to be taken into consideration.

The study of Turkish documents by famous Turkologist Ruben Safrastyan gives an opportunity to get an idea about the practical steps taken by M. Kemal and K. Karabekir in the direction of preparing for war. "In particular, Karabekir, as the first step, published a declaration that aimed to spread anti-Armenian sentiments in the border regions and unite the Muslim population against the Republic of Armenia, presenting the latter as an enemy. The statement mentioned the need for joint actions of the Muslim population, seeking to use the Kurds in the war being prepared"[5], R. Safrastyan concludes.

---

[3] **Արզումանյան** 1973, 309:

[4] «Մշակ» 16.11.1920:

[5] **Սաֆրաստյան** 2019, 68, 69:

At the same time, concrete work was done to prepare the plan of offensive operations against Armenia. Having prepared that plan, two months later, on May 26, 1920, it was sent to the units of the military under the command of Karabekir. Here, the capture of Igdir and reaching the Araks River were mentioned as the targets of the attack. It provided that the Turkish troops from the north would receive the support of the Bolsheviks, which would facilitate their advance. It was specifically mentioned that the goal of the war would be to secure the borders of Turkey, which were outlined by the "National Covenant", which would include not only Western Armenia, but also the provinces of Kars, Ardahan, Ardvin, as well as Nakhichevan and Igdir[6]. During the preparation for the campaign, Karabekir achieved his first diplomatic success by signing a mutual aid agreement in Erzurum on April 15, 1920 with the assistant to the military minister of Azerbaijan, General Agha Oghlu Shikhlinsky. Article 7 of that treaty stated that in case of Armenia's attack on Azerbaijan or the surrender of the eastern regions of Turkey (Western Armenia, E. Minasyan) to Armenia, "both parties who have come to an agreement will protect each other's interests and act as a united army"[7]. Probably, it was this alliance that excited K. Karabekir, who in those same days, telegraphed Ankara saying that "one day I will announce that Armenia will be erased from the world map"[8]. The Sovietization of Azerbaijan forced the Kemalists to speed up preparations for an attack on Armenia, as it was clearly not in their interest to Sovietize Armenia without their participation. Already in May, they had concentrated a 22,000-strong army with 69 cannons and 200 machine guns on the eastern front[9]. The preparation of the Turkish attack is also evidenced by the following statement given by Kemal, "since the Armenian troops will try to occupy Erzurum at the right moment, therefore the Turkish military units in the territory of the three sanjaks transferred to Turkey under the Brest-Litovsk and Batum treaties should occupy Sarighamish and the Soganlugh mountain range, strategically favorable positions for the Armenian army to have"[10].

The Turkish government, discussing the issue, orders the eastern army command to prepare for an attack on June 6. In order to attack Armenia, a military

---

[6] **Սաֆրաստյան** 2019, 69:

[7] **Վրացյան** 1993, 474:

[8] **Սարգսյան, Սահակյան** 1963, 43:

[9] **Զոհրաբյան** 1997, 28:

[10] **Кемаль** 1966, 99.

mobilization was announced on June 9 and Karabekir was appointed commander of the eastern front[11]. With that, with the decision of the new Turkish government, the last stage of preparations for the war against Armenia, initiated and under the leadership of Kemal, was over for about half a year.

However, already on June 20, M. Kemal was forced to order Karabekir to stop military operations with the mediation of RSFSR Foreign Minister G. Chicherin. This is what the “Mshak” newspaper writes about it in its issue of October 21, 1920, referring to Kemal’s speech at the Turkish National Assembly: “A Russian agent who arrived in Karin had a meeting with our delegation. Immediately after that meeting, we were forced to stop our attacks”[12].

In fact, according to M. Kemal’s confession, the planned Turkish invasion of Armenia in the summer of 1920 did not take place because of the position of Soviet Russia. It is a well-known fact that G. Chicherin started negotiations with L. Shant’s delegation, hoping to resolve the Armenian-Turkish relations by assuming the role of a mediator[13]. There is no doubt that the departure of Shant’s delegation to Moscow and the Armenian-Russian negotiations that started there at the end of May greatly hindered the aspirations of Turkey and Azerbaijan to unleash an aggressive war against Armenia. The failure of those negotiations became the priority issue of the Azerbaijani communists. Here is what the head of the delegation, Levon Shant, wrote about it. “... Baku is trying in every possible way to prevent the signing of the treaty,” was written in one of his telegrams sent from Moscow to Yerevan. The leaders of Soviet Azerbaijan wanted to take advantage of the Russian authority and Russian troops to implement the Musavat plan to seize Karabakh and Zangezur and the undisputed Armenian territories, thus strengthening position among the national population[14]. From the telegram sent by Shant to Yerevan, published in the “Mshak” on July 17, 1920, we learn that “Armenia wanted to assume the role of arbitrator to resolve the Armenian-Tatar dispute, and the Moscow government also took a mediation between M. Kemal and Armenia, regarding Turkish Armenia”[15]. Baku’s pressure on G. Chicherin was so

[11] **Кемаль** 1934, 117.

[12] «Մշակ» 21.10.1920։

[13] Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий 2003, 69.

[14] «Մշակ» 17.07.1920։

[15] «Մշակ» 17.07.1920։

harsh that members of Shant’s delegation also felt it. In a telegram sent to Yerevan on July 1, Shant emphasized that “the only difficulty is the border of Azerbaijan, because Baku is trying in every way to prevent the signing of the agreement. The Soviet government accepts our demands rightly, does not want to satisfy all the desires of Soviet Azerbaijan and the Armenian Bolsheviks, however, under the influence of the latter’s stubborn claims, the signing of the agreement slows down”[16]. Terteryan also connected G. Chicherin’s gradual retreat from the initial agreement and the breakdown of the negotiations, under the pretext of moving them to Yerevan, with the activities of the Azerbaijani leadership and the Armenian communists. At the August 14 session of the Grand National Assembly, referring to Chicherin’s letter, which reached Ankara in mid-June, M. Kemal said that they were of the opinion that military operations on the borders of the three sanjaks – Kars, Ardahan and Batum – did not mean to attack Armenia. On June 20, the latter ordered the cessation of hostilities, but at the same time urged to speed up preparations for a general attack. Although the danger of the attack of the Turkish army was prevented by the intervention of Russia in June, it did not disappear completely, because M. Kemal’s government did not give up attacking the Republic of Armenia, but temporarily stopped it in order to resume it later.

The “Mshak” Newspaper about the Diplomatic Activities Carried out by the Kemalists in the Direction of Complete Isolation of the RA

Preparing for the attack on the Republic of Armenia, the Kemalists carried out extensive diplomatic activities not only to ensure the support of Soviet Russia and Azerbaijan, but also to isolate Armenia diplomatically and deprive it of possible allies. They were sure that the Entente would not intervene and provide real support to Armenia, because in the spring of 1920 there were no English military units left in Transcaucasia, except for a small detachment in Batum, which was preparing to leave. But there was neighboring Georgia, which could support Armenia, taking into consideration the Turkish threat. Considering this circumstance, M. Kemal decided to send a delegation to Tiflis and ensure the neutrality of Georgia in the Turkish-Armenian war. On November 11, 1920, the “Mshak” newspaper published the translation of the letter of the correspondent of Ankara under the title “Mustafa Kemal and Georgia”, where it was said that the delegation of Turkish figures who participated in the Baku Congress of the Peoples

---

[16] «Մշակ» 17.07.1920:

of the East, headed by Yusuf Kemal, secretly arrived in Tiflis under the instructions of Kemal, met the Georgian leaders N. Jordania and A. Gegechkori and received an assurance that Georgia would maintain neutrality in the event of a Turkish-Armenian war[17].

The agreement of the Kemalists with Soviet Russia also had a successful outcome. At that time, Baku sent the following telegram to Ankara: "the roads are open"[18].

As for the allies of the Republic of Armenia, England and France, as before, they only made promises, encouraged the Armenians to continue the struggle against the Bolsheviks and Kemalists, but did not take any practical steps to help. However, in the summer of 1920, the British government granted a loan of about 1 million pounds to Armenia for the purchase of arms and ammunition in England, but only a part of the purchased ammunition reached Armenia at the time the war began.

In fact, at the beginning of the autumn of 1920, on the eve of the war, Armenia was surrounded by enemies on three sides. The delegation led by Turkish Foreign Affairs Commissioner Bekir Samir arrived in Moscow on July 24 to hold negotiations with Soviet Russia, and they continued for about a month. On August 24, a secret rapprochement agreement was signed between the two countries, known as "friendship" agreement, adding to the series of political documents directed against the Armenian people. According to the treaty, Soviet Russia not only promised financial assistance and the supply of weapons and ammunition, which was important for the Turkish aggressors in the war against Armenia, but also recognized the Turkish "National Covenant", by which Russia accepted Turkey's right to Batum, Kars and Ardahan, the annexation of these territories to Turkey[19].

Yusuf Kemal returned to Ankara, taking with him B. Samir's report and one million from the five million rubles that Russia promised to Turkey as aid. Although the treaty was not signed, the delegation of Samir achieved a serious diplomatic success, especially since Turkey received Russia's agreement to capture Sarighamish and Shahtakht. That was a step to isolate Armenia and secure a victory over it. Ankara did a lot of work in the direction of preparing the attack on Armenia, especially during the days of the first congress of the peoples of the East

---

[17] «Մշակ» 11.11.1920:

[18] «Մշակ» 11.11.1920:

[19] ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 576, թերթ 176:

convened in Baku under the chairmanship of the Communist Third International in early September 1920, and achieved serious success. At the assembly, a call was made to destroy "Imperialist Armenia", which allegedly created a coalition with Georgia and Persia "to attack revolutionary Turkey and Soviet Azerbaijan." Since Turkey and Azerbaijan were declared pioneers for the liberation of the oppressed peoples of the East, they were entrusted with the mission of delivering a fatal blow to Armenia. At the assembly, calls were made to "put an end to Armenia, the dog of imperialism, destroy the den of Dashnaks, and so on"[20].

Its continuation was the comprehensive document called "Conclusion" approved on September 17 by the presidency of the Eastern Peoples Propaganda and Action Council in Baku, which was presented to the presidency of the Executive Committee of the 3rd Comintern and the Central Committee of the RC (b) P in the form of recommendations. In it, the Republic of Armenia was considered the striking force of the Entente, whose destruction determined the fate of the victory of the revolution in the East. With that, they tried to "justify" the need for the attack by the Turkish and Russian troops on the Republic of Armenia, with the aim of Sovietizing Armenia and saving the "revolution in the countries of the East"[21].

The "Mshak" about the Border Clashes on the Eve of the War

Preparing for the war, Kemalist Turkey had concentrated an enormous army. According to the "Mshak" newspaper, at the council of high-ranking military officers convened in Ankara on September 7, where the issue of a large-scale attack on Armenia was decided, the commander of the eastern front Karabekir said that "he had 4 divisions, each of which will consist of 8-9 thousand soldiers and will receive support from Turkish and Kurdish forces. Artillery is also enough"[22]. Thus, even with approximate calculations, the total number of Kemalist troops who went on a raid against the Republic of Armenia exceeded 50,000[23].

According to the bulletin prepared by Military Minister R. Ter-Minasyan, there were about 40,000 people in the Armenian army, of which only 25,000 were regular forces, the rest belonged to the quartermaster, sanitary and other auxiliary

---

[20] **Սիմոնյան** 1991, 390:

[21] **Գալոյան** 1999, 292, 293:

[22] «Մշակ» 11.11.1920:

[23] **Զոհրաբյան** 1997, 169:

services (30 % of the total number) and volunteer groups[24]. The "Mshak" newspaper also contains many articles about the organization of Turkish-Tatar riots by Turkey and Azerbaijan in the border regions of Zangibasar (Masis), Vedibasar and Nakhichevan in June-August, creating an unstable situation in the Republic of Armenia and preparing an attack on it.

The border conflicts, although they were sometimes severely aggravated, then abated to some extent, in general did not stop and continued until the main Turkish invasion. Starting from September 10, the Armenian positions of the right wing of the Sarighamish detachment on Mount Vaskut and Mount Keroghli were subjected to artillery bombardment every day[25]. In order for the reader to get an idea of the seriousness and scale of these clashes, let us mention some reports of the Armenian Telegraphic Agency about the clashes that took place in September, which were printed in the September 15, 1920, issue of the "Mshak" newspaper. A military message at 10 a.m. states that in the direction of Olti, on September 9, at 14:00, Turks opened cannon fire on Vaskut Mountain, our artillery responded to it. On the night of September 10, a large group of the enemy approached our guard, which is located at an altitude of 5095, two versts (km) north of the village of Gharadagh, but was repulsed by artillery and machine gun fire. At 8 o'clock in the morning on September 10, 2 Turkish airplanes made a sortie along the Sarighamish front, and at the same time, Turks opened artillery fire on our positions against Bardus. Our artillery was responding. On the same day, at 3 o'clock, 2 enemy airplanes appeared again, Turks were shooting at our trenches on Keroghlibash Mountain. At 18:45 on September 9, after two days of fighting, we captured the village of Koghb and the salt mines. One mountain cannon, two telephone sets, and other war trophies were taken. Our losses were insignificant. Manuk, the head of Sasun's cavalry group, was killed near the village of Pirlu while repelling the enemy's counterattack"[26].

The newspaper reported that "on September 13, large Turkish forces unexpectedly attacked the left wing of the Armenian military unit of Sarighamish, broke through the front and captured two mountain cannon of the 4th battery. A fierce battle took place between the 4th Armenian regiment and Turks, where Gantarjyan's battalion showed courage. With hot and bloody battles, our military

---

[24] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 280:

[25] **Հովհաննիսյան** 2016, 218:

[26] «Մշակ» 15.09.1920:

units retreated and in the morning of September 14 they settled in Begli-Ahmed positions. The Kaghzvan military unit (5th regiment, Colonel Shaghubadyan) was forced to retreat and occupy the positions of Berna. The population of Kaghzvan also left”[27]. About the attack of Turkish troops on September 13, the Ministry of Foreign Affairs of Armenia immediately telegraphed Tiflis, the Authorized Representative T. Bekzadyan. “Early in the morning of September 13, Turks launched an attack in the direction of Olti, as well as on the right wing of Sarighamish’s detachment, captured Vaskut Mountain and the village of Berdikh,” was said in the telegram.

The same telegram mentioned that the Turkish attack continued. “I ask you to immediately report this to all representatives of the allies in Tiflis, as well as in Constantinople and Paris, and protest against the actions of Turks, which violate the very foundations of the peace treaty signed by Turkey”[28]. The Armenian newspapers, particularly the “Mshak”, already wrote on September 14 that martial law was declared in Vanand province[29].

In another message of the Telegraph Agency of Armenia, which was published in the September 18 edition of the “Mshak”, it is said that as a result of the fighting in the direction of Olti on September 13 and 14, “our military units retreated under the pressure of the enemy’s superior forces and took the positions near Agubdir and Kedir villages. The situation in Sarighamish direction is unchanged. Intelligence officers in the Koghb area have predicted successful operations for us.... Martial law has been declared in Kars region. General Pirumyan was appointed governor-general”[30]. According to the “Mshak” it becomes clear that after the events of Olti, they started providing volunteers to the Armenian army in Alexandropol[31]. In the following days, the newspaper also published short messages, which prove that the border incidents continued intermittently and in several directions. The diplomatic representation of Armenia in Tiflis also published an official message about the military operations of those days. It is said that “in the middle of this month, Turkish troops, having a goal to occupy the coal mines, advanced in the direction of Olti region with forces superior to ours, forcing our

[27] «Մշակ» 15.09.1920:
[28] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 226, **Վրացյան** 1993, 418:
[29] **Հովհաննիսյան** 2016, 220:
[30] «Մշակ» 18.09.1920:
[31] «Մշակ» 19.09.1920:

military units to retreat. At the same time, a Soviet Russian military unit located in the north-eastern border, in the region of Ghazakh, appeared and pushed back the Armenian military group. The Armenian troops, resorting to a counter-offensive, drove the enemy from his occupied positions and took back the Armenian territories that the enemy had seized"[32]. Vahe Artsruni, one of the major statesmen and politicians of those days, also reported a lot of information about Olti's operation and the events that preceded it. According to him, on September 15 Olti's borderline was destroyed, and the strongest positions were captured by the enemy[33]. A general state of desperation had begun in those days and no one on the Olti front wanted to undertake the task of front defense. According to Artsruni's testimony, Colonel Mazmanyan handed over the command of Merdenek to Officer Anushavan Dilanyan, who considering the desperate situation, did not want to assume the new position, but "actually did it, being well convinced that he would not get any special benefit with his new responsibility[34]. As we can see, these chronicles are real military summaries and testify to the existence of a state of war between Armenia and Turkey even before the general Turkish invasion. Reports also indicate that border incidents, as well as spying in Muslim-populated areas of Armenia, were instigated by Kemal's government in order to keep the situation always tense, to have an excuse for intervention and to blame Armenians in the event of a war. That is exactly what they did later on. It is no coincidence that, in the Alexandropol conference and in other official documents sent to Europe and Russia, they made the hypothesis that the Kemal army did not attack, but counter-attacked. This wrong point of view was also present in the Soviet historiography. Turkish historians also, although they do not deny the fact that Turkey started a war against Armenia at the end of September, blame the latter, as if Armenia allegedly constantly threatened Turkish nationalists, hindered the communication between Soviet Russia and Azerbaijan, organized massacres of Muslims and continuous attacks on Turks on the border, etc. However, as mentioned above, Turks were constantly preparing for military operations and only some geopolitical problems prevented them from starting military operations earlier. This is an understandable behavior typical of conquerors. It is known from history that the winners always blame the losers.

---

[32] «Մշակ» 01.10.1920:
[33] **Արծրունի** 2002, 82:
[34] **Արծրունի** 2002, 82:

Already on the eve of the war, when it was obvious that the positions of the Armenian army on Olti and other fronts had become unfavorable, the Armenian press, in particular the “Mshak”, began to condemn the fact of not developing the success of the Armenian army in June-July.

It should be noted that the border conflicts along the length of the Armenian-Turkish border continued until the general Turkish attack on September 28 and the beginning of the undeclared war[35].

It should be noted that the publications of the press, particularly the “Mshak”, were important in terms of source and, together with archival materials and memoirs provide an opportunity to fully restore the pre-war situation and the detailed preparation of the attack by Kemalist Turkey.

Conclusion

Thus, the publications of the press, in particular the newspaper “Mshak”, have a key sourceological significance, forming a whole together with archival materials and memoirs, which make it possible to fully restore the detailed preparation of the attack on the Republic of Armenia by Kemalist Turkey. With a comprehensive analysis of the facts, we come to the conclusion that the nationalist movement developed in Turkey under the leadership of Kemal was primarily directed against Armenia and the Armenian people. By preparing the attack against the Republic of Armenia, Kemal, using the contradictions between Soviet Russia and the Entente States and exploiting the Bolshevik doctrine of “world revolution”, received the material, financial and military aid of Soviet Russia, which he used first of all against the Republic of Armenia.

The analysis of the facts from the “Mshak” reveals the steps taken by Kemalist Turkey, which was preparing to attack Armenia, in order to isolate it and gain allies, among which we should note the alliance with not only Soviet Russia, but also Muslims of the Caucasus, the organization of Turkish-Tatar riots inside Armenia and in the border regions, ensuring the neutrality of neighboring Georgia in case of war, the failure of the Entente countries’ attempts to help Armenia, etc. A comparative examination of the facts allows us to conclude that the dates of the attack prepared by M. Kemal and Karabekir on Armenia were changed several times: at first, it was moved from January, February, March to May-June, even on

---

[35] **Հակոբյան** 2022, 149:

June 9, a military mobilization was announced, which summarized the last stage of preparations for the war against Armenia within half a year. M. Kemal's confession quoted in the newspaper "Mshak" concludes that the planned Turkish invasion of Armenia in the summer of 1920 did not take place due to the position of Soviet Russia, as negotiations continued in Moscow with L. Shant's delegation, hoping to resolve Armenian-Turkish relations by assuming the role of a mediator. The planned large-scale Turkish invasion became a reality only in September 1920, after the draft of the Russian-Turkish treaty was signed on August 24, 1920. And with the "Conclusion" document approved at the Congress of Eastern Peoples held in Baku on September 17, Armenia was considered the strike force of the Entente, whose destruction was important for the victory of the revolution in the east and the necessity of the attack of Turkish and Russian troops was justified, by which Armenia would be Sovietized and the revolution in the countries of the east would be saved. This justifies the conclusion that the Bolshevik-Kemalist alliance became one of the main factors of the planned attack on Armenia.

BIBLIOGRAPHY

Արզումանյան Մ. 1973, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, «Հայաստան», 580 էջ:

Արծրունի Վ. 2002, Հայ-տաճկական պատերազմը: Հայ սպայութիւնը: Շատախ, Երևան, «Մուղնի», 456 էջ:

Գալոյան Գ. 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն», 539 էջ:

Զոհրաբյան Է. 1997, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 368 էջ:

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 226:

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 1, 28:

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 176:

Հովհաննիսյան Ռ. 2016, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 4, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 572 էջ:

«Մշակ», 01.10.1920:

«Մշակ», 11.11.1920:

«Մշակ», 15.9.1920:

«Մշակ», 16.11.1920:

«Մշակ», 17.07.1920:

«Մշակ», 18.9.1920:

«Մշակ», 19.9.1920:

«Մշակ», 21.10.1920:

Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ. 1963, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 96 էջ:

Սաֆրաստյան Ռ. 2019, Մուստաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919–1921 թթ.), Երևան, «Տիր», 140 էջ:

Սիմոնյան Հ. 1991, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 630 էջ:

Վրացյան Ս. 1993, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 704 էջ:

«Документы внешней политики СССР», 1958, т. 2, Москва, «Госполитиздат», 778 с.

Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии, 2003, под. ред. Ю.Г. Барсегова, т. 2, часть 1, Москва, «Гардарики», 912 с.

Кемаль А. 1966, Избранные речи и выступления, Москва, «Прогресс», 439 с.

Кемаль М. 1934, Путь новой Турции, т. 3, Москва, «Соцэкгиз», 280 с.

«ՄՇԱԿ» ՕՐԱԹԵՐԹԸ 1920 Թ. ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՄԻՆԱՍՅԱՆ Է.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ «Մշակ» օրաթերթ, Չիչերինսկի, քեմալա-բոլշևիկյան դաշինք, Մերդենեկ, Գ. Չիչերին, Քյազըմ Կարաբեքիր, Մուստաֆա Քեմալ:

Քեմալական Թուրքիայի՝ Հայաստանի վրա հարձակմանն անդրադարձել են հայերեն տարբեր պարբերականներ և այդ թվում՝ «Մշակ» օրաթերթը: Թերթի էջերում հրապարակված նյութերը լույս են սփռում քննարկվող հարցի բազում կարևոր ռազմական և պատմական իրողությունների վրա: Պատերազմն անխուսափելի էր, քանի որ դա կախված չէր միայն հայկական իշխանությունների կամքից: Այն թելադրված էր քեմալիստների հռչակած «Ազգային ուխտ» զավթողական ծրագրով, որի իրականացմանն ամեն կերպ նպաստում էր Սովետական Ռուսաստանը, որն աջակցում էր թուրքերին՝ թե՛ ֆինանսապես, թե՛ զենք ու զինամթերքով՝ հույս ունենալով, որ քեմալականներն իրենց ներդրումը կունենան համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի և մահմեդական Արևելքում սոցիալիզմի տարածման գործում:

Բացի դրանից, Խորհրդային Ռուսաստանը հույս ուներ, որ քեմալականներն իրենց հետ համատեղ պայքարելու են Արևմուտքի իմպերիալիստների (Անտանտի երկրների) դեմ: «Մշակ»-ում հրապարակված նյութերի վերլուծությունը բացահայտում է նաև Մ. Քեմալի նպատակը. անվավեր դարձնել Սևրի պայմանագիրը և Ռուսաստանի հետ համատեղ ոչնչացնել միջազգայնորեն ճանաչված Հայաստանի Հանրապետությունը՝ երկրի մի մասը միացնելով Թուրքիային, իսկ մյուսը՝ Սովետական Ռուսաստանին: Բացի դրանից, Մ. Քեմալը մտադրվել էր Հայաստանի տարածքի մի մասը տալ նաև Ադրբեջանին՝ որպեսզի շարունակի երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականությունը՝ այս դեպքում արդեն արևելահայերի նկատմամբ:

Իր ծրագրերն իրականացնելու նպատակով Մ. Քեմալին հաջողվեց սադրել Հայաստանի հետ սահմանամերձ ընդհարումներ, կազմակերպել թուրք-թաթարական անկարգություններ, դիվանագիտական մեկուսացման ենթարկել Հայաստանի Հանրապետությունը և, բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ դաշինքն ամրապնդելով, ռազմական գործողություններ սկսել Հայաստանի դեմ:

Տվյալ համատեքստում թեմայի ուսումնասիրությունը խիստ արդիական է, քանի որ, կարծես թե 100-ամյա վաղեմություն ունեցող իրադարձությունները կրկնվում են մեր օրերում:

«Մշակ» օրաթերթի նյութերը մերժում են խորհրդային պատմագրության մեջ տարածված այն տեսակետը, որ թուրք-հայկական պատերազմը նախաձեռնողը Հայաստանն էր: Իրականում «Մշակ»-ում հրապարակված մեծաքանակ նյութերը վկայում են Մ. Քեմալի և Ք. Կարաբեքիրի կողմից դեռևս 1920 թ. փետրվար-մարտին նախաձեռնվող հարձակման մասին:

ГАЗЕТА «МШАК» О ПОДГОТОВКЕ КЕМАЛИСТСКОЙ ТУРЦИИ К НАПАДЕНИЮ НА АРМЕНИЮ В 1920 ГОДУ

МИНАСЯН Э.

Резюме

Ключевые слова: газета «Мшак», Шихлинский, кемалистско-большевистский союз, Мерденек, Г. Чичерин, Кязим Карабекир, Мустафа Кемаль.

К вопросу о подготовке кемалистской Турции к нападению на Армению обращались разные органы армянской периодики и, в частности, га-

зета «Мшак». Опубликованные на страницах газеты материалы проливают свет на многие важные исторические реалии, касающиеся рассматриваемого вопроса.

Война была неизбежна, поскольку это не зависело лишь от армянских властей. Она была продиктована захватническими планами, провозглашенными кемалистами и названными «Национальным обетом», чему всячески способствовала Советская Россия, оказывавшая кемалистам как финансовую поддержку, так и поддержку в виде предоставления оружия и боеприпасов в надежде, что кемалисты внесут вклад в победу мировой революции и распространение социализма на мусульманском Востоке. Помимо этого, большевики надеялись, что кемалисты вместе с Россией будут бороться против империалистов Запада (стран Антанты).

Анализ публикаций «Мшака» раскрывает цели М. Кемаля, намеревавшегося аннулировать Севрский договор и в союзе с Россией уничтожить международно признанную Республику Армения, присоединив одну часть территории Армении к Турции, а другую – к Советской России. При этом М. Кемаль намеревался какую-то часть территории Армении предоставить также Азербайджану с целью продолжения геноцидальной политики младотурок, на этот раз в отношении восточных армян. С целью осуществления своих планов Кемаль провоцировал вооруженные столкновения на армянской границе, турецко-татарские выступления, пытался добиться изоляции Республики Армения дипломатическим путем и, скрепив союз с большевистской Россией, начал военные действия против Армении. Изучение рассматриваемого вопроса весьма актуально в контексте сегодняшних событий, поскольку события столетней давности словно повторяются и в наши дни.

Таким образом, материалы газеты «Мшак» опровергают распространенную в советской историографии точку зрения, согласно которой инициатором турецко-армянской войны была Армения. На самом деле огромное число материалов, изданных в «Мшаке», свидетельствует о подготовке нападения во главе с М. Кемалем и К. Карабекиром еще в феврале-марте 1920 г. на Армению.

ГАЯНЭ МАХМУРЯН*
Доктор исторических наук
Институт истории НАН РА
ggmakhm@hotmail.com
ORCID: 0009-0009-2864-0679
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.98–116

ОСВЕЩЕНИЕ ПРИЧИН РАСПАДА СССР В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ США, ОБЪЕДИНЕННОГО КОРОЛЕВСТВА И ФРАНЦИИ (XXI ВЕК)

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

коммунистическая идеология
перестройка
гласность
РСФСР
М. Горбачев
Б. Ельцин
демократия

АННОТАЦИЯ

Зарубежные историки называют главной причиной распада СССР слабость его экономики, хотя военная промышленность страны постоянно производила конкурентособное оружие. Задачи его продажи стимулировали вооруженные конфликты, ослабляя официальную идеологию мира и дружбы. Избыточный военный комплекс создавал неприемлемую диспропорцию относительно производства потребительских товаров. В целом, вместо замены социализма на капитализм обществу требовались рыночные механизмы в производстве, но социализм при формировании бюджета. Второй причиной названо исчерпавшее себя в 1970–1980-х гг. партийно-идеологическое управление государством, а приватизация сырья и крупных предприятий обесценила идеи плановости и госконтроля. Третьей причиной было бездействие государства в деле защиты закона и правопорядка, что привело к независимости РСФСР. Это бездействие проявилось в игнорировании национального вопроса вплоть до марта 1990 г. и открытом произволе, включая энергетически-транспортную блокаду Арцаха с Арменией, организованную против союзной республики с августа 1989 г., и операцию «Кольцо», когда советская армия, применив 30 апреля – 16 мая 1991 г. танки и артиллерию, уничтожила 26 сел, убила 149 человек и депортировала после пыток 5.000 жителей-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.12.23, գրախոսվել է 23.01.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

армян. Четвертой причиной стало одновременное решение всех вопросов, хотя требовались мягкие и постепенные действия. Быстрое, одновременное решение всех вопросов вызвало перенапряжение сил и массовую нищету. Западные авторы отмечают, что разрушение общесоюзного рынка, разрыв внутренних связей и дальнейший развал СССР не были обязательными или неизбежными.

Введение

Термин «падение СССР» ввела в оборот научный консультант флорентийского Института искусствоведения, адъюнкт-профессор Болонского университета Жюли Дешаппер. В качестве главных причин его развала она называет слабую эффективность союзной экономики. Данному тезису есть очевидное возражение: военный комплекс являлся основой советской плановой промышленности (оценочно от 55 до 88% бюджета[1]), а его продукция всегда была конкурентоспособной и успешно продавалась на внешних рынках в послевоенные годы. Значит, экономика имела другие сферы уязвимости. Во-первых, методы организации труда на военных предприятиях не распространялись на другие отрасли производства. И во-вторых, избыточно огромный военный комплекс создавал неприемлемую диспропорцию по отношению к производству потребительских товаров[2]. Несоразмерность военной продукции формировала политику создания и поддержания военных конфликтов, в которые можно было направлять разные виды оружия. Реальная потребность продажи вооружения вступала в противоречие с официальной идеологией мира, дружбы и заботы о человеке, пропаганда которой теряла убедительность и становилась формальной. При этом сама армия нуждалась в улучшении бытовых условий, строительстве, медицине, модернизации обуви и формы – во всем том, что связано со сферой потребления.

Автор этих строк не является защитником советской организации хо-

---

[1] Determining the Cost 1998, 4. Хотя оценка в 55% вызвала вопросы и сомнения в Конгрессе США как слишком большая, Э. Каррер д'Анкос приводит данные – т. I «Распад СССР», с. 201, что в каждом рубле инвестиций в советское производство 88 коп. приходилось на выпуск и продажу оружия: Carrère d'Encausse 2019, 18, 383.

[2] **Kotkin** 2001, 183; **Kenez** 2006, 252; The Cambridge History 2006, 331, 337.

зяйства, считает рыночные и конкурентные методы необходимыми, предпочитая капитализм в производстве, но социализм в распределении бюджетных средств. Именно государство, его налоги и социальные программы, бюджетное перераспределение в пользу медицины, образования и культуры, пенсий, обеспечения служащих в сферах общественной безопасности, управления и обороны должно трансформировать капиталистическое производство в социалистическое потребление.

Далее следует 2) кризис партийно-идеологического руководства государством, заметный уже с конца 1970-х гг. и все более углублявшийся в 1980-х.[3] Добавим, что партийное руководство государством в капиталистических условиях сочетается со свободной от партий экономикой. Это обязательное условие, при котором последняя развивается прагматично, опирается на реальность и меняется в соответствии с требованиями жизни. Государство же сохраняет дистанцию между управлением общественными процессами и хозяйством, в которое вмешивается ограниченно, с помощью налогов и законов. Централизованное, но технократическое и рыночное управление государственным сырьевым, транспортным, военным секторами вписывается в практику современных транснациональных корпораций, у которых объемы производства и влияния сопоставимы с возможностями многих стран.

В свою очередь, в условиях СССР или любого государства, где идеология (коммунистическая или иная) управляет всем, включая хозяйство, последнее подчиняется искусственно выдуманным схемам, которые просто устаревают со временем[4]. Идеология труднее подвергается изменениям, а хозяйство и общество теряют способность к развитию и начинают отставать от зарубежных конкурентов. И чем дольше правит любой идеологический канон, тем сложнее обществу, если применение теории не ограничить разумной достаточностью.

Идеологизированность, коммунистическое управление делали ставку на убежденность и «верность» вместо умений и знаний. Но невозможно делать хирургические операции «верностью», писать компьютерные про-

[3] **Carrère d'Encausse** 2019, 14–17.

[4] **Keeran** and **Kenny** 2010, 102.

граммы или управлять реактором убеждениями. А опыт экономит силы и время – важнейший фактор современности. Чтобы сохранить СССР, коммунистическое государство, следовало ограничить тоталитарную верховную власть, перераспределив ее в пользу среднего и низового звена[5]. Только специализация делала эффективным верхний эшелон власти и весь аппарат в целом. Но фактическая однопартийная диктатура, не ограниченная законом, обязательной сменой кадров и неконтролировавшаяся выборами, была и оставалась главным столпом системы. И консервативная часть партии предпочла полный развал государства ограничению его возможностей[6]. Подчеркнем, что сильная, основанная на рынке экономика – это фундамент государственного единства. Перенос интеграционного акцента на пропаганду, бюрократию или террор свидетельствуют об отсталости и рыхлости всей политической структуры.

Значит, каждый новый уровень производства сокращает всесилие элит, для которых национальный прогресс становится невыгодным и требует компенсации, в основном материальной. Добавим, что построение СССР методом ожесточенной, огромной по территории и потерям гражданской войны 1917–1922 гг., замена всех лозунгов 1917 г. на противоположные, коллективизация 1929 г., когда у крестьян отняли землю, что привело к гибели 8,7 млн. человек от ужасающего голода 1932–1933 гг. на Украине, в России и Казахстане, а также государственный террор вместе с принудительным, рабским трудом миллионов людей в лагерях 1930-х показывали, что советский строй был не таким уж народным, поскольку несогласных массово убивали или изгоняли; уровень государственной эксплуатации был огромным и человека жесточайше принуждали к изнурительному труду, и как показала практика, этот принудительный труд оказался малоэффективным, даже под страхом смерти.

Понятно, что советская диктатура этого времени не могла выстоять и победить в 1941–1945 гг. без веских положительных стимулов, которыми стали резкий рывок в образовании, доступные очаги культуры, медицина и жилье, огромные возможности профессионального и должностного

[5] **Le Huérou** 2006, 130, 136.

[6] **Kotkin** 2001, 182; **Cohen** 2004, 463; **Sullivan** 2015, 246.

роста, устранение неравенства и безработицы, привлечение масс ко всем социальным проблемам, включая освоение технологий и создание современного производства, наличие перспективы, усиленное пропагандой братства, справедливости и построения светлого будущего[7].

Современные западные историки делятся на два лагеря. Обвинители утверждают, что развал СССР был неизбежным и предсказуемым, так как система не могла изменяться[8]. Этот тезис повторялся в 1960–1970-х гг. и доказывал, что социализм невозможен в принципе. На наш взгляд, это утверждение абсолютно оторвано от жизни, потому что советское общество 1970–1980-х гг. жило в совсем иных условиях. Оно прошло огромный эволюционный путь[9], и поколение родившихся в 1950-х гг. даже не представляло себе страхов и многих установок в мышлении людей, родившихся в 1900-е. При этом советский строй 1980-х воспринимался как вполне легитимный и правильный.

Поэтому второе крыло историков – эволюционисты, начиная с президента США Р. Рейгана или постоянного секретаря Французской академии Э. Каррер д'Анкос закономерно утверждают, что падение СССР было неожиданным, «несчастным случаем истории», поскольку имевшиеся проблемы не угрожали существованию государства[10]. По состоянию на 1984 г. «Советский Союз все еще был супердержавой, не имевшей соперников кроме Соединенных Штатов». По их оценке, крах не был обязательным: «Смерть пациента была скорее вызвана лечением болезни, чем самой болезнью»[11]. В первую очередь развал государства был связан с борьбой элит, как в центре, так и между ним и республиками, с неверными или недостаточными решениями в ходе реформы 1985–1991 гг., со слишком

---

[7] **Keeran** and **Kenney** 2010, 2–3.

[8] **Harrison** 2001, 4; **Kotkin** 2001, 181; **Beissinger** 2002, 390; Fortesque – Russian Politics 2010, 39; **Plokhy** 2014, XVIII.

[9] Этот очевидный факт отмечают **Robinson** 2018, 16; **Deschepper** 2018, 78.

[10] **Mitchell** and **Arrington** 2000, 460; **McFaul** 2002, 33, 37–38; **Matlock** 2004, 64; The Cambridge History 2006, 319, 339; Le **Huérou** 2006, 13, 31, 126; **Brown** 2007, 6; **Treisman** 2011, 13–14; The Soviet Union 2013, 3–7; Carrère d'Encausse 2019, 135, 263–264; **Sullivan** 2015, 260–261; **Robinson** 2018, 8. Цитата: Carrère d'Encausse 2019, 275.

[11] **Keeran** and **Kenny** 2010, 16, а также 88, 226–227, 259; **Brown** 2009, 587, 598; Carrère d'Encausse 2019, 13.

стремительным темпом всеобъемлющих изменений[12], с недостаточным привлечением масс для решения столь масштабных задач и с реформированием экономики в условиях отказа от государственной идеологии[13].

Французский академик Элен Каррер д'Анкос отмечает, что экономические и внутриполитические задачи перестройки были всецело подчинены внешней, наносившей ущерб государству политике, а национальную тематику фактически игнорировали до марта 1990 г. Причем главный антагонизм, вызванный заменой партии властью Советов и вводом частной собственности, состоял в конфликте между СССР и РСФСР 24 октября 1990 г., при котором рост российского суверенитета стал главным орудием борьбы между лидерами реформ – М. Горбачевым и Б. Ельциным. Поскольку руководство страны не планировало долгой и постепенной работы, гласность привела к изменениям в идеологии, при которой перестали работать основанные на ней система управления и экономика. Чем демократичнее становилось общество, тем жестче реформировали его хозяйство, а большие недостатки и слабость лидерского курса привели в 1990–1991 гг. к катастрофе и полному обвалу всего государства[14].

В свою очередь, профессор Арканзасского университета Дональд Келли сравнивает перестройку с планом Н. Хрущева. Тот стремился увеличить выпуск потребительских товаров, децентрализовать государтвенный контроль, ослабить центральное планирование, а также осовременить стиль партийного руководства[15]. Даже эти ограниченные усилия не получили поддержки его соратников. То же самое произошло с «новым мышлением» М. Горбачева, когда 7 декабря 1988 г. с трибуны Генеральной Ассамблеи ООН он объявил, что общечеловеческие интересы во внешней политике стоят выше классовых. Это делалось, чтобы привлечь внешние инвестиции в потребительский сектор и сохранить бюджетные деньги в

[12] **Kotkin** 2001, 185–186; **McFaul** 2002, 59, 100; **Cohen** 2004, 459, 463–464, 467, 487–488; The Cambridge History 2006, 319; **Beissinger** 2009, 345; **Keeran** and **Kenny** 2010, 12; Reddaway – Russian Politics 2010, 154, 177.

[13] **Beissinger** 2009, 332, 335; **Keeran** and **Kenny** 2010, 115, 118.

[14] Carrère d'Encausse 2019, 66, 93, 135–136, 163, 165, 171–185, 193, 199–200, 259–262.

[15] **Kelley** 2017, 19.

военной промышленности[16]. К моменту выступления было понятно, что развитие военного сектора больше разумной достаточности, порожденная его потребностями гонка вооружений и западная Холодная война стали чрезмерным бременем для СССР. Государство не выдерживало такого груза и шло к финансовому кризису. Но даже в таких условиях декабрьское заявление встретило серьезное сопротивление советской правящей прослойки, поскольку оно дало толчок к ликвидации социалистического лагеря Восточной Европы.

В еще большей степени консервативное крыло КПСС порицало глобальный характер перестройки, ибо ее масштабы и темпы превысили в январе 1987 – июне 1988 гг. рефолюцию (разрешающую способность) государства и превратили проводимые сверху реформы в революцию[17]. Последняя обуславливалась тем, что общество закономерно усилило все предложенные и одобренные им процессы, а власть вместо того, чтобы возглавить все ускоряемые ею процессы, стремилась нейтрализовать низовую активность. Между тем, весь этот огромный комплекс реформ требовал широкой социальной базы. Практика Армянской ССР 1988 г. показала, что демократизация советского общества была невозможной без настойчивой и огромной народной активности, хотя при этом не требовались невиданные изобретения или новые институты: достаточно было использовать уже имевшиеся государственные учреждения – особенно Верховный совет, превратив их из декорации в работающие учреждения[18].

Если проверить формулировку К. Фридриха и З. Бжезинского 1956 г. о тоталитарном государстве, то перестройка преодолела пять из шести его признаков (официальная идеология, распространенная даже на личную жизнь; единственная и многочисленная партия; массовый террор тайной полиции; монополия на средства связи; центральное управление и контроль властей над плановой экономикой), оставив за государством только монополию на оружие[19]. В сегодняшних условиях усиливаются еще два признака, но это не относится к 1991 г. При этом добавим, что ленинизм

[16] Archie Brown – Russian Politics 2010, 142; **McFaul** 2002, 37; **Kelley** 2017, 39.

[17] **Hahn** 2002, 547-548; **Cohen** 2004, 468; **Le Huérou** 2006, 19; **Plokhy** 2014, 395.

[18] **Cohen** 2004, 488; **Keeran** and **Kenny** 2010, 132–135; **Buffet** 2015, 101.

[19] **Friedrich, Brzezinski** 1956, 9; **Keeran** and **Kenny** 2010, 170.

был адаптацией социализма к российским проблемам и к задаче захвата власти в условиях мировой войны. Понятно, что социализм в целом – более широкое понятие, а развитый социализм, отделив экономику от партии, но сохранив партийную власть, не предполагал диктатуры пролетариата, как и его наличия. Аналогично, профессор Лимерикского университета Нейл Робинсон отмечает, что провал идеологии, партийной власти и плановой системы не означает развал собственно государства как политической географической единицы[20], обладающей единым хозяйством.

Далее, поскольку единство государства укреплялось идеологией, армией и бюрократией, но все же держалось на экономической кооперации, транспортной и энергетических системах, и поскольку эта кооперация приносила во второй половине XX в. пользу всему обществу, вполне объективный запрос на интеграционные процессы не был уничтожен за прошедшие 30 лет. Причем разрушение прежних связей не принесло выгоды и России. Если в 1990 г. СССР производил 9% мирового валового продукта, то Российская Федерация 2020 г. обеспечивала только 1,7% этого ВВП. С учетом меньшего населения и территории показатель РФ можно увеличить вдвое, но не более. В свете сказанного можно заключить: если Советский Союз завершился как определенный (научно-индустриальный) этап российской и нашей общей истории, то это не устраняет возможности создавать на его основе современные организационные механизмы.

Вслед за перечисленными кризисными факторами называют национальные отношения. Как отмечает профессор Принстонского университета Марк Бейсинджер, «утверждение, что национализм был важным фактором в процессе падения коммунизма, не следует трактовать как утверждение, что национализм «вызвал» этот крах»[21]. Кризис в указанной сфере дал о себе знать уже в 1978 г. в Грузии, в 1986 – протестами против русификаторской политики в Казахстане, в 1988 г. – манифестациями в Армении, 11–20 января 1990 г. – бакинским погромом в Азербайджане, 12 июня

[20] **Robinson** 2018, 6.

[21] **Beissinger** 2009, 334. Аналогичная оценка: **Brown** 2009, 549, 588; см. также: **McFaul** 2002, 53–54; о пренебрежительном отношении центральной власти к национальной тематике до июня 1990 г.: Carrère d'Encausse 2019, 81–83, 113–114, 135.

этого же года – Декларацией о государственном суверенитете РСФСР и в 1991 г. – провозглашением независимости Чечни. Ж. Дешаппер отмечает, что жизнь этих народов старались вогнать в заранее установленные для них нормы. И главной проблемой было то, что государство не опиралось на обязательный для всех закон как основу межнациональных отношений.

Чего стоят только энергетически-транспортная блокада союзной Армянской республики с августа 1989 г., длившаяся весь заключительный период функционирования СССР, и операция «Кольцо», достигшая пика 30 апреля – 16 мая 1991 г., когда 23-я моторизованная стрелковая дивизия 4-й советской армии, применив танки, вертолеты и артиллерию, уничтожила 26 сел, убив 149 человек и депортировав – арестами, пытками и замученными до смерти заложниками, 5 тыс. крестьян неугодной национальности. Не помогли ни заявление из Еревана президиума Верховного совета и Совета министров республики от 12 апреля о том, что «союзные органы, проявившие достойное осуждения безразличие к заявлению правительства Республики Армения от 7 апреля, ... несут за все это прямую ответственность», ни обращение законодателей к народам и правительствам государств мира от 30-го числа, ни заявление Верховного совета от 2 мая 1991 г., в котором говорилось: поскольку общегосударственный законодательный орган отказал нам в созыве чрезвычайного заседания съезда депутатов, ответственность за агрессию против армянского народа несут «президент СССР, Верховный Совет СССР, министерства обороны и внутренних дел СССР», его служба безопасности[22].

При этом, лидерами по критической остроте национальных процессов называют решительно отделившуюся от советского контекста РСФСР и Украину[23]. Россию ставят первой в этом перечне, потому что ряд историков считает желание части ее элиты восстановить империю 1914 г. главным препятствием для сохранения СССР. И действительно, «русский на-

[22] **Ովուբաքյան** 1994, 317–320; Заключение 1991, 58–60; Աբրահամյան 2007, 207–208; **Товмасян** 2017, 228–234, 243, 246; **Աբրահամյան** 2019, 310–311.

[23] **Beissinger** 2002, 4; **McFaul** 2002, 98; **Cohen** 2004, 486; **Le Huérou** 2006, 132, 135; **Hale** 2008, 135–136; **Brown** 2009, 554; **Keeran** and **Kenny** 2010, 127–128; **Sakwa** 2013, 68; **Plokhy** 2014, XVII, XX–XXI, 26–27, 36; **Kelley** 2017, 50; **Carrère d'Encausse** 2019, 174–175, 207–209.

ционализм не пришел защищать коммунизм и Советскую империю в конце 1980-х. Вместо этого, многие русские присоединились к нападкам, по иронии определяя себя жертвами советского «имперского» господства и провозглашая русский суверенитет в пику советскому правительству»[24].

Учитывая риск самодержавных настроений, 28 октября 1991 г. президент Б. Ельцин в Обращении к народам РСФСР обещал V съезду народных депутатов, что «реформы в России – это путь к демократии, а не к империи. Россия не допустит … нового командного центра, стоящего над ней и другими суверенными государствами. …Диктата сверху уже не будет». При этом антикоммунизм становился важной составляющей нового национального облика. С 1 ноября Ельцин прекращал финансировать союзные министерства, предлагая 14 республикам подписать договоры об экономическом сообществе и политике. В ином случае он готов был объявить РСФСР юридической преемницей СССР и принять всю общесоюзную собственность, чему активно противились лидеры Украины и Казахстана[25].

Профессор Гарвардского университета Серхий Плохи сообщает, что чуть ранее – в июне 1991 г. официальный доклад для президента США Дж. Буша старшего допускал независимость Украины после военных действий. Основной перспективой считали независимость республик Балтии, Закавказья и Молдовы, а Украину интегрировали в славяно-среднеазиатский альянс под эгидой РСФСР. При этом председатель российского Верховного совета Б. Ельцин поддерживал целостность Украины, а М. Горбачев допускал ее «насильственное раздробление». И оба лидера были согласны, что если США хотят мирной трансформации советского строя, то они должны обеспечить вхождение Украины в новое образование[26].

Отметим также, что начиная с движения в Восточной Европе, инициативы разных народов Советского Союза не были изолированными эпизодами. Напротив – они перекликались и усиливали друг друга. Что же касается нашего региона, то по оценке профессора Нью-Йоркского госу-

---

[24] **Beissinger** 2009, 333. См. также: **Aron** 2001, 377; The Cambridge History 2006, 347, 355.

[25] **Plokhy** 2014, 230; **Buffet** 2015, 92.

[26] **Plokhy** 2014, 50.

дарственного университета Роджера Кирана и экономиста Томаса Кенни, «в конфликте между Азербайджаном и Арменией Горбачев … предавался циничной манипуляции национального раздора, чтобы улучшить свои позиции в политбюро. … Каждое волнение давало Горбачеву возможность, в случае, если он вообще что-нибудь делал – вытеснить местных партийных лидеров, когда они оказывались его оппонентами. … [Он] раскручивал националистические возмущения в его собственных целях до тех пор, пока они не выходили из-под контроля». М. Бейсинджер датирует потерю контроля концом 1989 г., но уточним: Армения была управляемой в это время, так что замечание американского специалиста относится к Азербайджану. Подводя итог, С. Плохи называет основной причиной развала «имперские устои, многонациональный состав и псевдофедеральный характер советского государства»[27].

Касательно реальной национальной политики следует отметить, что сравнивая отношение советского руководства к объединению Германии и Армении, приходится регистрировать вопиющий контраст. Объединение ГДР и ФРГ в 1989 – 12 сентября 1991 г. было признано легитимным. Оно произошло без малейших столкновений и при всестороннем участии СССР. Всего за 6 млрд евро (12 млрд марок), после подписания международного договора, в 1989–1994 гг. в чистое поле была выведена 338-тысячная группировка советских войск, состоявшая из двух армий. Вместе с семьями и обслуживающим персоналом, а это 546 тыс. человек, они оставили 36.290 зданий, 777 военных городков, то есть оставили недвижимость на минимум 24 млрд евро[28]. Понятно, что главной причиной такой благосклонности было желание получить политические дивиденды и партнерские отношения с Западом. Именно в этот период государственное обращение Армянской ССР к Верховному Совету СССР было встречено с негодованием. В первые же дни против нас были организованы погромы со стороны поощрявшегося и безнаказанного Азербайджана; территориальная и энергетическая блокада всей союзной республики уже с ав-

[27] **Keeran** and **Kenny** 2010, 165–166; **Beissinger** 2009, 338; **Plokhy** 2014, XVII; а также: **McFaul** 2002, 110–111; **Kenez** 2006, 272.

[28] **Kotkin** 2001, 184; **Newnham** 1999, 421–426. Автор указал 28 млрд долл., пересчет сделан по курсу 1989 г. См. также: **Carrère d'Encausse** 2019, 193–197.

густа 1989 г.; этнические чистки по всей соседней республике вместе с вопиющим бакинским погромом 11–20 января 1990 г. Призывы Еревана установить в автономии прямое центральное подчинение прене-брежительно отвергались, или их применяли в качестве временной и ре-прессивной меры[29]. Нежелание Москвы подтвердить верховенство общесоюзных прав контроля на всей территории СССР стало одним из действенных возбудителей его дезинтеграции.

Лидеры перестройки терпели мирное, именно политическое и юридическое по содержанию Армянское общенациональное движение, потому что оно действительно было массовым откликом на реформы, наша позиция было грамотной и корректной и, возможно, самое главное – потому что Запад приветствовал и был изумлен подобным мышлением и гражданской организованностью в пределах СССР. Желание Москвы сотрудничать с развитыми странами заставляло ее терпеть появившуюся снизу проблему, однако имея огромное преимущество во власти и силе, общесоюзные органы не желали слышать о своих обязанностях, ограничиваться законами, соблюдать их собственную государственную идеологию и делать то, что предлагал небольшой, крайне уязвимый народ.

В этом плане примечательна концепция научного директора Французского национального центра научных исследований Клер Мурадян, затем профессора университета в Глазго Джереми Смита, указывающего, что после 1932 г. у СССР не было общей национальной политики, а подавляющая часть решений принималась ситуативно и прагматично. Отсюда и «обращение с различными национальностями различным образом в разное время и на разных уровнях партии или государства»[30], порождавшее противоречия между официальной идеологией дружбы народов и реальными действиями. Если экономика и внешняя политика государства имели разные этапы и принимали разные формы, то после ленинской национально-территориальной федерации Советский Союз практиковал либо ограниченное национально-культурное строительство, либо политику русификации.

[29] **Brown** 2009, 559.

[30] **Smith** 2019, 3; **Mouradian** 1990, 67–68.

Шотландский историк критикует похвалу такого строительства профессором Массачусетского университета в Амхерсте Одри Алтстадт, напоминая о «сильных негативных последствиях» этого процесса и о том, как бакинские большевики шантажировали Москву в вопросе Арцаха антисоветским восстанием. Он отмечает ставший сегодня очевидным факт, что рассмотрение Нагорно-Карабахского конфликта сквозь призму геноцида и армяно-турецких отношений, «когда его подкрепляют историческими доказательствами, куда больше соответствует реальности, чем приписывание карабахского разногласия этнотерриториальным рамкам, установленным советской политикой». Решение подчинить Арцах Азербайджану, а не Армении «действительно выглядит самовольным, поскольку большинство доступных прецедентов предполагало бы проведение границ Армении с включением Нагорного Карабаха вместе с относительно небольшой Лачинской полосой, соединяющей его с Арменией, даже если бы это пространство не было заселено армянами»[31]. Добавим, что всеобщее демократическое движение за воссоединение Арцаха с его родиной достаточно адекватно и подробно освещено историками Франции[32].

Анализируя весь комплекс причин падения СССР, западные историки указывают, что общесистемный кризис государства-идеологии[33]-экономики стал проявляться в масштабных технологических катастрофах, как это было в Чернобыле 26 апреля 1986 г. Система дала понять, что ее отставание от времени и собственных претензий на сверхмогущество становится опасным для огромных сегментов общества. Государство, с его партийной системой руководства всем, включая природу, показало неспособность организовывать работу, особенно в экстренных случаях, и этим «всем» управлять. «Драма в Чернобыле, служившем символом советской мощи, поставила вопрос о ее господстве над территорией и природой»[34].

Что касается закономерных пробелов самой перестройки, то придя к

---

[31] **Smith** 2019, 9, 17–18.

[32] **Mouradian** 1990, 430–457; **Carrère d'Encausse** 2019, 110–117.

[33] **Sakwa** 2013, 66, 75.

[34] The Cambridge History 2006, 575; см. также: **Brown** 2009, 492; **Sakwa** 2013, 71; **Plokhy** 2014, 54–55; столь же нелестная оценка в: Carrère d'Encausse 2019, 49–50; **Kurylo** 2016, 58, 60–61, 65.

власти 11 марта 1985 г., М. Горбачев попытался одновременно реконструировать политическую, экономическую и социальную жизнь общества. Когда это оказалось слишком сложным[35], руководство СССР решило упростить задачу и избавиться от его обязанностей хотя бы в межнациональной (и идеологической) сфере. При этом оно было уверено, что позднее оно в любой момент и без напряжения вернет остальные республики под свой контроль, хотя в это время республиканские элиты покидали централизованную компартию и переходили на позиции местных национальных лидеров[36].

Между тем, поочередное решение проблем могло существенно уменьшить нагрузку на общество и повысить шансы на успех. Аналогичную мысль высказывает сотрудник Шотландского центра военных исследований Университета Глазго Алекс Маршал: «Сам коммунизм был вполне способен продолжать свое существование при более постепенных, периодичных, осмотрительных и прагматичных реформах в ряде ключевых сфер. … Плановый переход к более смешанной экономике… вероятно, тоже получил бы много больше шансов на успех»[37]. Вдобавок, длительный срок независимости, порожденный реформами, научил элиты и общества других республик самоорганизации и решению своих задач. Да, человек и общество свободны принимать решения, совершать действия. Однако они несвободны и для них неизбежны последствия их решений и действий. Последствия, о которых не всегда знали или подготовились к ним заранее.

Заключение

Итак, падение Берлинской стены 9 ноября 1989 г. стало толчком к уничтожению социализма и влияния СССР в Восточной Европе. И ни общества этих стран, ни массы в СССР не делали попыток защитить или потребовать сохранения всего комплекса советской жизни. Они предпочитали системы иных, небогатых ресурсами стран, достигших благосостояния и изобилия, предоставлявших своим гражданам больше экономической и личной свободы. Практика показала, что современная Российская

---

[35] **Kelley** 2017, 52.

[36] **Sullivan** 2015, 247.

[37] **Marshall** 2010, 281–282.

Федерация, как и иные государства, не сохранили практически ничего из советской системы – ни плановой, государственно управляемой и скооперированной по всей территории экономики, ни однопартийной власти без выборов и законодательных функций, ни идеологически контролируемой, но централизованно финансируемой культуры, ни высоконормированной общественной жизни, ни хотя бы системы медицинской помощи и образования.

Заявление первого и последнего президента СССР об отставке 25 декабря 1991 г., а затем декларация Совета республик Верховного совета от 26-го числа о прекращении существования данного государства действительно стали концом Советского Союза. И новые процессы интеграции не принесут пользы, если повторят прежние методы и приемы. Новая интеграция требует современных подходов, с учетом опыта распределения функций между столицей и штатами в США, многоязычия и межнационального партнерства Швейцарии или Канады, межгосударственного сотрудничества в Евросоюзе. Все это конечно не исключает выработки собственных решений, способных вписать новую страницу в процесс менее кровавого и репрессивного межгосударственного строительства, позволяющего избежать гражданской войны как его первого этапа. Чем выгоднее будет новая структура для ее граждан и народов, тем долгосрочней и благополучней будет ее история.

БИБЛИОГРАФИЯ

Աբրահամյան Հ.Բ. 2019, Խորհրդային Հայաստանը համազգային պայքարի տարիներին (1988–1990 թթ.), պատ. խմբ. Գ.Գ. Մախմուրյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 384 էջ:

Աբրահամյան Հ.Բ. 2007, Մարտնչող Արցախը (1917–2000), գիրք Գ (1985–2000), Ստեփանակերտ, «Դիզակ Պլյուս», 340 էջ:

Ուլուբաբյան Բ.Ա. 1994, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Մ. Վարանդեան», 378 էջ:

Aron L. 2001, Boris Yeltsin: A Revolutionary Life, 2nd ed, London, HarperCollins, 934 p.

Beissinger M.R. 2009, Nationalism and the Collapse of Soviet Communism, Contemporary European History, Cambridge UK, vol. 18, № 3, p. 331–347.

Beissinger M.R. 2002, Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State, Cambridge Mass, Cambridge University Press, 522 p.

Brown A. 2007, Perestroika and the End of the Cold War, «Cold War History», Abington

UK, vol. 7, № 1, p. 1–17

Brown A. 2009, The Rise and Fall of Communism, London, HarperCollins, 752 p.

Buffet J. 2015, La désintégration et la recomposition de la puissance russe (1991–1999), «La Revue Russe», Paris, № 45 Les années Eltsin, p. 91–105.

Carrère d'Encausse H. 2019, Six années qui ont changé le monde, 1985–1991, la chute de l'Empire soviétique, Paris, «Pluriel», 448 p.

The Cambridge History of Russia 2006, in 3 vols., vol. III The Twentieth Century, ed. R.G. Suny, Cambridge UK, Cambridge University Press, 883 p.

Cohen S. 2004, Was the Soviet System Reformable? «Slavic Review», Cambridge MA, vol. 63, № 3, p. 459–488.

Deschepper J. 2018, "Soviet Heritage" from the USSR to Putin's Russia. Genealogy of Concept, "Vingtième Siècle. Revue d'Histoire", Paris, vol. 137, № 1, p. 77–98.

Determining the Cost and the Burden 1998, Analyzing Soviet Defense Programs 1951–1990 (U), CIA, изд. 30.XII.2008, The National Security Archive, George Washington University, Washington D.C., C0072680, 15 p., http://www.csi.cia/studies/vol.42no3/art7.html в: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB431/docs/intell_ebb_009.PDF; загружено 15.XII.2022.

Friedrich C.J., Brzezinski Z. 1956, Totalitaria Dictatorship and Autocracy, Cambridge Mass., «Harvard University Press», 346 p.

Hahn G.M. 2002, Russia's Revolution from Above, 1985–2000: Reform, Transition, and Revolution in the fall of the Soviet Communist Regime, New Brunswick NJ, «Transaction Publishers», 618 p.

Hale H.E. 2008, The Foundations of Ethnic Politics: Separatism of States and Nation in Eurasia and the World, Cambridge MA, Cambridge University Press, 298 p.

Harrison M. 2001, Are Command Economies Unstable? Why did the Soviet Economy Collapsed? Warwick Economic Research Papers, Coventry, № 604, 15 p.

Keeran R. and Kenny T. 2010, Socialism Betrayed: Behind the Collapse of the Soviet Union, 2nd ed., NY-Bloomington IN, iUniverse, 326 p.

Kelley D.R. 2017, Russian Politics and Presidential Power Transformational Leadership from Gorbachev to Putin, Los Angeles-London-Washington, SAGE, 296 p.

Kenez P. 2006, A History of the Soviet Union from the Beginning to the End, 2nd ed., Cambridge UK, Cambridge University Press, 342 p.

Kotkin S. 2001, Armagedon Averted: the Soviet Collapse, 1970–2000, Oxford, Oxford University Press, 245 p.

Kurylo B. 2016, The Role of Chernobyl in the Breakdown of the USSR, Armstrong Undergraduate Journal of History, London, vol. 6, № 1, article 5, p. 54–67

Le Huérou A. 2006, Acteurs locaux et régionaux face au transformation du pouvoir en Russie: 1991–1999, Thèse de doctorat. Paris, Ecole des hautes études en sciences sociales, 534 p.

Marshall A. 2010, The Caucasus under Soviet Rule, London-NY, Routledge, 387 p.

Matlock J.F. 2004, Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended, New York, Random House, 400 p.

McFaul M., 2002 Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to

Putin, Ithaca New York – London, Cornell University, 383 p.

Mitchell R.J. and Arrington R.S. 2000, Gorbachev, Ideology and Fate of the Soviet Communism. Communist and Post-Communist Studies, Oakland CA, vol. 33, № 4, p. 457–474.

Mouradian C. 1990, De Staline à Gorbahev, Histoire d'une république sovietique: l'Arménie, Paris, Ramsay, 476 p.

Newnham R. 1999 The Price of German Unity: The Role of Economic Aid in the German-Soviet Negotiations, German Studies Review, Baltimore, vol. 22, № 3, p. 421–446

Plokhy S. 2014, The Last Empire, The Final Days of the Soviet Union, New York, Basic Books, 489 p.

Robinson N. 2018, Explaining Soviet Collapse, Contemporary Russian Politics, Limerick Ireland, University of Limerick, 19 p.

Russian Politics from Lenin to Putin 2010, ed. S. Fortescue, London, Palgrave Macmillan, 223 p.

Sakwa R. 2013 The Soviet Collapse: Contradictions and Neo-Modernisation, Journal of Eurasian Studies, Seoul, vol. 4, № 1, p. 65–77

Smith J. 2019, Was There a Soviet Nationality Policy? Europe-Asia Studies, London, Routledge, 22 p., DOI 10.1080/09668136.2019.1635570

The Soviet Union Under Gorbachev: Prospects for Reform 2013, ed. D.A. Dyker, New York, Routledge, 238 p.

Sullivan Ch.J. 2015, Conceptualizing the Collapse: Stalin, Gorbachev and the Downfall of the USSR, East European Quarterly, Budapest, vol. 43, № 4, p. 243–264

Treisman D. 2011 The Return: Russia's Journey From Gorbachev to Medvedev, New York, Free Press, 552 p.

Заключение Комитета Верховного совета РСФСР по правам человека за октябрь 1991 г. по итогам слушаний, посвященных нарушению прав человека в районе вооруженного конфликта в ряде районов Азербайджанской Республики и Республики Армения (конец апреля – май 1991 г.) 1991, Москва, «Дом Советов РСФСР», 67 с. https:// karabakhrecor ds.info/documents_officials_zakluchenie-komiteta-po-pravam-chelovekarsfsr.html, загружено 12.XII.2022.

Распад СССР. Документы и факты (1986–1992 гг.) 2016, под ред. С.М. Шахрая (Нормативные акты. Официальные сообщения, т. I, Москва, «Волтерс Клувер», 824 с.

Товмасян А. 2017, Хроника лихолетья (1988–1998), Ереван, «ВАГА», 520 с.

ԽՍՀՄ ՓԼՈՒԶՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԱՄՆ, ՄԻԱՑՅԱԼ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ XXI ԴԱՐԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ համայնավարական գաղափարախոսություն, վերակառուցում, հրապարակայնություն, ՌԽԴՍՀ, Մ. Գորբաչով, Բ. Ելցին, ժողովրդավարություն:

Հոդվածում քննարկվում են ԽՍՀՄ փլուզման պատճառները՝ XXI դարի օտարերկրյա պատմաբանների տեսանկյունից: Որպես առաջին պատճառ, նշվում է ԽՍՀՄ տնտեսության ցածր արդյունավետությունը, թեև, դրան հակառակ, երկրի ռազմարդյունաբերությունը մշտապես եղել է մրցունակ և քաջալերել է ռազմական ընդհարումները, որոնք, սակայն, վնասակար էին պաշտոնական գաղափարախոսության համար:

Հաջորդ պատճառը պետության կուսակցական-գաղափարախոսական կառավարման համակարգի սպառված լինելն էր՝ 1970–1980-ական թվականներից: Կապիտալիստական պետությունը ղեկավարվում է փողի և օրենքի միջոցով, այնինչ ԽՍՀՄ արծակման գլխավոր խթան հանդիսացող հումքի և խոշոր ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը արժեզրկեց կառավարման պլանային սկզբունքը, և նման պայմաններում մեծ դրամագլուխը շրջանցեց պետական վերահսկողությունը:

Երրորդ պատճառը ԽՍՀՄ անգործունակությունն էր օրենքի և կարգապահության պաշտպանության ոլորտում, որ հանգեցրեց ՌԽԴՍՀ անկախացմանը: Այդ անգործունակությունը դրսևորվեց ազգային հարցի անտեսման և օրինապահության կոպիտ խախտումների (Հայաստան-Արցախի շարունական շրջափակում, «Օղակ» գործողություն) միջոցով:

Չորրորդ պատճառն այն էր, որ համակարգային ճգնաժամի պայմաններում հարկավոր էին լայնածավալ, բայց մեղմ քայլեր, իսկ բոլոր հարցերի միաժամանակ կարգավորումը հանգեցրեց չափից մեծ լարման և բնակչության համատարած աղքատացման: ԽՍՀՄ-ի շուկայի քայքայումը, ներքին կապերի խզումն ու նրա կազմալուծումն անխուսափելի կամ անհրաժեշտ չէին, ինչը հաստատում են նաև արևմտյան մասնագետները:

INTERPRETATION OF THE CAUSES OF THE USSR COLLAPSE IN THE WORKS OF THE USA, UNITED KINGDOM AND FRENCH HISTORIANS OF THE XXI CENTURY

MAKHMOURIAN G.

Summary

Keywords: communist ideology, Perestroika, publicity, RSFSR, M. Gorbachev, B. Eltsin, democracy.

Here are the causes of the USSR collapse: the first reason was low efficiency of economy, though its military production was quite competitive. The latter urged military conflicts, inflicting harm on official ideology. The country needed capitalism in the sphere of production but socialism when the budget was being distributed. The second reason was that the Party-ideological leadership of the State had run out in 1970–1980s: in the capitalist system the State operates by financial and legislative means. Besides, privatization of raw materials and large enterprises as a main incentive to dissolve the USSR devalued the idea of planning, since tycoons do not need the State control, at all. The thind reason consisted in the fact that the independence of the RSFSR was urged by inactivity of the USSR: the latter neglected all national problems and disregarded legality (the long-time blockade of Armenia–Artsakh, or during the operation, called "the Ring").

The fourth was that the system-wide crisis required large-scale but soft measures, because simultaneous solution of all problems created excessive hardships and widespread destitution of population. The Western specialists confirm, that disintegration of the Soviet common market, rupture of the intra-union cooperation and dissolution of the USSR were neither inevitable, nor necessary.

ISKUHI AVANESYAN*

PhD in History, Associate Professor,
Institute of History of NAS RA
iskuhi82@mail.ru
ORCID: 0009-0005-2491-5058
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.117–130

THE CRIMES OF AZERBAIJAN AGAINST THE CIVILIAN POPULATION OF ARTSAKH DURING THE 2016 APRIL WAR

KEYWORDS

right to self-determination
Armenophobia
war
crimes
ethnic cleansing
citizens
impunity

ABSTRACT

In the early morning hours of April 2, 2016 the Azerbaijani armed forces launched a thoroughly planned large-scale offensive along the entire line of contact between NKDA and Azerbaijani AF, deploying tanks, attack helicopters, heavy artillery, rocket launchers. The Azerbaijani surprise and unprovoked offensive was the largest and bloodiest breach of the ceasefire regime installed in 1994 through a trilateral agreement between NKR, Armenia and Azerbaijan. The active phase of the armed conflict lasted until 12pm on April 5, when by active interference of the international community the cease-fire regime of 1994 was restored. During the April war, Azerbaijan committed numerous war crimes and crimes against humanity, in particular many cases of brutal killings, torture and inhuman treatment of Armenian civilians and prisoners of war.

As a consequence of Azerbaijan's military aggression from April 2 to April 5, 2016, a total of 80 individuals lost their lives in the Nagorno-Karabakh Republic (NKR), comprising 76 servicemen and 4 civilians. Among these casualties, 31 fell under the control of Azerbaijan.

It is important to emphasize that the Azerbaijani Armed Forces have committed serious violations of international humanitarian law against the civilian population, as well as military personnel, which can be qualified as war crimes.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 03.01.24, գրախոսվել է 02.02.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

Introduction

Unlike crimes against humanity, which can occur in both peaceful and armed conflicts, war crimes are specific to situations of armed conflict. These crimes involve violations of international humanitarian law, such as willful or indiscriminate attacks on civilians, torture, or ill-treatment of individuals.

In conjunction with the military actions initiated by Azerbaijan in 2016, we have witnessed the commission of war crimes, particularly against the peaceful and unprotected population. The preserved evidence attests to one undeniable fact: Azerbaijan, while escalating the war, also aimed to carry out terrorist acts, including fear-mongering and the expulsion of Armenians from Artsakh.

From the outset, Azerbaijan has perpetrated war crimes with no statute of limitations, engaging in ethnic cleansing and implementing a genocidal policy on its territory and in the Armenian-populated areas of Artsakh. The anti-Armenian policy, marked by massacres and brutal actions, persisted during Artsakh's national liberation struggle. Mass Armenian pogroms occurred in Sumgait near Baku on February 27–29, 1988, in Baku on January 13–19, 1990, and in Maragha on April 10, 1992. These events, crimes against the civilian population, with impunity, contributed to the commission of war crimes during the four-day Artsakh war initiated by Azerbaijan in April 2016, and subsequently, during the conflicts of September-November 2020 and then in September 2023, leading to the forced displacement of the Artsakh population.

The purpose of this article is to shed light on the international crimes committed by Azerbaijan, specifically by its armed forces in April 2016. The aim is to underscore the significant violations of international humanitarian law, with a particular focus on the crimes perpetrated by Azerbaijan against civilians in Artsakh and the neighboring Armenian territories during the war.

The Right of the People of Artsakh to Self-Determination

The people of Artsakh realized their right to self-determination as early as 1991, after the massacres and deportations of the Armenian population in Sumgait, Gandzak, Baku in 1987–1990, violence and deportation of Armenians in the settlements of Northern Artsakh, as well as other types of violence against Armenians, when the impossibility of further peaceful and safe survival and internal self-determination of Armenians within Azerbaijan was obvious. In this case, the realization of the right to self-determination by the people of Artsakh was

fully legitimate under international law. According to the fundamental norms of international law, the principle of territorial integrity cannot be opposed to the right of peoples to self-determination[1].

The UN Charter clearly defines that the principle of territorial integrity is applicable to relations between states. However, this principle, aimed at achieving the goals of the United Nations, cannot stand in opposition to the right of peoples to equality and self-determination.

Following the Artsakh war, Azerbaijan not only failed to respect the right of the Artsakh Armenians to self-determination but also actively engaged in and immediately executed large-scale persecution and ethnic cleansing. As a consequence, Azerbaijan forfeited the right to invoke its territorial integrity against the right of the people of Artsakh to self-determination. Furthermore, since the realization of the right of self-determination for the people of Artsakh, the Republic of Azerbaijan has persistently pursued a policy of persecution against Armenians. In recent years, this has escalated into a large-scale propagation of Armenophobia, which, among numerous other manifestations, includes the glorification of individuals responsible for the murders of Armenians, the destruction of Armenian cultural values, and a general denial of the right of Armenians to exist in the territories of their historical residence.

Azerbaijan's Rejection of Measures to Maintain the Ceasefire Regime

The ceasefire regime, established in 1994, was generally observed with occasional violations until Azerbaijan initiated large-scale military operations in April 2016. However, in the years leading up to 2016, the Azerbaijani side consistently engaged in provocations, including attempts at sabotage and terrorism against civilians, with the clear intention of escalating the situation. These systematic crimes and violations had a defined objective. The Azerbaijani side consistently displayed a racist attitude towards the people of Artsakh and their struggle for self-determination. By adopting a maximalist position, the Azerbaijani government limited the potential for a peaceful settlement and actively prepared for a military “solution” to the issue.

Over decades, Azerbaijan has propagated Armenophobia by constructing an image of Armenians as radical “others.” The official ideological foundation of Azerbaijan became the humiliation and destruction of this perceived “other,” with

[1] https://www.irtek.am. Charter of the United Nations (retrieved: 02.12.2023).

the ultimate goal of using all means to occupy territories and eliminate the Armenian presence there.

One of the manifestations of Azerbaijan's crime against the peaceful population of Artsakh is the organization of another sabotage operation on 29 June 2014. Armed Azerbaijanis Dilham Askerov and Shahbaz Guliyev, crossing the state border of the Republic of Artsakh, kidnapped and killed 17-year-old minor resident of Karvachar Smbat Tsakanyan[2]. Askerov and Guliyev were accompanied by a third person-Gasan Hasanov, who killed RA Army Major Sarkis Abrahamyan and wounded his companion Karine Davtyan on the Vardenis-Martakert highway. Askerov and Guliyev were detained as a result of joint actions of the police and armed forces of Artsakh, and Hasanov was killed as a result of a firefight with Defense Army soldiers. Azerbaijani citizens Guliyev and Askerov were sentenced by the NKR Court of General Jurisdiction to 22 years in prison[3] and life imprisonment in 2014 for the murder of a teenager, illegal crossing of the NKR border, weapons possession and espionage, and the murder of an Armenian army officer. These atrocities were not just a way to achieve the goal of seizing territory. Violence against the enemy was an end in itself, through which the state ideology of Armenianophobia was realized.

The memorandum from the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Artsakh regarding the particularly grave crimes committed in Artsakh by Azerbaijani nationals Shahbaz Guliyev and Dilham Askerov was officially circulated to the UN in 2019, noting: "International law provides for the responsibility of states for crimes committed by their agents. The said norm of international law is codified in Article 8 of the Draft Articles of the United Nations International Law Commission on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, which states that "The conduct of a person or group of persons shall be considered an act of a State under international law if the person or group of persons is in fact acting on the instructions of, or under the direction or control of, that State in carrying out the conduct"[4].

---

[2] civilnet.am (retrieved: 16.08.2014), The Karvachar Murder Mystery (retrieved: 15.11.2023).

[3] According to the terms of the trilateral statement of November 9, 2020, on December 14, 2020, the Armenian side handed over Askerov and Guliyev to Azerbaijan as part of a prison-er exchange.

[4] https://politik.am/am/mak-um-taratsvel-e-arcakhi-hanrapetutyan-hushagiry-shahbaz-gulievi-ev-dilham-askerovi-katarats-hancagortsutyunneri (retrieved: 20.10.2023).

Thus, the wrongful acts of individuals sent as “volunteers” to carry out certain tasks in foreign territory entail the international responsibility of States.

It should be noted that in 2013–2015 the Azerbaijani side made at least 180 sabotage attempts[5] targeting border settlements and civilian population living there.

Military Operations on April 2–5, 2016

In spring 2016 (April), the agenda of internal and foreign political events of the Republic of Artsakh changed almost completely due to the threat of a direct military invasion of the country by Azerbaijan. Violating the trilateral ceasefire agreement (Nagorno-Karabakh-Azerbaijani Republic-Republic of Armenia), reached on May 12, 1994, and international obligations to settle the Karabakh conflict exclusively by peaceful means, the Azerbaijani side launched offensive military actions along the entire line of demarcation of the opposing forces on the night of April 1 to 2, around 3:00a.m[6].

The military operations commenced with the infiltration of Islamist extremists and Turkish-trained special forces engaging the positions of the Defense Army. Despite facing these challenges, the Defense Army managed to achieve certain positional success in the northern and southern directions of the NKR, aided by artillery, heavy armored vehicles, and aviation support. The conscripts, led by their experienced officers, displayed unwavering courage throughout the conflict and showcased unique examples of heroism until the end.

The fighting was most fierce in the southern - Hadrut and northern – Martakert directions of the front line. The main target of the attack was the civilian population on the border and in the deep rear. The Azerbaijani army, using its numerous weapons (Grad MM-21 rocket-artillery launcher and Smerch multiple rocket launcher, artillery of various caliber (including 152 mm cannons), heavy grenade launcher system TOS-1A Solntsepek, Mi-24 attack helicopters, tanks and other armoured vehicles, and attack drones), shelled a number of settlements in Artsakh, resulting in the death and injury of civilians, including children, women and the elderly[7]. Military operations with the use of new types of high-tech

---

[5] **Հովհաննիսյան** 2016, 243–250:

[6] http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=14725, 31.05.2016: the Artsakh Republic and the 4-day War (retrieved: 15.10.2023).

[7] Human rights defender (ombudsman) interim public report / atrocities committed by Azerbaijani military forces against the civilian population of the Nagorno Karabakh Republic and servicemen of the Nagorno Karabakh Defence Drmy on 2–5 April 2016, Shushi 2016, p. 16.

weapons gave analysts a legitimate reason to call the April war a 6th generation war unleashed by the enemy against Artsakh.

The April 2016 aggression marked another attempt by Azerbaijan to resolve the Azerbaijani-Karabakh conflict through military force. Despite extensive preparations, including the allocation of substantial funds for the acquisition of modern weapons, Azerbaijan was unable to achieve significant success in its military operations in Artsakh. Faced with substantial losses in personnel and equipment, Azerbaijan was compelled to halt hostilities on April 5. This cessation was facilitated through the mediation of the Russian Federation, leading to the restoration of the ceasefire regime in accordance with the 1994 trilateral ceasefire agreement[8].

War Crimes of Azerbaijan in the Days of War

During the April war, Azerbaijan committed numerous war crimes and crimes against humanity, in particular many cases of brutal killings, torture and inhuman treatment of Armenian civilians and prisoners of war.

As a consequence of Azerbaijan's military aggression from April 2 to April 5, 2016, a total of 80 individuals lost their lives in the Nagorno-Karabakh Republic (NKR), comprising 76 servicemen and 4 civilians. Among these casualties, 31 (28 servicemen and 3 civilians) fell under the control of Azerbaijan. The incidents involving NKR civilians or NKR Defense Army servicemen occurred in three directions: in the north (Talish village) – 3 civilians and 6 servicemen, in the northeast – 4 servicemen, and in the south – 18 servicemen[9].

As early as April 2, around 8:30 a.m., i.e. at the very beginning of hostilities, the secondary school of Zoravan settlement of Martuni region was shelled by the enemy from MM-21 “Grad” multiple rocket launcher system, as a result of which a 12-year-old pupil of the school, Vagharshak Grigoryan, was killed. Two more children aged 12 and 13[10] were seriously wounded during the same shelling. It is appalling that the shelling of the secondary school was carried out from irregular lethal weapons – the MM-21 “Grad” multiple rocket launcher system. Another crime committed by Azerbaijan involved a gross violation of children’s rights, as protected by international legal norms. According to Article 3 of the 1949 Geneva

---

[8] **Բաղդասարյան** 2017, 37–48:

[9] Artsakh Ombudsman’s Second Interim Report on Atrocities committed by Azerbaijan during the 2016 April war, Shushi, 2016 p. 6.

[10] https://razm.info, 03.04.2016: Summary of Armenian-Azerbaijani hostilities on April 1–3 (retrieved: 12.10.2023).

Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, individuals who "take no active part in conflicts" should be treated with dignity in all situations and safeguarded from all forms of violence, inhuman treatment, promises, hostage-taking, humiliation, and degrading treatment[11].

During the military operations, a number of border settlements, civilian homes and civilian infrastructure were hit. As a result of intensive rocket fire, material damage was caused to residential houses, movable property, buildings and structures of public and educational institutions[12].

For security reasons, civilians in the settlements of Talish, Mataghis and Martakert were evacuated. The local authorities organized the deportation at two stages. The local population was compelled to engage in internal migration, relocating to settlements situated far from the borders[13].

There is substantial evidence of atrocities and inhuman violence committed by the Azerbaijani army against the peaceful population of Artsakh. This is particularly evident in the events that transpired in the village of Talish on April 3. Azerbaijani armed forces, despite a considerable distance from the active combat zone, targeted and killed three civilians. In their own home, elderly spouses Valeri Khalapyan and Razmela Vardanyan were subjected to torture and killed by Azerbaijani soldiers. Additionally, Marusya Khalapyan, the 92-year-old mother of Valeri Khalapyan, was brutally murdered, and their residence was completely destroyed[14]. The fact that Azerbaijani servicemen who committed war crimes were awarded personally by the President of Azerbaijan once again confirms that these acts were committed by order of the Azerbaijani authorities or under their direction and control.

Three civilians were killed by the Azerbaijani armed forces in the village of Talish at a considerable distance from the site of the armed hostilities, and these murders were obviously committed purposefully and without any military necessity.

---

[11] https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=50342. Convention on the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva (retrieved: 10.10.2023).

[12] https://www.youtube.com/watch?v=DCEr1pur64A. 06.04. 2016: Information center "Azatutyun TV" (retrieved: 11.10.2023).

[13] https://www.youtube.com. 05.04.2020: APRIL OF VICTORY. Documentary film (retrieved: 20.11.2023).

[14] Artsakh Ombudsman's Second Interim Report on Atrocities committed by Azerbaijan during the 2016 April war, Shushi, 2016, p. 8.

Consequently, they are to be categorized as the killing of the civilian population, constituting a serious violation of humanitarian law and, therefore, a war crime.

Evidence of Torture, Inhuman Treatment, Intentional Killings

Videos of atrocities committed by the Azerbaijani armed forces have appeared on Azerbaijani social networks since the very first days of the war. Evidence of Azerbaijani atrocities available on the Internet and mostly uploaded by Azerbaijani users, testify to their inhumane treatment. One proof of this is a video posted on Youtube on April 27, 2016 by Azerbaijani user Samsadin Hasanov. This video portrays a murdered Armenian soldier, capturing a conversation in Azerbaijani (though the individuals are not visible). In the conversation, one person requests a knife to cut off the soldier's ear, while the other remarks that the left ear has already been severed. Subsequently, the video was edited, removing the image of the soldier's ear being cut off, and muffling the part of the conversation about the knife)[15].

The events of April 10, 2016, involving the exchange of remains mediated by the ICRC and the OSCE, revealed disturbing findings. The bodies of 18 NKR Defense Army servicemen returned by the Azerbaijani side were reported to have been tortured and mutilated, as confirmed by the NKR State Commission for Prisoners of War, Hostages, and Missing Persons in the presence of ICRC representatives.

Examination of the facts indicates that a significant majority of civilians and NKR Defense Army servicemen who fell under the control of the Azerbaijani Armed Forces (approximately 90%) were subjected to torture, killing, or dismemberment. Among the reported war crimes were three cases of beheading, two of which occurred after the victims were killed, while one was carried out ISIS-style. The most prevalent war crime was amputation, with 24 cases, including 21 instances of ear cutting. Additionally, there were five cases of torture, involving the cutting off of hands and slitting of throats. 7 cases of murder, mostly with the use of firearms[16]. This act, being a blatant manifestation of anti-humanism, contradicts the laws and customs of war and grossly violates the international humanitarian

[15] Artsakh Ombudsman's Second Interim Report on Atrocities committed by Azerbaijan during the 2016 April war, Shushi, 2016 p. 6.

[16] Expert Group of the RA Chamber of Advocates Studying International Legal Aspects of the Problem of the Republic of Artsakh.

law, in particular the requirements of the 1st Geneva Convention of 1949 for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Active Armies, the 3rd Geneva Convention of 1949 for the Treatment of Prisoners of War, as well as the requirements of Protocol 1 of the 1977 Convention for the Protection of Victims of International Armed Conflicts of August 12, 1949[17].

The case of Ramil Safarov is indeed a notable example of the encouragement of war crimes and brutal killings of civilians at the state level in Azerbaijan. In 2004, Ramil Safarov, a senior lieutenant of the Azerbaijani Army, killed Armenian Armed Forces serviceman Gurgen Margaryan with an axe while he was sleeping in Budapest. Both Safarov and Margaryan were attending language courses in Budapest as part of NATO's Partnership for Peace program.

Following the incident, Ramil Safarov was sentenced to life imprisonment by a Hungarian court. However, in a controversial move, he was extradited to Azerbaijan on August 31, 2012. Upon his return to Azerbaijan, Safarov was immediately issued a pardon, and shockingly, he was promoted to the rank of major with a salary for the eight years he had spent in prison. The President of Azerbaijan at that time stated that the decision to release Safarov was "lawful and just"[18].

Azerbaijan has never been held accountable for violating international law and encouraging xenophobia at the state level.

The suggestion is that the war crimes of April 2016 might have been preventable had the international community provided a suitable assessment of Azerbaijan's glorification of perpetrators and imposed sanctions on the country. However, as there were no such measures taken, Azerbaijan continued to glorify individuals responsible for violent acts, including those who committed atrocities against Armenians. Notably, Azerbaijan continued to honor brutal killers and criminals who mutilated the bodies of the victims.

Instances of glorification at the state level in Azerbaijan include those involved in war crimes in Artsakh from April 2 to 5, 2016. This lack of international response and sanctions against such actions may be seen as a failure to deter further violence and a failure to uphold the principles of justice and accountability.

---

[17] Artsakh Ombudsman's Second Interim Report on Atrocities committed by Azerbaijan during the 2016 April war, Shushi, 2016, pp. 25–27.

[18] https://www.aniarc.am, 19-01-2021: From Ramil Safarov to Ilham Aliyev: Axe and Diplomacy (retrieved: 22.11.2023).

The report disseminated by the NKR General Prosecutor's Office in 2016[19] notes that between April 2 and 5, 2016, the servicemen of the Republic of Azerbaijan mutilated the bodies of the Defense Army servicemen in a number of cases in flagrant violation of norm 113 of Chapter 35 of Customary International Humanitarian Law. In particular, private serviceman Kyaram Sloyan was beheaded after his death and Major Hayk Toroyan was beheaded while he was alive. In the case of other servicemen, their bodies were mutilated after death. The servicemen of the Azerbaijani Armed Forces together with Major Hayk Toroyan also beheaded 68-year-old contract serviceman, driver Hrant Gharibyan. In the village of Talish, servicemen of the Azerbaijani army killed elderly spouses and a 92-year-old old woman.

The glorification of criminals in Azerbaijan is evidenced by the photo of I. Aliyev visiting one of the military units of the AR Armed Forces, published on May 1, 2016 on the website of the President of Azerbaijan. From the above photos it becomes clear that I. Aliyev met and awarded the servicemen, among whom was a serviceman of the Artsakh Armed Forces Elnur Farzaliyev showing the severed head of K. Sloyan as a “trophy” in an Azerbaijani village[20].

The fact that such criminals were personally awarded by the President of Azerbaijan is deeply troubling. These crimes were not limited to acts against the soldiers of the Artsakh Defense Army but also targeted elderly civilians.

The atrocities committed during the Artsakh national liberation struggle in 1988–1994, with hundreds of Armenians murdered and subjected to dismemberment in Sumgait, Baku, Kirovabad, and other Azerbaijani cities, draw concerning parallels. Despite the passage of time, it appears that little has changed in Azerbaijan, except for the evolution of tactics by the Azerbaijani armed forces, which now include terrorist-style executions and the gruesome practice of taking pictures with severed heads. The persistence of such brutal acts raises questions about the culture of impunity and the need for accountability in the region.

Conclusions

The article describes Azerbaijan's armed attack on the Republic of Artsakh from April 2–5, 2016, as a violation of norms prohibiting the use of force in

---

[19] https://prosecutornk.am, 05.05.2016: Ministry of Justice of the Republic of Artsakh. Criminal Cases have been Initiated (retrieved: 01.12.2023).

[20] https://armenpress.am, 16.02.2019: War Crimes Committed in April 2016. Azerbaijan, a State where Killing Armenians is Heroism (retrieved: 20.11.2023).

international relations and a clear breach of international humanitarian law. The primary target of the attack was the civilian population on the border and in the deep rear.

The narrative underscores the commission of war crimes against the peaceful and unprotected population during the conflict. The studies mentioned indicate that Azerbaijan not only committed war crimes but also violated various human rights, including the right to life, prohibition of torture and ill-treatment, rights to respect for health, personal and family life, and the rights to protection of property. These crimes and violations are characterized as systemic, with a discernible objective.

Furthermore, the Azerbaijani government's adoption of a maximalist position is highlighted, constraining the potential for a peaceful settlement and indicating a preparedness for a military resolution to the issue. The consistent display of a racist attitude towards the people of Artsakh and their struggle for self-determination is also emphasized in this context.

The emphasis on the Azerbaijani government's adoption of a maximalist position highlights its inclination to limit the potential for a peaceful settlement, signaling a readiness for a military resolution to the issue. Additionally, the persistent display of a racist attitude towards the people of Artsakh and their struggle for self-determination is underscored in this context. This combination of a maximalist stance, a potential preference for a military solution, and a racist attitude contributes to a challenging and hostile environment, hindering efforts for peaceful negotiations and coexistence in the region.

The narrative underscores two interconnected processes leading to Azerbaijan's attack on Artsakh in 2016. Firstly, Baku insisted on substantial unilateral concessions during the negotiation process. Secondly, the construction of an ideology centered around Armenophobia undermined efforts at reconciliation and peaceful coexistence. Instead, these policies paved way for what is referred to as a "military solution." These deliberate measures on the part of the Aliyev regime were aimed at making the idea of going to war acceptable in the eyes of Azerbaijani society. In the nationalist narratives propagated by the Azerbaijani government, the rights of people living in Artsakh held no value.

As a result, the destruction of the enemy by any means was considered acceptable.

The surviving evidence indicates that Azerbaijan's escalation was not only aimed at achieving military objectives but also sought the de-armenization of

Artsakh. This dual approach involved both military actions and a broader agenda to undermine the Armenian presence in the region.

BIBLIOGRAPHY

«Ազատություն» TV-ի լրատվական կենտրոն, 6-ը ապրիլի, 2016թ. https://www.youtube.com/watch?v=DCEr1pur64A

Ապրիլի 1–3-ի հայ-ադրբեջանական ռազմական գործողությունների համառոտ ամփոփագիր: https://razm.info, 03.04.2016:

Արցախի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարություն, ԼՂՀ ռազմագերիների, պատանդների և անհայտ կորածների հարցերով զբաղվող պետական հանձնաժողովի հայտարարություն, https://www.nkr.am/hy/news/2016-04-11/806, 11.04.2016

Արցախի Հանրապետության դատախազություն: Հարուցվել են քրեական գործեր: https://prosecutornk.am. 05.05.2016:

Արցախի Հանրապետության հիմնահարցի միջազգային-իրավական ասպեկտները հետազոտող ՀՀ փաստաբանների պալատի փորձագիտական խումբ 2017, «Մասնագիտական Կարծիք», Երևան, ՀՀ փաստաբանների պալատ, 35 էջ:

Բաղդասարյան Գ. 2016, Ապրիլյան դասերը և վերարժեվորման գործընթացն Արցախում, Հայաստան-2016. Չսերտած դասեր, Ռազմավարական եւ ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 83 էջ:

Բաղդասարյան Ն. 2017, Ադրբեջանա-Ղարաբաղյան ապրիլյան պատերազմը. հակամարտության կարգավորման հիմնարար սկզբունքների կիրառումը կողմերին ուղղված քաղաքական զսպման գործիքակազմում, Միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Ստեփանակերտ, «ԱՐՑԱԽ», էջ 37–48:

2016 թ. ապրիլի ռազմական հանցագործությունները. Ադրբեջան՝ պետություն, որտեղ հայ սպանելը հերոսություն է: https://armenpress.am, 16.02.2019:

Հաղթանակի ապրիլ. Փաստավավերագրական ֆիլմ, https://www.youtube.com. 05.04.20:

Հովհաննիսյան Ա. 2016, Ապրիլյան պատերազմ. Համառոտ ակնարկ, Երևան, «Գիտական Արցախ», էջ 243–250:

ՄԱԿ-ում տարածվել է Արցախի Հանրապետության հուշագիրը՝ Շահբազ Գուլիևի և Դիլհամ Ասկերովի կատարած հանցագործությունների վերաբերյալ https://politik.am/am/mak-um-taratsvel-e-arcakhi-hanrapetutyan-hushagiry-shahbaz-gulievi-ev-dilham-askerovi-katarats-hancagortsutyunneri

Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն: https://armenia.un.org/hy

Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին կոնվենցիա, Ժնև, 1949: https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=50342

Ռամիլ Սաֆարովից՝ Իլհամ Ալիև. կացին և դիվանագիտություն: https://www.aniarc.am., 19-01-2021:

Փաշայան Հ. 2022, 2020 թ. Արցախի դեմ ուղղված ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիան որպես հակամարտությունների «լուծման» և արդի աշխարհաքաղաքական զարգացումների ցուցիչ, «Регион и мир», № 3, Ереван, «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона», էջ 9–16:

Փաշայան Հ., Արցախի Հանրապետությունը և քառօրյա պատերազմը (ապրիլ 2016 թ.), http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMEN

Քարվաճառի սպանությունների գաղտնիքը: civilnet.am, 16.08.2014.

Artsakh ombudsman's second interim report on atrocities committed by Azerbaijan during the 2016 April war, Shushi, 2016, 28 p.

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ 2016 Թ. ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ Ի.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ ինքնորոշման իրավունք, հայատյացություն, հանցագործություններ, էթնիկ զտում, պատերազմ, տեղահանություն, անպատժելիություն:

Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրականացումից ի վեր Ադրբեջանի Հանրապետությունը շարունակել է հայերին հետապնդելու քաղաքականությունը և, մասնավորապես, վերջին տարիներին ծեռնամուխ է եղել համատարած հայատյացության քարոզին, ինչն, ի թիվս բազմաթիվ այլ դրսևորումների, արտահայտվել է հայերին սպանած անձանց հերոսացման, հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման և առհասարակ հայերի՝ իրենց պատմական բնակության տարածքներում գոյության իրավունքի մերժման միջոցով:

Սույն հոդվածում ներկայացված են 2016 թ. ապրիլին Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմում Արցախի բնակչության դեմ հանցագործությունները: Վերհանվում են Ադրբեջանի և մասնավորապես վերջինիս զինված ուժերի կողմից քաղաքացիական խաղաղ բնակչության նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի դեպքերը և քաղաքացիական օբյեկտների դեմ ուղղորդված ու նախապես պլանավորված հարձակումները:

Հարկ է ընդգծել, որ Ադրբեջանի զինուժը խաղաղ բնակչության, նաև՝ զինվորականների հանդեպ թույլ է տվել միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի լուրջ խախտումներ, որոնք պետք է որակել որպես պատերազմական հանցագործություններ: Խոսքը, մասնավորապես, քաղաքացիական անձանց սպանությունների, խոշտանգումների ու դիակների խեղման դեպքերի մասին է:

Փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերի կոտորածները պարբերական բնույթ ունեին, որոնք դրսևորվում են առ այսօր:

ПРЕСТУПЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОТНОШЕНИИ ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АРЦАХА ВО ВРЕМЯ АПРЕЛЬСКОЙ ВОЙНЫ 2016 ГОДА

АВАНЕСЯН И.

Резюме

Ключевые слова: право на самоопределение, армянофобия, преступления, этнические чистки, война, безнаказанность, депортация.

С момента провозглашения самоопределения Арцаха Азербайджанская Республика продолжала политику преследования армян. В частности, в последние годы она начала активно проводить политику широкомасштабной пропаганды армянофобии. Это проявляется, среди прочего, в героизации лиц, совершивших убийства армян, уничтожении армянских культурных ценностей и отказе армянам в праве на существование на территориях их исторического проживания в целом.

Данная статья рассматривает преступления, совершенные в отношении населения Арцаха во время войны, развязанной Азербайджаном в апреле 2016 года. Были выявлены случаи бесчеловечного обращения с мирным гражданским населением со стороны Азербайджана и, в частности, его вооруженных сил. Также отмечены целенаправленные и заранее спланированные нападения на гражданские объекты.

Важно подчеркнуть, что Вооруженные Силы Азербайджана совершили серьезные нарушения норм международного гуманитарного права в отношении гражданского населения, а также военнослужащих, что может быть квалифицировано как военные преступления. В частности, речь идет об убийствах, пытках гражданских лиц и нанесении увечий трупам.

Изучение фактов свидетельствует о том, что массовые убийства армян имели периодический характер и продолжаются по сей день.

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
grakanagetgasparyan@mail.ru
ORCID: 0009-0004-7317-4535
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.131–149

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ – ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆ

ԲԱՆԱԼԻ ԲԱՌԵՐ
Եղիշե Չարենց
Նիկոլ Աղբալյան
Հայաստանի Հանրապետություն
պառլամենտ
«Պանդոկ» գրական ակումբ
Հայաստանի գրական ընկերություն
ռադիոպոեմ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
Նիկոլ Աղբալյանն առաջին իսկ գրական քայլերից նկատել էր բարձրացող հանճար Ե. Չարենցին և մտադիր էր նրան նվիրել հրապարակային դասախոսություն: Այդ հարցը քննարկել էր Հ. Թումանյանի հետ և ստացել նրա աջակցությունը:
ՀՀ կառավարության մեջ Աղբալյանն ստանձնեց արվեստի և կրթության ոլորտը՝ ստեղծեց Հայ գրողների ընկերությունը, սատարեց «Պանդոկ» գրական խմբակի գործունեությանը:
1919 թ. հոկտեմբերի 16-ին Գրական ընկերությունը Պառլամետի դահլիճում հրավիրում է երեկոի: Ն. Աղբալյանը խոսել է մոտ մեկուկես ժամ և ըստ ամենայնի ներկայացրել և՛ թեմայով, և՛ պոետիկայով նոր բանաստեղծ Ե. Չարենցին: Ելույթ են ունեցել գրական տարբեր հեղինակություններ: Չարենցը դարձել է որոնված անուն:
Ինքը՝ Չարենցը, այդ երեկոյին ներկա չի եղել, քանի որ Կարսի մարզում զբաղված էր ուսուցչությամբ: Աղբալյանի զեկուցման մասին տեղեկանում է մամուլից և ավելի, քան

* *Հոդվածը ներկայացվել է 25.12.23, գրախոսվել է 25.01.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

երեք ամիս հետո ներկայանում նրան: Վերջինս նրան ջերմորեն է դիմավորում և նախարարությունում առաջարկում համեստ մի պաշտոն: Դժվար ժամանակներ էին. Աղբալյանը Չարենցին տալիս է ապրելու և ստեղծագործելու հնարավորություն:
Այս երկու մեծությունների գրական առնչությունը հայ գրականության պատմության հիշարժան փաստ է:

Ներածություն

Նիկոլ Աղբալյանը՝ որպես հանրային կրթության և արվեստի նախարար, զբաղված էր նորաստեղծ հանրապետության կրթամշակութային շինարարությամբ:

1919 թ. սեպտեմբերի 28-ին նրա նախագահությամբ Երևանում հիմնադրվում է **Հայաստանի գրական ընկերությունը**[1]**:** Մեծ գյուղի՝ մայրագյուղի տպավորություն թողնող Երևանը նաև այսպիսի նախաձեռնություններով պետք է աստիճանաբար նմանվեր մայրաքաղաքի: Ընկերության անդամներ են ընտրվում Լեռ Կամսարը, Բախշի Իշխանյանը, Համբարձում Մազմանյանը, Վեսպերը, Շահան Նաթալին, Խաչիկ Սամվելյանը, Արշավիր Խոնդկարյանը և ուրիշներ:

Գրական գործի կազմակերպման նպատակով նույն օրերին ստեղծվում է նաև **«Պանդոկ» գրական ակումբը.** «Երևանում կազմակերպվել էր Հայաստանի գրողների միություն: Գրողների միությունից զատ՝ այդ միության մոտ 15 անդամներից կազմվել էր գրական խմբակ «Պանդոկ» անունով» (Վարդգես Ահարոնյան, «Լևոն Շանթը իր մասին»)[2]: Հ. Թումանյանի «Վերնատան» օրինակով գաղափարը Լ. Շանթինն էր, «Պանդոկ» անունն առաջարկել է բանաստեղծ Ոստանիկը: Ավագներից հավաքներին մասնակցել են Լ. Շանթն ու Ն. Աղբալյանը, երիտասարդներից՝ Ստ. Զորյանը, Ռենը (Ռուբեն Վարդանյան), Գառնիկ Քալաշյանը, Ոստանիկ Հովհաննիսյանը, Վահրամ Թերզիբաշյանը, Անուրջը, Դավիթ Անանունը, Վահան Խորենին, Արմենուհի Տիգրանյանը, Պերճուհի Բսեղյանը, Անուշ Քալաշյանը, 1920 թ. հունվարի վերջին Երևանում հաստատվելուց հետո նաև՝ Ե. Չարենցը: Շաբաթը մեկ խմբակը հավաքվում էր «Ռոստոմ» գրադարանում, թիթեղյա վառարանի շուրջ, որի նավթը նախարարության պահեստից տրամադրում էր Ն. Աղբալյանը: Կարդում էին իրենց նոր գործերը, քննարկում, բանավիճում:

[1] «Հայաստանի կոոպերացիա», 15.10.1919, թիվ 16:
[2] «Լևոն Շանթ: Մարդը և գործը», 2019, 20:

«Մի նոր բանաստեղծ – Չարենց»

Հայաստանի Գրական ընկերությունը կազմակերպում է միջոցառումներ, որոնցից հիշարժանը եղել է երկրորդ երեկոն՝ «Մի նոր բանաստեղծ – Չարենց»: Ե. Չարենցը Ն. Աղբալյանի ուշադրությունը գրավել էր ավելի վաղ: 1917 թ. ամռան մտաբերումով Նվարդ Թումանյանը գրում է. «Վերադարձանք Թիֆլիս: Նիկոլ Աղբալյանն էր մոտը [Հ. Թումանյանի – Դ. Գ.]. «Օհաննե՛ս, քեզ ո՞նց է դուր գալիս մեր էս նոր բանաստեղծը. գլխի՞ ես ում մասին եմ ասում՝ Չարենցի: Երեկ ձեռքիս նրա նոր գիրքն էր՝ «Ծիածանը». մի կարդա, տես, տաղանդավոր տղա է երևում: Նոր բան է ասում, էն էլ նոր ձևով. թարմություն կա մեջը, թափ ունի. մտքումս կա մի դասախոսություն կարդամ նրա մասին»:

Որոշեցին գրողների ընկերության հերթական երեկույթներից մեկը նվիրել Չարենցին»[3]:

Ահա դասախոսության ազդագիրը. «Հիշեցնում ենք հայ գրասերներին, որ այսօր պառլամենտի դահլիճում երեկոյան ժամը 8-ին կայանալու է Հայաստանի գրական ընկերության հերթական ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵԿՈՆ, ուր Ն. Աղբալյանը խոսելու է՝ «Մի նոր բանաստեղծ – Չարենցի» մասին»[4]:

Մարդիկ եկել էին տոմսակներով, դահլիճը լիքն էր:

Մինչ այդ նախատեսվել էր Ե. Չարենցին նվիրված երեկոն անցկացնել հոկտեմբերի 11-ին, բայց հետաձգվել էր:

ՀՌԿ օրգան «Հայաստանի ձայն» հասարակական, քաղաքական և գրական թերթը հոկտեմբերի 30-ի 9-րդ համարում Հ.Ս. ստորագրությամբ լրատվության մեջ հայտնում է. «Հայաստանի Գրական ընկերության Բ. գրական երեկոն տեղի ունեցավ ամսույս 16-ին, շաբաթ օրը՝ երեկոյան ժամը 8-ին, պարլամենտի սրահին մեջ:

Երեկույթը կազմված էր երկու մասե, գրական և գեղարվեստական: Ա. Բաժնի մեջ ընկերության պատվավոր նախագահ Ն. Աղբալյան, ելույթ ունենալով «Եղիշե Չարենց իբրև նորագույն բանաստեղծ», շատ կոնկրետ կերպով ուրվագծեց անձանոթ բանաստեղծի բոլոր երկերու բնույթը և մանավանդ անոր նորագույն գրական ուղղությունը ռուսահայ գրողներու շարքին մեջ: Նա, վերջին տաս[ը] տարվա ընթացքին տիրող Տերյանի մելամաղձոտ և տարտամ

---

[3] **Թումանյան** 1987, 162–163:

[4] «Հայաստանի ձայն», 30.10.1919, թիվ 9:

տոնեն ազատվելով, ստեղծած է մի նոր տեսակի գրականություն, որ մեր նոր սերնդի հերոսական ընդունակությունները կը ցուցադրե և վեր կը հանե:

Հետո արտասանեցան երկու ոտանավորներ, որոնցմե առաջինը, որ արտասանեց օր. [տիկին] Ա. Տիգրանյան, թյուրքահայ բանաստեղծ Վ. Թեքեյանի գրչին կպատկաներ՝ «Կ'անձրևե, տղաս»: Հեղինակը, որ ներկա էր, արժանացավ բուռն ծափահարության, որուն պ. Թեքեյան պատասխանեց մի քանի խոսքով:

Գեղարվեստական բաժնին մեջ նվագվեցան քանի մը կտորներ պիանոյի վրա ջութակի ընկերակցությամբ:

Երեկույթի տպավորություն բավական լավ էր, բայց Երևանի ինտելիգենտ հասարակությունը շատ աչքի չէր ընկներ այնտեղ»[5]:

Հանրային կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանը խոսում է մեկուկես ժամից ավելի, խոսքի մեջ ընթերցում է Ե. Չարենցի գրքերից հատվածներ:

Նախագահել է Վահան Խորենին, ով «զգաստացնելու» սպառնալիքով դիտողություն է արել բանախոսին, երբ ծափահարությունների ներքո անցել է «Սոմա»-յի և «Ամբոխներ…»-ի վերլուծությանը[6]: Այսինքն՝ պետք չէ կոմունիստական հակումներ ունեցող Չարենցին այդքան մեծարել…

Հոկտեմբերի 16-ին Բաթում-Թիֆլիս ճանապարհով Փարիզից Երևան էր ժամանել Պողոս Նուբարի պատվիրակությունը, որի կազմում էր նաև Վահան Թեքեյանը, ով նույնպես մասնակցում էր երեկոյին: Վ. Թեքեյանը իջևանել էր «Օրիանտ» հյուրանոցում, Հայաստանում մնացել մինչև նոյեմբերի վերջը[7]: «Հայաստանի ձայն»-ը տպագրում է Գ. Մահարու «Այգեկութ» բանաստեղծությունը՝ «Բանաստեղծ բարեկամիս՝ Վահան Թեքեյանին» ուղերձով[8]:

Ե. Չարենցն այդ գրական միջոցառմանը ներկա չի եղել և այդ մասին տեղեկացել է մամուլից: Այդ կապակցությամբ 1922-ին «Չարենց-նամե»-ում գրում է.

Էլ ինչո՞ւ ծիծաղեր հոգիս,
Երբ Նիկոլ Աղբալյանը մի օր
Սարսելով դահլիճն ու ֆոյեն–
Ավետեց ամբողջ աշխարհին,

---

[5] «Հայաստանի ձայն», 30.10.1919, թիվ 9:

[6] Տե՛ս «Զահակիր», 1963, թիվ 12:

[7] Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 19.10.1919, թիվ 7:

[8] Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 19.10.1919, թիվ 7:

Որ ծնվել է մեծ մի պոետ…

Որ ծնվել է երգիչ մի վառ,

Ու բերել է երգեր հրե–

Ցնծա՛, Նաիրյան աշխարհ,–

Ցնծա՛… Եղիշե Չարենց[9]…

Ն. Աղբալյանի հիշողություններից պարզվում է, որ Ե. Չարենցի «Երեք երգ Տխրադալուկ Աղջկան» և «Դանթեական առասպել» գրքերին 1917-ին ծանոթացել է Բաքվի «Արև» թերթի խմբագրատանը: Նրան հրավիրել էին մի հավաքույթում բանախոսելու, բայց դեռ ժամանակ կար: Ժամանակն անցկացնելու համար ծանոթանում է պատուհանի գոգին լցված հայերեն, ռուսերեն գրքույկներին, որոնց մեջ էին նաև Ե. Չարենցի հրատարակությունները. «Վերնագրերը ուշագրավ էին: Տեսա մի նոր մարդ, նոր նյութ, նոր վերաբերում և վարժ տաղաչափություն: Մի տաղանդավոր սկսնակ: <…>: Տարվեցա ընթերցումով, մոռացա հավաքույթ և սպասում: Վ. Տերյանի հետքով մի նոր բանաստեղծ էր ծագում գրականության հորիզոնում: Որոշեցի առաջին իսկ առիթով գրեմ այս նոր հեղինակի մասին»[10]:

Որոշում է… բայց ժամանակները խառն էին: Մինչ պահը կհասներ, անցնում է երկու տարի: Դասախոսությունը կայացել է «…խուռն բազմության ներկայության: Նոր բանաստեղծի անունն ընկավ ամենքի բերանը <…>, և Չարենցը դարձավ մի անուն»[11]:

Ըստ Ստ. Զորյանի՝ դասախոսությունից մի քանի օր հետո Ե. Չարենցն արդեն Երևանում էր և ներկայանում է Ն. Աղբալյանին: Աշխատանքի նշանակվելուց հետո նրանց միջև տեղի է ունենում այսպիսի խոսակցություն.

«–Ի՞նչ պիտի անեմ,– հարցնում է Չարենցը…

– Կնստես և կգրես ինչ կարող ես:

– Ես գործի մասին եմ հարցնում, պ. Աղբալյան:

– Գործը կանեն անողները»:

Նույն պահի մեկ այլ հուշագրի մտաբերում.

«– Հը, եկե՞լ ես, Չարենց, լավ ես արել, <…> լսել եմ նյութական վիճակդ շատ փայլուն չէ, և դիմում ես կատարել ուսուցչական մի պաշտոնի համար… Չէի՞ր ուզենալ ինձ օգնել կրթական վերակառուցման գործում:

---

[9] **Չարենց** 1955, 424:

[10] «Չարենցի հետ: Հուշեր» 1997, 61–62:

[11] «Չարենցի հետ: Հուշեր» 1997, 61–62:

– Ինչպես թե, պարոն նախարար, ես որ բացարձակ բան չեմ հասկանում այդ գրասենյակային աշխատանքից...

– Եվ կարիք էլ չկա, որ հասկանաս, ես կտամ մի սեղան, կնստես առաջը ու կգրես բանաստեղծություններ, այդ քեզ համար ծանոթ աշխատանք է, չէ <...>, կստանաս մի ռոճիկ, որ քեզ ապրուստի հոգսից կազատի, իհարկե շատ համեստ, ինչ-որ ստանում է մի ուսուցիչ կամ մի նախարար <...>: Իսկ աշխատանքը, որ իրավունք ունեն քեզանից պահանջելու իբրև պաշտոնյա, այդ կթողնես ինձ, ես քո տեղը կկատարեմ <...>: Քո անելիքը շատ ավելի էական գործ կլինի հայ ժողովրդի համար»[12]:

Ի՞նչ էր անում Ե. Չարենցը նախարարությունում. Ն. Աղբալյանի տեղակալ Պողոս Սոտնիկյանը բողոքել է. «Դուք նրան երես եք տալիս, պարո՛ն Աղբալյան, ոչ մեկի չի ենթարկվում, ոչինչ չի անում, նախարարության իրացանկն էլ դեռ չի կազմել»[13]: Բարեհոգի ժպիտով Ն. Աղբալյանը պատասխանում է. «Դուք խելոք մարդ եք, պարո՛ն Սոտնիկյան, Չարենցը վաղը կարող է գրել մի բանաստեղծություն, որն ավելին կարժենա, քան նախարարությանդ ամբողջ փտած գույքը… Հանգիստ թողեք նրան»[14]:

Անդրադարձներ

Ե. Չարենցի այս օրերի կերպարը՝ ըստ Նշան Հովհաննիսյանի. «Հազիվ 18 տարեկան պատանիի մը տպավորությունը կ՚ըներ, վարանոտ նայվածքով, քիչ մը խոնարհ, որպես թե ամաչկոտ, բայց ամբարտավան ժպիտ մը շրթներուն վրա, որ ամեն զինք տեսնողը առաջին իսկ առիթով կը խրչտեցներ ու հեռու կը պահեր իր անձեն»[15]: Ներկա է եղել Ն. Աղբալյանի երկու ժամ տևած բանախոսությանը, ինչը համարում է Չարենցի «ռեկլամ»: Վերաբերմունքից երևում է, որ առանձնապես բարեհաճ չէ Չարենցի նկատմամբ, նաև թույլ է տալիս սխալներ՝ «Չարենցը, որ նախարարին տանը կ՚ապրեր…»[16]:

Նախարարությունում աշխատած ժամանակ Երևանում Ե. Չարենցն ապրել է Դերենիկ Դեմիրճյանին հատկացված արվեստի վարչության գրասենյակում, ապա՝ Նազարովսկայա փողոցում. կիսամութ մի փոքրիկ ներքնահարկ՝ մի մահճակալ, մի սեղան և երկու աթոռ:

[12] **Աղբալյան** 1952, 17:

[13] **Անանյան** 1987, 57 (ըստ Կարո Մելիք-Օհանջանյանի):

[14] **Անանյան** 1987, 57:

[15] «Ծիածան», 1939, թիվ 2, 22:

[16] «Ծիածան», 1939, թիվ 2, 22:

Ն. Աղբալյանի զեկուցումից հետո Ե. Չարենցն ուներ պատրաստի երկու ախոյան՝ հանձինս ՀՅԴ Երևանի կոմիտեի քարտուղար ու գրական ընկերության փոխնախագահ Վահան Խորենիի և հատկապես Ավետիս Ահարոնյանի որդու, հանրապետության դատախազ Վարդգես Ահարոնյանի, ով Արմենուհի Տիգրանյանի ամուսինն էր: Վարդգես Ահարոնյանի հետ լարվածությունն ավելանում ու խորանում է Ե. Չարենցի՝ Արմենուհի Տիգրանյանով հոգեխռով տարվածությամբ: Խորացել է նաև Խորենի - Չարենց թշնամանքը. խորհրդայնացումից հետո մի երեկույթի ժամանակ, որտեղ եղել է նաև Արփենիկը, արվեստի կոմիսար Ե. Չարենցը հանել է մաուզերը և կրակել պատին փակցված Վահան Խորենիի նկարին[17]:

Նշված երեկոյին Վ. Թեքեյանի ելույթից հետո Արմենուհի Տիգրանյանը արտասանել է իր բանաստեղծություններից մեկը:

Մամուլի արձագանքներից. «Դասախոսը շատ հիացմունքով խոսեցավ նոր բանաստեղծի մասին, դրվատեց անոր բանաստեղծական իսկական արժանիքն ու տաղանդը, նորագույն բանաստեղծների շարքի մեջ ամենաառաջնագույն տեղը տվավ անոր: Տերյանեն վերջ Չարենցն է, ըսավ, մեր իրականության մեջ ամենաուժեղ նոր և ինքնատիպ բանաստեղծը…»[18]: Այստեղ, որպես զեկուցման օր, նշվում է հոկտեմբերի 18-ը: Գառնիկ Անանյանն ամսաթիվ չի նշում, այլ միայն՝ «1919-ի հոկտեմբերին»[19]:

«19 թվին հանդես եկավ մի այլ քնարերգակ՝ Եղիշե Չարենց: Մեր ականավոր քննադատ Ն. Աղբալյան մի հմտալից վերլուծությամբ դասեց նրան հայ գրական ընտանիքի մեջ և այն էլ բավական պատվավոր տեղ, տալով միաժամանակ երիտասարդ բանաստեղծին մի լայն վկայական,- գրական նոր ու արթնացող տրամադրության կրողն ու երգիչը լինելու պատիվը…»[20]:

«Հիացմունքով լսեցինք Աղբալյանին. դասավորեց Չարենցի բանաստեղծությունները երեք մասի, խորունկ վերլուծում ըրավ, խոսեցավ մեկուկես ժամից ավելի…»[21]:

Ներկա է եղել նաև Գ. Մահարին[22], ով այս շրջանակի մեջ էր և օրեր անց մասնակցել է Վ. Թեքեյանի պատվին Նորքում կազմակերպված խնջույքին:

---

[17] Տե՛ս «Չարենցի հետ: Հուշեր» 1997, 216:

[18] «Ժողովուրդ», 22.10.1919, թիվ 116:

[19] **Անանյան** 2002, 69:

[20] «Յառաջ», 21.02.1920, թիվ 39:

[21] «Ջահակիր», 1963, թիվ 12:

[22] Տե՛ս «Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին», 1986, 116:

Ն. Աղբալյանի զեկուցմանը ներկա է եղել Կարինե Քոթանջյանը Շավարշ Բասենցյանի հետ, ով, ըստ Կ. Քոթանջյանի, հոր հոգեորդին էր, այլ կերպ՝ իր խորթ եղբայրը: Զեկուցողն ասում է, որ չգիտի՝ գրողը ո՞ղջ է թե մեռած և ենթադրում է, որ պետք է լինի 40 տարեկան: Զեկուցումից հետո ելույթ է ունենում Կ. Քոթանջյանը, ասում բանաստեղծի տարիքը և աշխատավայրը: Հաջորդ օրն էլ հեռագրում է Ե. Չարենցին և կանչում Երևան: Ըստ նրա՝ մի քանի օրից Չարենցը Երևանում էր, բայց բանաստեղծը Երևանում էր 1920-ի հունվարի 26-ին:

Կ. Քոթանջյանը նաև ավելացնում է. «Հոնորար կորզելու համար Աբովը Չարենցին առանց ամոթի Բաշքյադիկլարում պահեց մինչև գարուն, երբ գիտեր, որ Աղբալյանի դասախոսությունից հետո ես նրան հեռագրով կանչել եմ»[23]:

Ստ. Զորյան. «Դրանով արդեն Չարենցը հռչակվեց մի օրում: Մինչ այդ, եթե շատ սակավ մարդիկ գիտեին Չարենցին, որպես բանաստեղծի, և այն էլ մեծ վերապահությամբ, այդ բանախոսությունից հետո արդեն ամենքն իմացան և համոզվեցին, որ հանձին Չարենցի մենք ունենք մի նոր իսկական բանաստեղծ... Նրա բանաստեղծությունների գրքույկներից հազիվ մի քանի օրինակներ կային Երևանում, և դրանք խլում էին իրար ձեռքից: Այս էլ պետք է ասեմ, որ Աղբալյանը Չարենցին *նոր բանաստեղծ* համարելով՝ առանձնապես շեշտեց այն, որ նա հնչեցնում է նոր մոտիվներ, բերում է նոր հույզեր և նոր մոտեցում երևույթներին...<...>: Իսկ ինքը՝ բանաստեղծը, չկար մեջտեղ. նա Երևանում չէր. մինչդեռ ամենքն ուզում էին տեսնել, թե ո՞վ է այդ երիտասարդը, այդ խանդով, ավյունով ու թափով պոեմների հեղինակը»[24]:

Այդ օրերին Ե. Չարենցի մասին դրվատական խոսքեր է ասել նաև Լևոն Շանթը:

Չարենցը ՀՀ նախարարությունում

Ամիսների ուշացումով, քանի որ ուսուցչություն էր անում Կարսի Բաշքյադիկլար գյուղում և կտրված էր մայրաքաղաքում կատարվող անցուդարձից, 1920 թ. հունվարի 26-ին Ե. Չարենցը գալիս է Երևան, ներկայանում Նիկոլ Աղբալյանին և նշանակվում Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հատուկ հանձնարարությունների կոմիսար[25]: Հրամանը տրվել է հունվարի 1-ով՝ հետին թվով, որպեսզի բանաս-

---

[23] «Չարենցի հետ: Հուշեր», 1997, 44:

[24] **Զորյան** 1985, 311–312: «Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին», 1986, 68–69:

[25] Տե՛ս **Չարենց** 1959, 273:

տեղծը կարողանա օգտվել ամսվա ընթացքում աշխատակիցներին տրվող սննդի չափաբաժնից:

Ըստ Ն. Աղբալյանի «Եղիշե Չարենցն ու ես» հուշի, «Մտավ աղքատիկ հագուստով մի նիհար երիտասարդ, անխնամ մազերով, մի գլուխ վտիտ ուսերին, դեմքի մորթը դժգույն ու քաշված և քիթը մեծ ու սուր: <...>: Լրագրի մեջ կարդալով դասախոսության մասին, թողած է պաշտոնատեղին և եկած է Երևան: Ասացի, որ նախարարությանս նախահաշվի մեջ նշանակված է մի պաշտոն. «անձնական քարտուղար»: Այդ պաշտոնի համար մարդ չեմ հրավիրած. ես ինքս եմ իմ քարտուղարը, մարդու կարիք չունիմ: Բայց հիմա ես ձեզ նշանակում եմ այդ պաշտոնին: Շենքիս մեջ ունեմ մի ազատ սենյակ. կարող եք այնտեղ ապրել: Բայց ձեր «պաշտոնն» արդարացնելու համար պետք է մի բան անեք. կազմեք նախարարությանս շենքի իրացանկը: Դուք ազատ եք, երբ ուզեք՝ եկեք պաշտոնի»[26]

Նշանակման հրամանը ստորագրել է Ն. Աղբալյանը: Նրա նպատակն էր՝ «հնար տալ ապրելու և իր կոչումին հետևելու»: Աշխատավայրը գտնվել է Նալբանդյան 58 հասցեում:

Հունվարի 1-ից չէր կարող լինել Երևանում, քանի որ «Օրհորդ Աշխենին» բանաստեղծությունը գրել է հունվարի 15-ին՝ Կարսում, և նույն օրն էլ նույն տեղում նրան է նվիրել նշված գրքերը:

Ըստ Ալ. Զաքարյանի՝ Կարսից արդեն անվերադարձ դուրս է եկել 1920 թ. հունվարի 23–25-ի միջակայքում, «Երևան է հասել հունվարի 25–26-ին, կեսօրից առաջ»[27]: Ըստ Գառնիկ Անանյանի՝ Չարենցը պաշտոնի է նշանակվել հունվարի 26-ին[28]: Ավելացնենք, որ նախապես Գ. Անանյանը սխալվել էր. «1919-ի դեկտեմբերին Ե. Չարենցը գալիս է Երևան»[29]:

Շարունակելով կրթալուսավորչական գործունեությունը՝ Ն. Աղբալյանը 1920 թ. հունիսի 6-ին Խորհրդարանի դահլիճում հանդես է գալիս «Հայ գրականության ապագայի մասին» զեկուցմամբ: Հայ գրականության գալիք օրվա մտահոգությունը օրախնդիր հարց էր, որ, Վ. Տերյանից ու Ն. Աղբալյանից բացի, Եղեռնից առաջ «Վաղվան գրականություն» կարգախոսով արծարծում էին նաև արևմտահայ գրողները:

---

[26] **Աղբալյան** 1997, 330:

[27] **Զաքարյան** 1997, 573, 585:

[28] **Անանյան** 1980, 59:

[29] **Անանյան** 1979, 148:

1920 թ. հունիսին Երևանում լույս է տեսնում Չարենցի «Բոլորին, բոլորին, բոլորին (Երեք ռադիոպոեմ)» գիրքը (14 էջ), որտեղ զետեղված են «Նայիրի երկրից», «Դեպի ապագան», «Բրոնզե թևերը կարմիր գալիքի» ռադիոպոեմները (թվագրել է 1920, մարտ-հունիս):

Հոկտեմբերյան հեղափոխության լուրը Սմոլնիից աշխարհում տարածվեց հենց այդ կոչով. «Всем! Всем! Всем!»:

Ըստ Գ. Մահարու՝ գիրքը պայթեց ռումբի պես և թողեց անմոռանալի տպավորություն[30]: Պոեմները Ա. Խանջյանն արտագրում է ծոցատետրի մեջ: Ե. Չարենցը կերտում է իր պատմական կերպարը և այդուհետև դառնում իր օրերի պատմիչ.

Ե՛ս – ե՛ս եմ նորից.–
Դարերից եկած անհո՛ւն մի պոետ–
Եղիշե Չարենց–
Նայիրի երկիր, քո երգիչը վառ,
Օրհներգուն պայծառ
Ու զավակը մեծ…
Ե՛ս – ե՛ս եմ նորից.–
Ոսկի երակը հրնամյա ցեղիս,
Իմ ջլաբազուկ հաղթ ժողովրդի
Օղակը վերջին[31]:

Թեև 1920 թ. հունիսի 1-ին Ե. Չարենցը «Խնդիր»-ով դիմում էր հանրային կրթության և արվեստի «մինիստրին»՝ ազատվելու հատուկ հանձնարարության կոմիսարի պաշտոնից, բայց գրքի տպագրությունը կազմակերպում է Նիկոլ Աղբալյանը:

Ազատման դիմումի պատճառը քաղաքական անվստահությունն էր, որովհետև, որպես կոմունիստ, մասնակցել էր մայիսյան ցույցին, անգամ ենթարկվել հետապնդումների: Ազատման հրամանը հունիսի 4-ին (թիվ 126) ստորագրել է մայիսի 16-ից Ն. Աղբալյանին փոխարինած նախարար Գևորգ Ղազարյանը: Ըստ այդմ՝ հունիսի 1-ից, «...համաձայն իր խնդրի»[32], Ե. Չարենցն ազատվում է պաշտոնից: Ն. Աղբալյանն այդ ժամանակ գործուղվել էր Կարս՝ մայիսյան հուզումների կապակցությամբ ժողովրդին հանգստացնելու համար: Իսկ Կարսը Ն. Աղբալյանի համար հերթական քաղաք չէր. նա եղել

---

[30] **Մահարի** 1967, 401:

[31] **Չարենց** 1963, 98–99:

[32] **Գասպարյան** 2022, 97:

էր 1917-ին Թիֆլիսում հիմնադրված «Ռազմիկ» շաբաթաթերթի խմբագիրը, որի վերջին համարները 1918-ին լույս տեսան Կարսում:

1920 թ. փետրվարի 3-ին Ե. Չարենցը վերցրել է մի «Վկայական», ըստ որի՝ հունվարի 1-ից վարում է հատուկ հանձնարարությունների կոմիսարի պաշտոնը[33]:

Մինչև խորհրդայնացում, ըստ «Համառոտ կենսագրության», Երևանում Ե. Չարենցն աշխատել է որպես մանկատների ուսուցիչ: Ըստ 1923 թ. օգոստոսի 11-ի հարցաթերթիկի՝ «1919 / VII – 1920 / XII, 1 տարի 5 ամիս» նա որպես ուսուցիչ, աշխատել է Երևանի Ամերկոմի ուսումնարանում[34]:

Նախարարությունից հետո

Նախարարությունից ազատվելուց հետո Օհան Կարոյի միջնորդությամբ երկրորդ որբանոցում Ե. Չարենցին աշխատանքի է տեղավորել Նշան Հովհաննիսյանը, ով հետագայում հանդես է եկել «Եղիշե Չարենց: Անձնական հանդիպումներ» հուշագրությամբ. «Չարենցն ալ «դաստիարակ» եղավ Վեքելեվսկայա փողոցի որբանոցին մեջ, ուր էր նաև մեր բնակարանը»[35]: Մինչ այդ նա աշխատել է նաև 13-րդ որբանոցում, որտեղից ազատվել է հունիսի 1-ին:

Դաստիարակ լինելու հետ մեկտեղ, Ե. Չարենցը մայրենիի և աշխարհագրության ուսուցիչ էր Երևանի ամերիկյան երրորդ մանկատան դպրոցում: Որբերի տրամադրությունը փոքր-ինչ բարձրացնելու համար դասամիջոցներին բակում նրանց հետ շուրջպար է բռնել:

Հերթական աշխատավարձն ստանալուց հետո իր գրվածքներով հետաքրքրված մանկատան սաներին՝ Հենրի Գաբրիելյան, Գևորգ Պարիս (Պարոնիկյան), Հովհաննես Կանտոյան, հրավիրում է «Ֆրանսիա» պանդոկ՝ ընթրիքի:

Այս մանկատանն էին նաև Խորեն Աճեմյանը (Ռադիո), Ադո Ադոյանը: Ե. Չարենցը նրանց հետ անցկացնում է գրական պարապմունքներ. քննարկում է Հակոբ Հակոբյանի, Գառնիկ Քալաշյանի գործերը: «Իր ստեղծագործությունները Չարենցը մեզ չէր կարդում՝ հավանաբար զգուշանալով բոլշևիկյան քա-

---

[33] **Չարենց** 2017, 436:

[34] **Չարենց** 2017, 287:

[35] «Ծիածան», 1939, թիվ 2, 22:

րոզչության մեղադրանքից…»[36]: Պատերազմի ժամանակ որբերին տարել են «ցեյխհաուզներ՝ ռազմաճակատի համար փամփուշտներ մաքրելու»[37]:

Արշալույս Ջանիկյան. «Ես բախտ եմ ունեցել Չարենցի հետ ուսուցիչ լինելու, նրա հետ ապրելու 1920 թվականի խառնաշփոթ, ողբերգական օրերը:

Դպրոցը՝ կազմակերպված Երևանի հիվանդ երեխաների ամերիկյան մանկատանը կից, բաղկացած էր երեք դասարանից, հետևյալ ուսուցչական կազմով. երրորդ դասարանի դաստիարակ-ուսուցիչ Եղիշե Չարենց, երկրորդ դասարանի ուսուցչուհի Արփիկ Աստվածատրյան (հետագայում՝ Չարենց), առաջին դասարանում՝ ես:

Բանաստեղծ Չարենցը դարձել էր ուսուցիչ և որբանոցի կիսաքաղց երեխաներին հայոց լեզու, թվաբանություն էր սովորեցնում՝ սնվելով մանկատան խղճուկ սնունդով, և միշտ համոզված, որ դա ժամանակավոր երևույթ է:

Որբանոցի կառավարչուհին՝ Լուսնթագ Խանիկյանը, գնահատելով Ե. Չարենցի արժանիքները, հնարավորություն էր ստեղծել, որ նա կարողանա նաև ստեղծագործել, գրել. «Որբանոցում նրա համար առանձնացրել էր մի փոքր սենյակ»: Այլևայլ գործերի հետ մեկտեղ այդ սենյակում է ծնունդ առել «Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում» տաղը: Արփիկը, Արշալույսը, Լուսնթագը եղել են բանաստեղծի նոր գործերի առաջին ունկնդիրները: Նրանց համար ձեռքերի թափահարումներով, օրորումներով արտասանել է նաև Տերյան. «Հետո մռայլվում էր, նյարդայնանում, ուզում էր մի բան ջարդել: Մի անգամ, հիշում եմ, ձեռքից գցեց բաժակը, կոտրեց, հետո զղջաց, խաղաղվեց, ժպտաց մանկան անմեղությամբ (Խորեն Ռադիո, «Չարենցը որպես բանաստեղծ և անհատականություն»[38]:

Ըստ Ա. Ջանիկյանի՝ Ե. Չարենցը պատմել է Կարսի կյանքից, հիշել բերդը, գետը…

Եկավ կարմիր սահմանաբաժանի օրը: Ն. Աղբալյանը մնաց: 1921-ին բռնկվեց Փետրվարյան ապստամբությունը: Փետրվարի 9-ին Ն. Աղբալյանին ձերբակալեցին. «Ավագ որդու պատմելով՝ ձերբակալողների հետ է եղել նաև… Չարենցը: - Եկել էր, որ հայրիկին չնեղացնեն,- որդիների եզրակացությունն է սա»[39]: Ազատվում է փետրվարի 18-ին: Ուղարկում են Էջմիածին[40]:

---

[36] **Գասպարյան** 2023, 316:
[37] **Գասպարյան** 2023, 31:
[38] «Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին», 1986, 112:
[39] **Անանյան** 2002, 76:
[40] Տե՛ս **Աղբալյան** 1968, 344:

Մնում է Գյուտ եպիսկոպոսի հետ նույն խցում, կարդում էին Նարեկ և Նարեկի՝ Ավետիքյանի ու Նալյանի մեկնությունները: Վերադառնում է ապրիլի մեկին. «...բայց նույն գիշերն իսկ հորդ անձրևի տակ ընդմիշտ թողին մեր աշխարհը»[41]: Ըստ որդիներից Ռուբենի՝ գալիս է Դրոն և ընկերոջն ասում. «Վեր կացեք, քաղաքը թողնում ենք»[42]: Լ. Շանթի հետ մեկտեղ հեռանում են երկրից...

Հեռացող ճանապարհներ

Կարմիր սահմանագծից հետո, երբ երկրի իսկական տերերը, մի կերպ հեռանալով իրենց ստեղծած երկրից, դարձել էին աստանդական, Ե. Չարենցը մտաբերում է Թավրիզում ապաստանած Նիկոլ Աղբալյանին և 1923 թ. հունվարի 28-ին նրան ուղարկում երկհատորյակը և նոր լույս տեսած գրքերը: Նախ, նրան զգուշացնում է չհավատալ Վարդգես Ահարոնյանի և այլոց հերյուրանքներին, թե, իբր ինքը, նագանը գոտիկից կախ, Երևանով մեկ առաջինն Ն. Աղբալյանին էր որոնում, որ գնդակահարի:

Ընծայագրությունները ջերմ են և մարդկային՝ I հատոր. «Սիրելի Նիկոլ Աղբալյան, ընդունիր իմ գրքերը որպես հարգանքի և համակրանքի նշան, 28. I. 923, Երևան», II հատոր. «Նիկոլ ջան, ես ոչ մի համար չունեի իմ այս հատորներից, որովհետև առիթ հանդիսացավ Մ-ը՝ զիջեց իր համարները. Ընդունիր իմ այս նվերը որպես նշան հարգանքի և համակրանքի. Քո՝ Եղիշե Չարենց, 923, I., 28. Երևան»[43]:

Հաջորդ գրքերից մեկը «Ռոմանս անսեր»-ն է՝ «Սիրելի Նիկոլ Աղբալյանին, իմ առաջին ուսուցչին, որին ես երբեք չեմ մոռանա և չեմ դադարի հարգել», մյուսը՝ «Պոեզոզունա»-ն՝ «Սիրելի Նիկոլ Աղբալյանին՝ շատ սիրով և հարգանքով. Եղիշե Չարենց»[44]:

Ի պատասխան Ե. Չարենցի ուղարկած գրքերի՝ Ն. Աղբալյանը 1923 թ. փետրվարի 9-ին մի զայրալից նամակ է հասցեագրում նրան. «Ստացա գրքերդ: Կարդացի: Շնորհակալություն քեզ ու զիջողին»: Այնուհետև անցնում է սուր քննադատության, անգամ՝ երգիծանքի ու ծաղրուծանակի՝ հատկապես նկատի ունենալով վերջին երկու գրքերը. «Երբ ձեռքս առա «Ռոմանս անսեր»-ը, որ անպատկառ բովանդակություն ուներ և ոգու անկում էր

[41] **Աղբալյան** 1968, 346:

[42] **Անանյան** 2002, 77:

[43] «Չարենցի հետ: Հուշեր», 1997, 64:

[44] «Չարենցի հետ: Հուշեր», 1997, 64:

ցուցադրում՝ զայրույթս պահել չկարողացա: Իր իսկ անպատկառ ոճով մի նամակ գրեցի և իր նորօրինակ տաղաչափությամբ մի «Պոեզոկարծիք» շարադրեցի [գրքերը բերողի հետ այդ կարծիքներն ուղարկել է Չարենցին]:

Աղքատացումը հոգու, որ դու հանդես ես բերում անպատկառ և կարծում ես թե դրոշ պարզեցիր նոր ու վառ՝ շատ է հին: <...> Շնորհքն իջել է վրադ առանց որ դու պահանջես: Ազնվական ես ծնվել.– պարտքդ ուրեմն իմացիր: <...>: Հարկ չկա, որ քո վերնատուր շնորհքն առնես ու քաշ տաս տիղմերի մեջ... <...>: Վա՜յ քեզ Չարենց, հազար վայ. Ափսո՜ս հայ գրականություն, ավելի ափսոս իմ հույսեր, որ առկայծում են սակայն: Ողջույն գրական՝ Ն. Աղբալյան»[45]:

Հետգրությամբ՝ «Զքոյսդ ի քոյոց քեզ մատուցանեմ» անդրադարձով, Ե. Չարենցի «Ռոմանս անսեր»-ի ոճով գրում է նրան հեզնող «Պոեզոկարծիք» և ապա շարունակում. «Լսեցի, որ նամակս ու կարծիքս տեղ են հասել: Ասում էին, որ գոհ չէր մնացել և գրածներս համարել էր «անպատկառ»»: Ե. Չարենցի «Էպիքական լուսաբաց» ժողովածուն և հետագա գրական հաջողությունները նկատի ունենալով, և վստահ, որ իր նամակն էլ այդ վերափոխման գործում իր դերն է ունեցել, խոսքն ավարտում է գնահատությամբ. «Չարենցը շտկեց իր բարքն ու ստեղծագործությունը»[46]:

Ըստ Ն. Աղբալյանի՝ Ե. Չարենցի «Էպիքական լուսաբաց» գրքում զետեղված «Սիրելի Ա-ին» բանաստեղծությունը, գրված 1929 թ. նոյեմբերի 27-ին, նվիրված է իրեն. «...բանաստեղծությունն ի՛նձ է ուղղված»[47]:

Ես չե՛մ մոռացել քեզ, բարեկա՛մ,
Եվ հիշում եմ քեզ կրկի՛ն, կրկի՛ն,
Ինչպես անցորդը թափառական
Հիշում է միշտ իր անցած ուղին:-
Սիրով է հիշում նա ուղին հին,
Գուցե թախիծով, սակայն երբեք
Նա չի՛ ցանկանա կրկի՛ն, կրկի՛ն
Թողնել հեռուներն ու դառնալ ետ...
Երբ անցած ուղին հուշով անշեջ
Խոցում է, ինչպես կարոտի նետ,-
Խեղդո՛ւմ է նա այդ կարոտն իր մեջ,

---

[45] «Չարենցի հետ: Հուշեր», 1997, 63:
[46] «Չարենցի հետ: Հուշեր», 1997, 63–67:
[47] «Չարենցի հետ: Հուշեր», 1997, 73:

Որ երբե՛ք, երբե՛ք չդառնա ետ[48]:

Եզրակացություններ

Կան նշանավոր անհատների ճակատագրական հանդիպումներ, որոնք դառնում են պատմական փաստ: Այդպիսին է իր բանաստեղծական ճանապարհի վերելքին գտնվող 22-ամյա Եղիշե Չարենցի և Առաջին Հանրապետության տարիներին Լուսավորության և արվեստի նախարար, հեղինակավոր գրական քննադատ 44-ամյա Նիկոլ Աղբալյանի հանդիպումը, որը տեղի ունեցավ հեռակա կարգով 1919-ի հոկտեմբերին, առկա՝ 1920-ի հունվարի վերջին:

Ն. Աղբալյանը հիացած էր Ե. Չարենցի բանաստեղծություններով ու պոեմներով, ձեռք էր բերել նրա գրքերը և կարդացել: Ե. Չարենցի ստեղծագործությանն անդրադառնալու հարցը քննարկել էր Հայ գրողների կովկասյան ընկերության նախագահ Հովհաննես Թումանյանի հետ և, առանց Ե. Չարենցին անձնապես ճանաչելու, նրան նվիրել իր ղեկավարած Հայ գրողների ընկերության 1919 թվականի հոկտեմբերի 16-ի հերթական նիստը: Ն. Աղբալյանը խոսել է մեկ ժամ ու կեսից ավելի և հռչակել Ե. Չարենցին: Նրա զեկուցման առանձին մտքեր պահպանվել են թե՛ մամուլի էջերում և թե՛ հուշագիրների անդրադարձներում: Տպավորությունը ցնցող էր. իսկ այդ զեկուցումից հետո բոլորը որոնում էին Չարենցի գրքերը:

Ե. Չարենցը զեկուցմանը ներկա չէր. 1919-ի աշնանը նա ուսուցչություն էր անում Կարսի մարզի Բաշքյադիկլար գյուղում: Ն. Աղբալյանի զեկուցման մասին տեղեկացել է մամուլից և նրան է ներկայացել ավելի քան երեք ամիս անց՝ 1920 թ. հունվարի 26-ին և մի համեստ պաշտոն ստացել նրա ղեկավարած նախարարությունում: Ն. Աղբալյանն ըստ ամենայնի մտահոգվել է, որպեսզի այդ դժվար ու ծանր օրերին Ե. Չարենցը գոնե նվազագույն չափով նյութապես ապահովվի և կարողանա ստեղծագործել:

1920 թվականի մայիսյան դեպքերից հետո, երբ Երևանում, Գյումրիում, Կարսում փողոց էին դուրս եկել կոմունիստները, նրանց ճանապարհները բաժանվում են, որովհետև Ն. Աղբալյանը հավատավոր դաշնակցական էր, իսկ Ե. Չարենցը այդ տարիներին՝ խանդավառ կոմունիստ: 1920 թ. հունիսի 1-ին իր դիմումի համաձայն Ե. Չարենցն ազատվում է նախարարությունում զբաղեցրած պաշտոնից և, գլուխը պահելու համար, մանկատներում ուսուցչություն անում:

---

[48] **Չարենց** 1968, 115:

Հետագայում Ն. Աղբալյանի և Ե. Չարենցի ինչպես քաղաքական, այնպես և գրական ճանապարհները թեև հեռանում են, բայց պահպանվում է մեկը մյուսի հանդեպ ունեցած հետաքրքրությունը: Ե. Չարենցը Պարսկաստանում ապաստանած Ն. Աղբալյանին է նվիրում իր գրքերը, Ն. Աղբալյանը քննադատում է Երեքի դեկլարացիայի շրջանի նրա ստեղծագործությունները, բայց մնում է նախկին գնահատանքի հիշողությունը և վաղվա հույսը, ինչն էլ հետագայում հեռակա կարգով վերստին մերձեցնում է նրանց:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղբալեան Ն. 1965, Ամբողջական երկեր, հ. III, Պէյրութ, «Համազգային» հայ մշակ. ընկ., 440 էջ:

Աղբալեան Ն. 1959, Գրական-քննադատական երկեր, հ. I, Պէյրութ, տպ. Լս-ֆոտո-Բէս,456 էջ:

Աղբալեան Ն. 1952,Դասախոսութիւններ հայ մատենագրութեան մասին, Պէյրութ, 320 էջ:

Անանյան Գ. 1979, Եղիշե Չարենցը և ռուս գրականությունը, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 344 էջ:

Անանյան Գ. 2002, Նիկոլ Աղբալյան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 312 էջ:

Անանյան Գ. 1987, Եղիշե Չարենց, Երևան, «Սովետական գրող», 388 էջ:

Անանյան Գ. 1980, Չարենցի հետ, Երևան, «Լույս», 156 էջ:

Գասպարյան Դ. 2022, Եղիշե Չարենցի կյանքը և ժամանակը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 804 էջ + 16 էջ ներդիր:

Գասպարյան Դ. 2023, Չարենց, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 404 էջ:

Զաքարյան Ա. 1987, Եղիշե Չարենց: Կյանքը, գործը, ժամանակը, հ. I, ԳԱԱ հրատարակչություն, 968 էջ:

Զորյան Ս. 1985, Երկերի ժողովածու, Երևան, «Սովետական գրող» հ. XI, 640 էջ;

Թումանյան Ն. 1987, «Հուշեր և զրույցներ», Երևան, «Սովետական գրող», 320 էջ:

«Ժողովուրդ», 22.10.1919, թիվ 116:

«Լևոն Շանթ: Մարդը և գործը», 2019, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 292 էջ:

Ն. Յ. (Նշան Յովհաննիսեան), Եղիշե Չարենց. Անձնական հանդիպումներ: «Ծիածան», 1939, թիվ 2, Պէյրութ:

«Հայաստանի կոոպերացիա», Երևան, 15.10.1919, թիվ 16:

Հ. Ս., Հայաստանի Գրական ընկերության Բ. երեկոն, «Հայաստանի ձայն», Երևան, 30.10.1919, թիվ 9:

Հայաստանի Գրական ընկերության Գ. երեկոն, «Հայաստանի ձայն», 19.10.1919, թիվ 7:

«Հուշեր Եղիշե Չարենցի մասին», 1986, Երևան, Հայպետհրատ, 394 էջ:

Մահարի Գ. 1967, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, «Հայաստան», 412 էջ:

«Յառաջ», Երևան, 21.02.1920, թիվ 39:

Չարենց Ե. 1955, Ամբողջական գործը, Պէյրութ, հ. Ա, «Սեւան» տպ., 432 էջ:
Չարենց Ե. 1963, Երկերի ժողովածու, հ. II, Երևան, ԳԱ հրատարակչություն, 400 էջ:
Չարենց Ե. 1968, Երկերի ժողովածու, հ. IV, Երևան, ԳԱ հրատարակչություն, 626 էջ:
«Չարենցի հետ: Հուշեր», 1997, Երևան, «Նաիրի», 424 էջ:
Չարենց Ե. 2017, Գիրք մնացորդաց, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 486 էջ:
«Ջահակիր», 1963, Պէյրութ թիվ 12:

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ – НИКОЛ АГБАЛЯН

ГАСПАРЯН Д.

Резюме

Ключевые слова: Егише Чаренц, Никол Агбалян, Республика Армения, парламент, литературный клуб «Пандок», литературное общество Армении, «Радиопоэма».

28 мая 1918 года была провозглашена Республика Армения. В новосозданном правительстве известный литературный критик Никол Агбалян курировал сферу искусства и образования. Им были созданы Литературное общество Армении и литературный клуб «Пандок».

Н. Агбалян принимал активное участие в литературной жизни республики. 16 октября 1919 г. Литературное общество было приглашено в парламент. По данным периодики, в своем выступлении Агбалян представил Чаренца и его творчество.

После этого вечера имя Чаренца стало востребованным.

Сам Чаренц не присутствовал в зале, о выступлении Агбаляна он узнал из прессы, а спустя три месяца он приехал в Ереван и встретился с Агбаляном, предложившим ему скромную должность в министерстве. Это было сложное время. Н. Агбалян дал Чаренцу возможность жить и творить.

За этот период Е. Чаренцем было создано много произведений, в частности, «Радиопоэма», изданная в 1920 г. при поддержке Н. Агбаляна.

Чаренц проработал в министерстве до 1 июня 1920 года. Поэт присоединился к коммунистическим силам, вместе с которыми приветствовал советизацию Армении и стал комиссаром искусств.

После падения Республики Армения Н. Агбалян покинул Армению, но поэт и критик продолжали сотрудничать.

Литературные связи этих двух знаковых представителей армянской литературы являются памятным фактом в истории армянской литературы.

YEGHISHE CHARENTS – NIKOL AGHBALYAN

GASPARYAN D.

Summary

Keywords: Yeghishe Charents, Nikol Aghbalyan, Republic of Armenia, parliament, Literary Club “Pandok”, Literary Society of Armenia, “Radiopoem”.

Renowned Armenian literary critic Nikol Aghbalyan noticed the literary success of emerging genius Yeghishe Charents from the very beginning of his literary career and intended to dedicate a public lecture to him. He discussed this matter with Hovhannes Tumanyan as early as 1917 and received his support. On May 28, 1918, the Republic of Armenia was proclaimed, and Nikol Aghbalyan was one of its fighters. In the newly established government, he headed the sphere of arts and education and engaged in vigorous activities: he created the Society of Armenian Writers, founded the activities of the literary faction “Pandok”. In 1919, on October 16, the Literary Society was invited to an evening in the Parliament hall. According to the press, Aghbalyan spoke for about an hour and a half and, apparently, presented Charents, a new poet, from both thematic and poetic perspectives. The evening turned out to be very warm. Various literary authorities spoke at the event. After that evening, Charents’ name became in demand. Charents himself was not present that evening, as he was busy teaching in the village of Bashkyadiklar of Kars province. He learned about Aghbalyan’s speech from the press, and more than three months later, he came to Yerevan and introduced himself to Aghbalyan. Aghbalyan warmly welcomed him and offered him a modest position in the ministry. Those were difficult times. Aghbalyan gave Charents the opportunity to live and create. During this time, Charents wrote many of his best works, among which “Radiopoem” was published as a separate book in 1920 with the support of Aghbalyan. Charents worked in the ministry until June 1, 1920. Before that, he joined the communist forces, welcomed the

Sovietization of Armenia together with them, and became the commissar of arts. After the fall of the Republic of Armenia, Aghbalyan somehow left Armenia with other writers. After that, although Charents and Aghbalyan held different positions, they continued to collaborate. Charents sent him his new books, and Aghbalyan read and reviewed the demands of post-classical art. The literary connections of these great figures are a memorable fact in the history of Armenian literature.

ГОАР КАРАГЕЗЯН *
Кандидат филологических наук
Институт литератупы им. М. Абегяна НАН РА
gkaragyozian@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9380-9244
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.150–162

АРМЯНСКИЙ СЛЕД ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ЛЕГЕНДЫ О ЯСТРЕБИНОМ ЗАМКЕ И ПРОКЛЯТОМ АРМЯНСКОМ ЦАРЕ

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
ястребиный замок
претекст
Иоганн Шильтбергер
Жан из Арраса
Кулдретт
Джон Мандевиль
Вильбранд Ольденбургский

АННОТАЦИЯ

Сюжет о ястребином замке, расположенном в Великой Армении, волшебнице и проклятом армянском царе был широко представлен в европейской литературе. Этот сюжет впервые использовал английский путешественник Джон Мандевиль в своем «Путешествии по морю и по суше» (около 1356 г.).. Мандевилевский текст интересующей нас легенды стал источником для «Путешествия по Европе, Азии и Африке с 1396 года по 1427 год» баварского путешественника Иоганна Шильтбергера. Заимствовав у Джона Мандевиля историю об армянском царе и ястребином (соколином) замке и сохранив основные элементы сюжета (описание ястребиного замка, условия владетельницы замка, проклятие), Иоганн Шильтбергер присовокупляет к рассказу своего предшественника записи, построенные на основе увиденного воочию.

Рассказ о ястребином замке и армянском царе, проклятом владетельницей замка из-за его неблагоразумного поведения, становится одной из ведущих сюжетных линий французского рыцарского романа «Мелюзина» (1387 г.), которой Жан из Арраса заключает свое повествование о фее Мелюзине, покровительнице царского рода Лузиньянов, а также французского стихотворного романа «Книга о Лузиньянах или Мелюзина» Кулдретта (конец XIV в.), посвященного

* *Հոդվածը ներկայացվել է 20.12.23, գրախոսվել է 26.01.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

истории дома Лузиньянов.
В статье ставится задача уточнить реальный локус, в котором размещается замок-крепость и совершается действие, а также рассмотреть претекст легенды, использованный Мандевилем в его «Путешествии», который в свою очередь стал основой для сочинений Иоганна Шильтбергера, а также Жана из Арраса и Кулдретта.

Введение

29 сентября 1322 года английский путешественник Джон Мандевиль отправился в большое кругосветное путешествие, посетил много дальних стран: Армению, Турцию, Сирию, Египет, Аравию, Индию, Месопотамию, Персию, Халдею, Грецию, Татарию. Свои путевые заметки – впечатления о восточных странах, чудесные истории и связанные с ним различные приключения он записывал на французском и латинском языках, а затем, чтобы книга эта была доступна, по словам автора, и «людям его нации», переложил ее с французского на английский. При написании своего «Путешествия по морю и по суше» Джон Мандевиль широко использовал различного рода сведения из записок предшествующих путешественников, посетивших Восток. Марко Поло и Гийом Рубрук, Симон де Сен-Квентин, Плано Карпини и Одорико Парденоне, Хетум Корикосский и Вильгельм Больдензейле – таков далеко не полный перечень авторов, из трудов которых Джон Мандевиль заимствовал богатый материал о различных странах и городах, о народах, об их быте, нравах и обычаях, верованиях, легендах и преданиях, выдавая все это в качестве увиденного и услышанного им самим. Как показали исследователи в результате длительных и скрупулезных сопоставлений «Путешествия по морю и по суше» Джона Мандевиля и трудов известных путешественников, Мандевиль довольно свободно обращается с историческим и географическим материалом, смело заимствуя его у своих предшественников. Мандевиль является не участником путешествия, каковым он себя выдает, а в первую очередь рассказчиком. Путешествие, маршрут являются каркасом книги, несут основную композиционную нагрузку, однако этот каркас Мандевиль наполняет различными развлекательными историями, искусно вводя их в ткань своего повествования. Это развлекательное начало и есть главное

достоинство мандевилевского «Путешествия...», именно оно и обеспечило в свое время его шумный успех и популярность.

В данной статье речь пойдет об армянском пути мандевилевского путешествия, в частности, о поведанной путешественником истории, связанной с расположенным в Великой Армении ястребиным замком и армянским царем, который из-за своего неблагоразумного поведения был проклят владетельницей замка и лишился своих земель.

Армянская тема в «Путешествии» Джона Мандевиля

XV глава, в которой Мандевиль рассказывает об Армении, имеет довольно длинное и несколько необычное название – «О землях Албании и Ливии. Об исполнении желаний в награду за развлечение ястреба; о Ноевом ковчеге» (Of the Landes of Albanye, and of Libye. Of the Wisshinges for Wacchinge of the Sperhauk; and of Noes Schippe)[1]. Уже само название главы говорит о жанровом своеобразии рассказа об Армении: оно указывает на соединение различных жанров – травелога, новеллы, легенды. Если названия глав в записках предшествующих путешественников («Здесь описывается Малая Армения», «Здесь описывается Великая Армения» у Марко Поло; «Продолжение путешествия по Араксу, О городе Наксуа, О земле Сагенсы[2] и о других местах» у Гийома Рубрука; «О Трапезонде и Великой Армении» – у Одорико Парденоне; «Об Армении» – у Журдена де Северака) отражают их отнесенность к определенному жанру – жанру путешествия, то название главы из «Путешествия по морю и по суше» Мандевиля указывает на то, что перед нами сборная, разножанровая глава.

Обратимся непосредственно к тексту интересующей нас армянской части мандевилевского «Путешествия...». Из города Трапезунд путь путешественников вел в: «Малую Армению. И есть в той стране замок, стены которого увиты плющом, стоит он на скале и зовется замком ястреба. Находится он за городом Лайас (Ляяццо, Аяс), недалеко от города Pharispee, принадлежащего владетелю Крука (Корикоса), богатого господина и доброго христианина, и там можно увидеть на очень красивом и богато уб-

[1] **Mandevile** 1869, 142.

[2] Сагенса – искажение слова «шахиншах», титула правителей города Ани.

ранном насесте ястреба и охраняющую его прекрасную даму. И дама исполнит первую же просьбу о земных благах того, кто семь дней и семь ночей, а как сказывают некоторые, три дня и три ночи в одиночестве, без сна будет развлекать ястреба. Однажды, волею судеб, царь Армении, который был достойным рыцарем, мужественным человеком и благородным принцем, развлек этого ястреба в течение положенного времени. Семь дней и семь ночей спустя пришла к нему дама и спросила о его желании, поскольку он этого заслужил. И он ответил, что он великий властелин, и царит у него на земле мир, и владеет он земными богатствами, и поэтому он желает лишь одного – овладеть телом прекрасной дамы. Она ответила ему, что он сам не ведает, о чем просит, и что он безумен просить того, чего не может иметь; он должен просить лишь о вещах земных, а она не земное существо, а фея-призрак. Но царь сказал, что ничего другого не желает. Дама ответила: «Я не могу отнять твоих мирских желаний; я не исполню ни твоего желания, ни тех, кто придет от тебя. Царь, у тебя в стране будет война без мира, вплоть до девятого колена вы будете в подчинении у ваших врагов; и вы будете лишены всех своих богатств; и никогда с того времени ни царь Армении, ни страна его не были в покое, не имели достатка и были с тех пор данниками сарацин»[3].

Джон Мандевиль, начав свое путешествие по Армении рассказом о ястребином замке, не ограничивается историей армянского царя и вводит в свое повествование несколько вставных рассказов – это рассказы о бедняке, пожелавшем стать богатым купцом, и «более мудром в своем желании, чем армянский царь», о тамплиере, потребовавшем неиссякаемый кошель с золотом и тем самым предавшем принципы своего ордена, и о многих других, не исполнивших требования дамы и наказанных ею. В результате фантастическая история о ястребином замке, имеющая ярко выраженное романное начало, неожиданно обнаруживает свой дидактический смысл и приобретает назидательный характер. В приведенном выше отрывке основной способ организации художественной действительности – введение развлекательного материала с элементами чудесного и фантастического в реально существующую и географически локализованную

[3] **Mandeville** 1900, 98–99.

действительность (Киликийская Армения с городами Айас, Корикос и Pharispee). Однако действительность эта локализована не только географически, но в какой-то степени и исторически. Как известно, 1322–1335 годы, дата написания книги, были тяжелыми для Киликийской Армении годами. Постоянные вторжения со стороны Египетского султаната, потеря важного торгового порта Айас, уступка Египетскому султанату территории страны до реки Пирам явились началом упадка Киликийского армянского государства. Автор путешествия, обрекая армянского царя и народ на лишения и войны, исходил, естественно, из создавшегося безвыходного положения Киликийской Армении.

Этот сюжет получил свое неожиданное преломление в романизированном «Путешествии по Европе, Азии и Африке с 1396 года по 1427 год» баварца Иоганна Шильтбергера. Заимствовав у Жана Мандевиля историю об армянском царе и ястребином замке и сохранив основные элементы сюжета (описание ястребиного замка, условия владетельницы замка, проклятие), он присовокупляет к рассказу своего предшественника записи, построенные на основе увиденного воочию. «Когда я с товарищами находился в ее (крепости с ястребом) окрестностях, – делится своими воспоминаниями баварский путешественник, – мы попросили человека, чтобы он свел нас к крепости, и дали ему за это денег. Когда мы пришли туда, то один из моих товарищей вознамерился остаться там и бодрствовать. Однако наш проводник заметил ему, что он пропал бы без вести, если бы ему не удалось выполнить условие. Причем крепость эта до такой степени была окружена зарослями, что доступ к ней найти было невозможно. Кроме того, греческие священники запрещают входить туда, говоря, что в этом деле замешан дьявол. Итак, мы возвратились в город Керасун *(Kereson)* в упомянутом королевстве»[4].

Рассказ о ястребином замке и армянском царе, проклятом владетельницей замка (в романе владетельница замка – сестра Мелюзины – Мелиор), станет одной из ведущих сюжетных линий романа Мелюзина (1387г.), которой Жан из Арраса заключит свое повествование о фее Мелюзине, покровительнице царского рода Лузиньянов. Сюжет об армян-

[4] **Шильтбергер** 1867, 43; **Schiltberger** 1895, 56.

ском царе и ястребином замке был использован также Кулдреттом (конец XIV в.) в стихотворном романе «Книга о Лузиньянах или Мелюзина», посвященном истории дома Лузиньянов.

Истоки легенды и локализация ястребиного замка

Расположение ястребиного замка, как и истоки легенды о ястребином замке, впервые поведанные Мандевилем, стали предметом пристального внимания учёных. Были предприняты попытки поиска претекста данной легенды, а также выявления реального локуса, в котором размещается замок и совершается действие.

Начнем с поиска локализации ястребиного замка-крепости. Название замка «ястребиный» («соколиный»), на первый взгляд, является плодом фантазии автора и не имеет конкретного историко-географического звучания. При более детальном его изучении возникают некоторые ассоциации с местностями в Армении, имеющими корень «ястреб», «сокол». Флорентийский путешественник и торговец Бальдуччи Пеголотти в своем известном труде «Практика торговли», написанном в 30-х гг. XIVв., описывая торговый путь Айас – Тебриз, наряду с другими станционными пунктами, приводит название станции *Piana di Falconieri*, что по-итальянски означает «долина соколиной охоты». «В древнеармянских источниках, – пишет Я.А. Манандян, – упоминается местность под названием «Базудзор» или «Соколиное ущелье», которая может быть сопоставлена с Piana di Falconieri»[5]. Г. Микаелян утверждает, что корнем «сокол» (базэ – арм.) обозначался ряд местностей в Армении, недалеко от границы с Ираном[6]. Особо следует отметить о расположенном в Киликийской Армении, недалеко от Бардзрберда Базэберде (Բազբերդ, Բազէի բերդ Ցնաբերդ)[7], что в переводе на русский язык означает *Соколиный замок*. Соколиные местности в Армении, в частности Базэберд, стали, по-видимому, известны европейцам, в том числе и автору рассматриваемой книги, Джону Мандевилю, который, назвав замок «соколиным», придал тем самым ему географическую конкретность.

[5] **Манандян** 1954, 295.
[6] **Микаелян** 1952, 359.
[7] Բազբերդ 1986–2001, 544:

Согласно тексту Мандевиля, местность, в которой расположен этот замок-крепость, «находится за городом Лайас (Лаяццо, Аяс), недалеко от города Pharispé». В вопросе локализации этой местности мнения расходятся. Г. Алишан[8] идентифицирует ее с Partzerpert-ом (Բարձրբերդ-ом), расположенным к востоку от Молевона[9] и к северо-западу от Сиса.

Вальтер Ксавье, автор книги «До великих открытий: образ земли в XIV веке: путешествие Мандевиля» – с городом, расположенным между Айасом и Корикосом[10].

В комментариях к «Путешествию» Иоганна Шильтбергера на английском языке[11] *Замок Ястреба* (Castel d`Epervier) приравнивается к «Девичьему замку» (Кыз-Калеси). Отправной точкой в выдвинутой гипотезе является город Керасун, близ которого, недалеко от дороги, ведущей из Кастамуни в Боябад, возле Таш-Купри, расположен древний Кыз-Калеси, увиденный путешественником Уильямом Фрэнсисом Эйнсвортом («мы увидели замок, расположенный на вершине изолированной скалы. Местным жителям это место известно под названием Кыз-Калеси [Замок Девы] (the Virgin's Castle), весьма распространенным на Востоке и означающим «непокоренный»)[12].

Переводчик «Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке» Ф.К. Брун предполагает, что ястребиная башня находилась «недалеко от города, именуемого по-гречески Керасун *(Kureson),* лежащего между Самсуном и Трапезундом»[13].

Матфей Эдесский помещает крепость Бардзрберд на расстоянии дня ходьбы от Сиса[14]. Виктор Ланглуа, видимо, исходя из текста Матфея Эдесского, пишет: «Крепость Бардзрберд расположена на расстоянии одного дня от Сиса»[15].

---

[8] **Alishan** 1899, 156–158.

[9] Молевон – крепость в Горной Киликии.

[10] **Xavier** 1997, 388.

[11] **Schiltberger** 1879, 149.

[12] **Ainsworth** 1842, 87.

[13] **Шильтбергер** 1867, ком. 59.

[14] **Matthieu d'Édesse** 1858, 477.

[15] **Langlois** 1861, 408.

Одно из названий Partzerpert-а, Բարձրբերդ-а – Փարսիպե (Фарсипэ), что соответствует упоминаемому Мандевилем городу Pharispee, а это является прямым доказательством верности предположения Алишана[16] о том, что в тексте Мандевиля речь идет о Partzerpert-е, в переводе на русский язык означающем *Высокая крепость*.

Что касается источника легенды, то для Шильтбергера при написании истории о ястребе и армянском царе таковым стал, как показали исследователи, немецкий перевод «Путешествия» Джона Мандевиля. Альбрехт Классен склонен считать, что Шильтбергер, возможно, опирался на немецкий перевод «Путешествий» Джона Мандевиля, созданный Мишелем Вельсером[17] где-то между 1393 и 1399 годами[18]. А вот источник, взятый за основу Мандевилем, так и не выяснен, хотя и делались попытки выявления исходного текста – претекста.

Так, исследовательница творчества Мандевиля Кристиан Делюз ссылается на древнюю армянскую легенду, зарегистрированную епископом Падерборна и Утрехта, посланником Оттона IV Вильбрандом Ольденбургским[19] (до 1180–1233 гг.). В 1211–1212 гг. епископ Вильбранд, возвращаясь из своего паломничества в Святую Землю, успел побывать в ряде городов Киликийской Армении. Здесь, согласно его записям, ему рассказали о легендарной горе в окрестностях крепости Равнинной Киликии Тила[20] – Тилий (Thila) – «горе приключений» («montem de aventuris»). В арабских источниках эта крепость значится как ал-Тини (al-Tīnī) или Хисн ал-тинат (Ḥiṣn al-Tīnāt / Ṯīnāt), в латинских же – как Канамелла (Canamella)[21] или (Caramella, Caramela)[22].

В 647 году армянского летосчисления (1198), 6-го января, в день Богоявления, когда Левона короновали царем Киликийской Армении под

---

[16] **Բարձրբերդ** 1986–2001, 631.

[17] **Mandeville** 1974.

[18] **Classen** 2020, 52.

[19] **Deluz** 1988, 218–219.

[20] **Թիլ** 1986–2001, 450:

[21] Канамелла, Canamella состоит из двух слов: *canna*, что по-латински означает тростник и mella-мед. Видимо, в этой местности возделывали сахарный тростник.

[21] **Alishan** 1899, 475.

[22] **Իբն Աբդ ալ-Զահիր** 2021, 230.

покровительством римской церкви и германского императора, среди присутствующих князей – владетелей крепостей был Роберт – владетель Тила. В пору же посещения Вильбрандом Ольденбургским Тила, владетелем его, судя по «Летописи» Смбата Гундстабля, был Чослин (Жослин)[23].

Судя по описанию расположения Канамеллы Вильбрандом Ольденбургским, эта прибрежная крепость расположена вблизи Мамистры, к северу от Александретты. Вильбранд Ольденбургский пишет: «Затем, оставив черную крепость короля справа и миновав некий форт, называемый Канамелла, мы подошли к Мамистере» («Deinde relinquentes ad dextram castrum regis nigrum et transeuntes castellum quoddam, Canamellam uidelicet, uenimus Mamistere»)[24],

«Вернувшись в Канамеллу, о которой я говорил выше, – продолжает свое повествование Вильбранд Ольденбургский, – мы пришли в Тилу и посетили прекрасный замок одного дворянина. Замок расположен на красивой горе, которую они называют *Горой приключений*, ибо, как мы слышали из достоверного рассказа, тот, кто после шестинедельного поста и дней покаяний взойдет на упомянутую гору, того, несомненно, ждут удача и успех»[25].

Напрашивается вопрос: кто поведал эту легенду епископу из Утрехта? Поскольку он особо подчеркивает, что не сомневается в достоверности рассказа, то есть поставщик информации заслуживает доверия, то следует предположить, что транслятором рассказа был человек высокородный, скорее всего, представитель рыцарского ордена. В пользу этой гипотезы говорит и то, что в 1214 году Левон II отдал порт Канамеллу, на два года, во владение госпитальерам, в обмен на деньги, которые он у них занял[26]. Дальнейшая судьба порта связана с орденом тамплиеров[27].

И действительно, в «Itinerarium terrae sanctae» Ольденбургского в продолжении рассказа о «горе приключений» приводится история о не-

---

[23] **Смбат Спарапет** 1974, 116.

[24] **Oldenborg Wibrandus de** 1864, 175.

[25] **Oldenborg Wibrandus de** 1864, 179–180.

[26] **Langlois** 1863, 76; **Alishan** 1899, 475.

[27] В 1266 году, когда мамлюкский султан Бейбарс завоевал крепость, она была во владении тамплиеров (**Իբն Աբդ ալ-Զահիր** 2021, 37).

коем антиохийском рыцаре, с которым беседовал путешественник. Рыцарь рассказал Ольденбургскому, что после совершения предписанной церемонии (шестинедельного поста и дней покаяний), он обнаружил салфетку[28], которая обеспечила его всем, что могло быть необходимо для его семьи и его гостей. Рыцарь добавил, что было бы большим счастьем, если бы такое чудо могло произойти с нуждающимися[29].

Включенная Вильбрандом Ольденбургским в итинерарий легенда носит локальный характер, ибо привязана к определенной местности – горе в окрестностях крепости Тила – «горе приключений». Фактически благодаря Ольденбургскому была зарегистрирована и сохранена армянская легенда, распространенная в Киликийской Армении в начале XIII века.

Можно ли считать легенду, поведанную посланнику императора Священной Римской империи Вильбранду Ольденбургскому, в достоверности которой он не сомневался, «архетипической матрицей» представленного Мандевилем рассказа о ястребином замке на горе? И да, и нет. Предположим, что Мандевиль, находясь под влиянием этой легенды, которая, видимо, была широко распространена в границах Киликийского царства, взял за основу мотив «испытание – воздаяние». Однако это ценностно-смысловое ядро Мандевиль обогащает дополнительными мотивами, расширяя и усложняя тем самым структуру нарратива. Повествователь конструирует сюжет по схеме авантюрно-приключенческого романа. Наряду с этим поведанная им история не лишена историчности: историческое время действия обозначено.

Сопоставим мандевилевскую и ольденбургскую версии.

1. Их объединяет общая фабульная структура – ведущий мотив «испытание – воздаяние»: «кто после шестинедельного поста и дней покаяний взойдет на упомянутую гору, несомненно, того ждет удача и успех» у Ольденбургского, и «дама исполнит первую же просьбу о земных благах того, кто семь дней и семь ночей, а как сказывают некоторые, три дня и три ночи в одиночестве, без сна будет развлекать ястреба» у Мандевиля.

---

[28] В русском фольклоре – скатерть-самобранка.

[29] **Oldenborg Wibrandus de** 1864, 180.

2. Место действия. У обоих фигурирует крепость (замок) на горе. У Ольденбургского – гора приключений, у Мандевиля – гора, на которой замок прекрасной девицы с ястребом.

На этом сходство заканчивается. В легенде, переданной Ольденбургским, выпадает такой важный элемент композиции мандевилевского рассказа, как нарушение табу: нарушая запрет, герой испытывает судьбу.

Заключение

Нами была сделана попытка рассмотреть претекст легенды о ястребином замке и проклятом армянском царе, представленной в травелоге Джона Мандевиля, который стал источником для «Путешествия» Иоганна Шильтбергера и романов «Мелюзина» Жана из Арраса и Кулдретта относительно ястребиного замка, а также уточнить место локализации ястребиного замка-крепости, в котором происходило действие легенды. Возможно, в дальнейшем будут выявлены дополнительные доказательства в пользу выдвинутых положений.

БИБЛИОГРАФИЯ

Իբն Աբդ ալ-Զահիր 2021, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Արաբական աղբյուրներ, Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մամլուքյան սկզբնաղբյուրները. Դ, Թարգմ. բնագրերից, առաջաբանը եվ ծանոթագրությունները՝ Գագիկ Դանիելյանի, Երևան, Մատենադարան, 338 էջ:

Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1986–2001, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ. 4814 էջ:

Манандян Я.А. 1954, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, изд-во АН АрмССР, 354 с.

Микаелян Г.Г. 1952, История Киликийского армянского государства, Ереван, изд-во АН Арм.ССР, 534 с.

Смбат Спарапет 1974, Летопись, Ереван, «Айастан», 146 с.

Шильтбергер, Иоганн 1867, Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год (перевод Ф.К. Бруна), Одесса, Записки императорского Новороссийского университета, т. 1, 55 с.

Ainsworth William 1842, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia Armenia by Ainsworth, William, London, John. W. Parker, vol. I, 364 p.

Alishan Léon 1899, Sissouan, ou L'Arméno-Cilicie: description géographique et historique, avec cartes et illustrations / traduit du texte arménien, Venise, S. Lazare, 540 p.

Classen A. 2020, The Sparrow Hawk Castle – A Mostly Ignored Literary Motif Across the Cultures and the Centurie. (2020) – In: Quidditas vol. 41 p. 43–68

Deluz Ch. 1988, Le Livre de Jehan de Mandeville, une «géographie» au XIV-e siècle, Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, published by Brepols – Harvey Miller, p. 511 p.

Langlois V. 1863, Le Trésor des Chartes d'Arménie, Venise, Typographie Arménienne de Saint Lazare, 242 p.

Langlois V. 1861, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus exécuté pendant les années 1852–1853, par Victor Langlois, Paris, Benjamin Duprat, 483 p.

Mandeville John 1974, Sir John Mandevilles Reisebeschreibung. In deutscher Übersetzung von Michel Velser. Nach der Stuttgarter Papierhandschrift Cod. HB V 86, hg. von Eric John Morrall, Berlin. 285 c.

Mandeville John 1900, The Travels of Sir John Mandeville, The version of the Cotton Manuscript in modern spelling, London and New York, Macmillan, 408p.

Matthieu d'Édesse 1858, Chronique de Matthieu d'Édesse, – in Bibliothèque historique arménienne par Edouard Dulaurier, Paris , Durand, 1-322 p.

Maundevile John 1869, The Voiage and Travaile of Sir John Maundevile, London, F.S. Ellis, 326 p.

Oldenborg Wibrandus de 1864, Peregrinatores medii aevi quatuor. Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Wibrandus de Oldenborg. Quorum duos nunc primum edidit, duos ad fidem librorum manuscriptorum, Johann C.M. Laurent, Lipsiae, Hinrichs, 199 p.

Schiltberger Johann 1879, The Bondage and Travelrs Johann Schiltberger: a native of Bavaria, in Europe, Asia,and Africa, 1396–1427. London, Printed for the Hakluyt Society, 263 p.

Schiltberger Hans 1895, Schiltbergers Hans Reisebuch; nach der Nürnberger Handschrift, herausgegeben von Valentin Langmantel, Tübingen, Litterarischer Verein, 200 S.

Xavier Walter 1997, Avant les grandes découvertes: une image de la terre au XIVe siècle: Le voyage de Mandeville, Roissy-en-France, Alban, 705 p.

ԱՐԵՎՄՏԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏՔԸ՝ ԲԱԶԵԻ ԱՄՐՈՑԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԱՆԻԾՎԱԾ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԿԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ բազեի ամրոց, սկզբնաղբյուր, Ջոն Մանդեվիլ, Յոհան Շիլտբերգեր, Ժան դ'Արաս, Կուլդրետ, Վիլբրանդ Օլդենբուրգցի:

Եվրոպական գրականության մեջ լայնորեն ներկայացված է Բազեի ամրոցի և հայոց անիծված թագավորի պատմությունը: Այս սյուժեն առաջին անգամ օգտագործել է Ջոն Մանդեվիլը իր «Ճանապարհորդություն ծովով և ցամաքով» երկում: Մանդեվիլի տեքստը սկզբնաղբյուր դարձավ Յոհան Շիլտբերգերի «Ճանապարհորդություն Եվրոպայով, Ասիայով և Աֆրիկայով 1396–1427 թվականներին», ինչպես նաև Ժան դ'Արասի և Կուլդրետի «Մելուզին» վեպերի համար: Հոդվածի նպատակն է բացահայտել Ջոն Մանդեվիլի ստեղծագործության մեջ օգտագործված լեգենդի սկզբնաղբյուրը, և պարզել այդ պատմության գործողության վայրի՝ *Բազեի ամրոցի* տեղագրությունը:

THE ARMENIAN TRACE OF THE WEST EUROPEAN LEGEND OF THE CASTLE SPARROWHAWK AND THE CURSED ARMENIAN KING

KARAGYOZIAN G.

Summary

***Keywords**:* the Castle Sparrowhawk, primary source, John Mandeville, Johann Schiltberger, Jean d'Arras, Couldrette, Wilbrand of Oldenburg.

The story of the Castle Sparrowhawk and the cursed Armenian king has been widely represented in European literature. The plot was first used by John Mandeville in his travelogue "The Voiage and Travaile of Sir John Maundevile". His text was the primary source for Johann Schiltberger's "The Bondage and Travels in Europe, Asia and Africa in 1396–1427", as well as the novels of "Melusine" by Jean d'Arras and Couldrette. The article seeks to trace the source of the legend used by John Mandeville and to clarify the location of the Sparrowhawk Castle-Fortress, in which the legend is set.

ԿԱՐԻՆԵ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ*
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ
karine.arakelyan.2016@mail.ru
ORCID: 0009-0001-2073-7021
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.163–181

ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՄԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԵՐԳԻԾԱՍՏԵՂԾ ԴԵՐԸ ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼՅԱՆԻ ԾԱՂՐԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

ԲԱՆԱԼԻ ԲԱՌԵՐ

երգիծանք
հումոր
լեզու
խոսք
ոճ
պատկերավորման միջոց
գրական դիմանկար

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Գրական դիմանկարը համաշխարհային, նաև հայ գրականության մեջ ունի ուրույն դեր և հետաքրքիր զարգացում: Այն անցել է դարերի հոլովույթով, կրել զանազան փոփոխություններ և իր մի չափազանց կարևոր ու հետաքրքիր հանգրվանին է հասել XIX–XX դդ. արևմտահայ գրականության մեջ, և արևմտահայ բազմաթիվ գրողներ ու բանաստեղծներ անդրադարձել են այս ժանրին: Այս ամենից զատ գրական դիմանկարն ունեցավ մեկ այլ ուղղվածություն՝ երգիծականը, իսկ երգիծական դիմանկարն իր կատարելությանը հասցրին արևմտահայ ականավոր երգիծաբաններ Հակոբ Պարոնյանը և Երվանդ Օտյանը:

Արևմտահայ մեծ գրողների ավանդները շարունակեցին սփյուռքի հայ գրագետները, այդ թվում ֆրանսահայ անվանի գրող Նշան Պեշիկթաշլյանը, որն առավել հայտնի է որպես երգիծաբան: Պեշիկթաշլյանը նոր շունչ հաղորդեց գրական-երգիծական դիմանկարին, ինչի վառ ապացույցն են նրա հեղինակած հարյուրից ավելի դիմանկարները:

Դիմանկարներն աչքի են ընկնում տարբեր արժանիքներով՝ գաղափարական, գեղարվեստական և այլն: Դրանցից մեկն էլ ճոխ լեզուն է և զարմանալի պատկերավոր խոսքը, որին խիստ նպաստել է պատկերավորման լեզվական միջոցների առատությունը, դրանց ճիշտ ու տեղին կիրառությունը: Չափազանցությունները, նվազաբանությունները, փոխաբե-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 19.08.23, գրախոսվել է 23.08.23, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

րությունները, համեմատությունները, հակադրույթները և այլն խոսքը հարստացրել են տարբեր նրբերանգներով, օժտել այլաբանական նշանակությամբ, հաղորդել երգիծական բնույթ, որը, կախված ասելիքի առանձնահատկություններից, դրսևորվել է տարբեր կերպ՝ հումորայինից մինչև կծու հեգնական:

Ներածություն

Գրական դիմանկարի տեսակը համաշխարհային, նաև հայ գրականության մեջ ունի ուրույն դեր և հետաքրքիր զարգացում: Սկզբնապես այն դրսևորվել է կենսագրական ժանրի միջոցով, որը հայ գրականության մեջ ունի վաղեմի պատմություն: Բավական է հիշել, որ հայերենի գրավոր շրջանի առաջին գործը՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, փաստացի գրական դիմանկար է: V դարից սկսյալ մեր պատմիչների երկերում ևս հանդիպում ենք նշանավոր անձանց՝ հոգևորականների, աշխարհականների, պետական, ռազմական գործիչների և այլոց արտաքին ու ներքին, սեղմ կամ ծավալուն նկարագրությունների, որոնք ևս կարելի է համարել դիմանկար:

Այս ժանրը հանդես է եկել սրբախոսական հիմնական տեսակների՝ վարքերի ու վկայաբանությունների տեսքով, և կա կարծիք, որ սրանց «ընդերքում են սաղմնավորվել փոքր ծավալի գեղարվեստական արձակի ժամանակակից այնպիսի ժանրեր, ինչպիսիք են նորավեպը, պատմվածքը և այլն»[1]: Անշուշտ նշվածների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի գրական դիմանկարը: Դիմանկարն անցել է դարերի հոլովույթով, կրել զանազան փոփոխություններ և իր մի չափազանց հետաքրքիր ու կարևոր հանգրվանին է հասել XIX–XX դդ. արևմտահայ գրականության մեջ: Ինչպես նշում է հետազոտողը. «Գրականքննադատական և հուշագրային-կենսագրական դիմանկարների կողքին արևմտահայոց մոտ, իբրև ինքնուրույն ժանր, աստիճանաբար ձևավորվում է գրական դիմանկարի միանգամայն նոր ու անօրինակ տեսակ՝ գրական-գեղարվեստական դիմանկարը»[2]:

Արևմտահայ բազմաթիվ գրողներ ու բանաստեղծներ անդրադարձել են այս ժանրին: Մեկը մյուսի հետևից իրենց դիմանկարներն են հրատարակել Գրիգոր Զոհրապը, Օննիկ Չիֆթե Սարաֆը, Թեոդիկը, Սիպիլը, Տիգրան Արփիարյանը և այլք: Գրական դիմանկարների կամ, ինչպես ինքն է նշել, գրական կենդանագիրների հեղինակ է նաև արևմտահայ ականավոր քնարերգու

[1] **Տեր-Դավթյան** 1984, 38:

[2] **Մակարյան** 2002, 23:

Միսաք Մեծարենցը: Նրա կենդանագիրները նվիրված են Եղիշե եպիսկոպոս Դուրյանին, Գրիգոր Զոհրապին, անտիպ բանաստեղծ Վահրամ Թաթուլին: Մեծարենցը անդրադարձ է կատարում նշված հեղինակների քնարերգությանը և նշում. «այս «Դեմքերը» կենդանագրած եմ լոկ բանաստեղծական տեսակետով»[3]:

Այս ամենից զատ գրական դիմանկարն ունեցավ մեկ այլ՝ երգիծական ուղղվածությունը, իսկ երգիծական դիմանկարն իր կատարելությանը հասցրին արևմտահայ ականավոր երգիծաբաններ Հակոբ Պարոնյանը և Երվանդ Օտյանը: Պետք է նշել, որ երգիծական դիմանկարը ևս հայ գրականության մեջ նորություն չէր և գալիս էր դեռևս սկզբնական շրջանից: Հիշենք միայն Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունից» հայտնի Հովհան եպիսկոպոսին նվիրված մանրապատումային դրվագները: Հակոբ Պարոնյանի «Ազգային ջոջերը» և Երվանդ Օտյանի «Մեր երեսփոխանները» եղան այն կոթողային երկերը, որոնց գրական - երգիծական դիմանկարների անկրկնելի նմուշները ցայսօր մնում են չգերազանցված թե՛ գաղափարական, թե՛ գեղագիտական առումներով:

Արևմտահայ մեծ գրողների, նաև երգիծաբանների ավանդները շարունակեցին սփյուռքի հայ գրագետները, այդ թվում ֆրանսահայ անվանի գրող Նշան Պեշիկթաշլյանը, որն առավել հայտնի է իբրև երգիծաբան: Ի թիվս բազմաթիվ այլ ստեղծագործությունների՝ Ն. Պեշիկթաշլյանը նոր շունչ հաղորդեց գրական - երգիծական դիմանկարին, ինչի վառ ապացույցն են նրա հեղինակած հարյուրից ավելի դիմանկարները: Ն. Պեշիկթաշլյանի դիմանկարները չափազանց բազմազան են և չեն ներառում միայն մարդկային դեմքեր, այդ իսկ պատճառով գրականագիտության մեջ իրավամբ փորձ է կատարվել այս դիմանկարները բաժանել երկու խմբի՝ «անհատական. երբ երգիծվել են հայ հասարակական - քաղաքական, մշակութային գործիչները և ընդհանրական, երբ հեղինակի երգիծանքի թիրախ են դարձել մարդկային առանձնահատկությունների հավաքական կրողները կամ որևէ խմբի պատկանող մարդիկ՝ դառնալով յուրատեսակ գրական պատկեր-կերպարներ»[4]:

Պատկերավորման լեզվական միջոցները Նշան Պեշիկթաշլյանի ծաղրանկարներում

[3] **Մեծարենց** 1981, 229:

[4] **Բալայան** 2019, 116:

Նշան Պեշիկթաշլյանի երգիծական ստեղծագործություններն աչքի են ընկնում լեզվաոճական տարբեր միջոցների հետաքրքիր ու ինքնատիպ կիրառություններով, և այս հոդվածում ուզում ենք անդրադառնալ երգիծանք կերտող լեզվական իրողություններին՝ Նշան Պեշիկթաշլյանի գրական դիմանկարներում: Այդ իրողություններից են պատկերավորման ամենատարբեր միջոցները, որոնք հմտորեն ու տեղին կիրառել է հեղինակը:

Չափազանցություն

Պատկերավորման միջոցներից նախևառաջ հիշենք չափազանցությունը, որը երգիծաբանության մեջ առհասարակ ունի հաճախակի կիրառություն: Չափազանցությունը ենթադրում է գույների խտացում, մտքի կամ գաղափարի արտահայտում՝ ոչ իրական չափերով, ինչի շնորհիվ երգիծվող երևույթն ավելի ցայտուն, տպավորիչ ու գունեղ է դառնում:

Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի դիմանկարում Ն. Պեշիկթաշլյանը, ի թիվս այլ «արժանիքների», հեգնում է նրա խոսելու մոլուցքը: Խոսք, որ երբեմն անիմաստ է, շատ հաճախ՝ ազգի ու հայրենիքի համար պարզապես վնասակար: Այցելելով Հայաստանի գյուղերն ու շրջանները՝ Ա. Խատիսյանը հեռագիր է ուղարկում Երևան, որը երգիծական չափազանցության կարկառուն օրինակ է. «Երէկ ակումբում խօսեցի ուղիղ վեց ժամ, կէսօրին ճաշասեղանի վրայ ուղիղ չորս ժամ, երեկոյեան խօսեցի եօթը ժամ, իսկ կէս գիշերուայ մօտ՝ ուղիղ տասը ժամ: Մի օրուայ մէջ խօսել եմ անդադար քսանեւեօթը ժամ»[5]:

Չպետք է սակայն եզրակացնել, որ չափազանցությունը գույները խտացնում է միայն բացասական իմաստով և խոսքը վերածում կծու հեգնականի: Այն կարող է օգնել արտահայտելու հումորային տրամադրություն և, ինչու չէ, խոսքին դրական լիցքեր հաղորդել: Այսպես է հայ գրական անդաստանի երկու անխոնջ մշակների՝ Արշակ Չոպանյանի և Վահան Թեքեյանի դիմանկարներում, որտեղ հեղինակը նաև չափազանցությունների միջոցով է արտահայտում իր հիացմունքը նշված անձանց գործունեության հանդեպ:

Ընդգծելով հրապարակախոս, քննադատ Արշակ Չոպանյանի անմնացորդ նվիրումը, աշխատասիրությունը, ազգասիրությունը՝ Պեշիկթաշլյանը գրում է. «Կ'աշխատի օրական 96 ժամ: Մէկ ժամուան մէջ 240 վայրկեանի գործ կարտադրէ...Չօպանեան գրած ատեն գրիչը կը բռնէ հորիզոնական, արեւմուտքէն արեւելք: Գրիչին կոթը կը նայի Հրոյ Երկիր (Բաթոկոնիա) ու

[5] **Պեշիկթաշլեան** 2009, 69–70: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն շարադրանքին կից՝ փակագծերի մեջ, Ծ. նշումով:

ծայրը՝ Չինումաչին: Մէկ երկու ժամուան մէջ հազար մեթր ժապաւէնով քրոնիկ մը կը գրէ, ընելով աշխարհի շրջանը: Կը գրէ նաեւ ժամական երեսուն - քառասուն նամակ: Կը վարէ տասը ճակատին վրայ ահագին գրչապայքարներ: Եթէ իր բոլոր բանավէճերը հաւաքենք ու վառենք, կրնանք վեց ամիս տաք պահել Սիպերիան» (Ծ. 25):

Ա. Չոպանյանի՝ Մայր հայրենիքի և Սփյուռքի գաղթօջախների կյանքին, գրական և մշակութային անցուդարձին քաջատեղյակ լինելը, դրանցով ապրելն ու դրանց զարգացման գործին սեփական մեծ լուման ընծայաբերելը հեղինակն արտահայտում է մի չափազանցությամբ, որին խիստ միահյուսված է փոխաբերություն. «Աջ ձեռքը դրած է Հայաստանի վրայ, ձախ ձեռքը Միացեալ Նահանգներուն վրայ, աջ ոտքը Սուրիոյ վրայ, ձախ ոտքն ալ Եգիպտոսի վրայ, իսկ գլուխը կը մնայ Փարիզ» (Ծ. 26):

Վ. Թեքեյանին ներկայացնելով որպես հայ քնարերգության գագաթներից մեկը՝ Ն. Պեշիկթաշլյանը հիանում է նրա տաղանդով. համբերությամբ, աշխատասիրությամբ, և իր հիացմունքը դարձյալ արտահայտում է չափազանցությունների միջոցով՝ հաղորդելով նաև հումորային տրամադրություն. «Կը չափէ նաեւ հայ լեզուին բոլոր բառերուն իմաստները: Կարճերը կ'երկարէ, խիստ երկարները կը կարճեցնէ, շատ հաստերն ալ կը սրէ ու կ'օծէ պղպեղով» (Ծ. 35):

Երբեմն չափազանցությունը զուգորդվում է պատկերավորման այլ միջոցների, նաև՝ ոճական հնարանքների կիրառությամբ: Նկարիչ Սարգիս Խաչատուրյանի այրու դիմանկարում, որ վերնագրված է «Վավա Սարգիս», հեղինակն ասում է, որ ամբողջ փարիզահայության խոսք ու զրույցի նյութն է տիկին Վավան, իսկ բազմաթիվ հայուհիներ հարցնում են, թե ինչու է նկարչուհին մշտապես գլխարկով, ինչին հեղինակը պատասխանում է. «Չեմ գիտեր, իրեն հարցուցէք. ինք ամէն բան գիտէ, չգիտցածը չկայ, հմուտ կին է, անգիտաց ալ պիտանի է»[6]:

Երգիծվում է հերոսուհու քաղքենիությունն ու մեծամտությունը, իսկ գույներն ավելի են խտանում միջնադարի հայ անվանի բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացու գրքի փոփոխված խորագրի շնորհիվ: Ամիրդովլաթն իր գիրքը, որը կարելի է դեղամիջոցների հանրագիտարան համարել, անվանել է «Անգիտաց անպետ»՝ տալով վերնագրին չափածո բացատրություն.

Եղի՛ր հետևող իմաստության հետ,

---

[6] **Պէշիկթաշլեան** 1952, 41: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն շարադրանքին կից՝ փակագծերի մեջ, Ն. ծ. նշումով:

Եթե չուսանիս, բժիշկ ես անգետ:

Լինիս դու գիտուն, արա բանիս պետ,

Գրոցս անունն է «Անգետի անպետ»[7]:

Գրելով «անգիտաց ալ պիտանի է»՝ Ն. Պեշիկթաշլյանն ավելի է ընդգծում տիկին Վավայի գլխարկով հետաքրքրվող փարիզահայուհիների սնամեջ ու քաղքենի էությունը:

Նվազաբանություն

Չափազանցության հակառակ երևույթը նվազաբանությունն է, որի դեպքում երևույթները չափազանց փոքրացվում են, երբեմն զրոյանում: Չափազանցության համեմատ այն շատ ավելի սակավ գործածություն ունի, ինչը չի ենթադրում, թե ոճական առումով նվազ արտահայտիչ է: Այս միջոցը Ն. Պեշիկթաշլյանը քանիցս կիրառել է Ալեքսանդր Խատիսյանի դիմանկարում, հատկապես պատմական անցքերին վերաբերող դրվագներում:

1918 թ. բոլշևիկների և թուրքերի միջև կնքվել էր Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը, համաձայն որի բոլշևիկները պարտավորվեցին թուրքերին վերադարձնել ոչ միայն պատերազմի ընթացքում գրաված Արևմտյան Հայաստանի տարածքները, այլև 1878-ից Ռուսական կայսրության մաս հանդիսացող Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը: Հաջորդում են, այսպես կոչված, հաշտության և բարեկամության բանակցությունները: Անդրկովկասից դաշնակցականների քառասուն հոգանոց պատգամավորություն մեկնում է Տրապիզոն: Այստեղ բանակցությունների ընթացքում Ա. Խատիսյանը և Հ. Քաջազնունին չեն կարողանում որևէ ազդեցություն ունենալ դիվանագիտական գործընթացների վրա: Այնուամենայնիվ նրանք փորձում են բարձրացնել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հիմնախնդիրը, որը թուրքերի և խաղաղարար պատվիրակության որոշ անդամների կողմից որակավորվում է որպես միջամտություն Թուրքիայի ներքին գործերին: Թուրք պատվիրակները բացահայտ հայտարարում են, որ իրենց պայմանները չընդունելու պարագայում իրենք ոչ միայն կկոտորեն Թուրքիայի տարածքում բնակվող հայերին, այլև չեն խնայի կովկասահայերին:

Ն. Պեշիկթաշլյանն այս իրավիճակը ներկայացնում է նվազաբանության միջոցով՝ արտահայտելով խորը ցավ ու դառը հեգնանք. «Բանակցութիւններէն կը ծնի մուկ մը, եւ քառասուն պատգամավորները այս մուկին ընկերակ-

---

[7] Ամիրդովլաթ Ամասիացի 2005, 3:

ցութիւնով կը նստին նաւ ու ճամբայ կ'ելլեն դէպի Պաթում, ուր տնկուած կը տեսնեն թրքական դրօշը: Նաւը կը փախչի դէպի Բօթի» (Ծ. 66):

Դաժան ու խառնակ ժամանակները, նաև խաղաղարար, ավելի ստույգ՝ հայերի համար կործանարար բանակցությունները շարունակվում են: Դրանցից մեկի արդյունքն է լինում Բաթումի պայմանագիրը, որի մասին հեղինակը դարձյալ նվազաբանության միջոցով նույն դառնությամբ արձանագրում է. «Թուրքերը կը ծաղրեն Հայաստանի տարածութեան փոքրութիւնը՝ ըսելով. - Գերեզմանատուն մը տուինք հայերուն» (Ծ. 67):

Նվազաբանության դիպուկ օրինակի հանդիպում ենք քարտեզագիր և գնդապետ Զատիկ Խանզադյանի դիմանկարում: Թե՛ քարտեզագիր, թե՛ մանավանդ գնդապետ լինելուց հերոսը չափազանց հեռու է և ինչուն անուններն ընդամենը անթաքույց կերպով սեփական շահերին է ծառայեցնում: Այս ամենը Ն. Պեշիկթաշլյանի գրիչը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում. «Եթէ աշխարհի բոլոր գնդապետները Խանզատեանին պէս ըլլային, մարդիկ հազիւ պիտի կարենային պատերազմիլ գնդասեղներով: Եզրակացութիւն: Զատիկ Խանզատեան հազիւ քարտէսի ու գնդասեղի գնդապետ մըն է... Աշխարհը իրեն համար քարտէս մըն է. զայն ամէն կերպ կրնայ գործածել. առայժմ ծալած է ու գրպանած» (Ն. ծ. 136, 140):

Փոխաբերություն

Գեղարվեստական գրականության մեջ պատկերավորման խիստ հաճախակի կիրառություն ունեցող միջոց է փոխաբերությունը, որը հաճախ է հանդիպում նաև երգիծական խոսքում: Ընդգծվել է, որ «փոխաբերությունը սահմանվում է որպես թաքնված համեմատություն, որն իրականացվում է մի առարկան անվանելով մյուսի փոխարեն և դրանով ի հայտ բերելով երկրորդին բնորոշ որևէ էական հատկանիշ»[8]:

Փոխաբերություններն ընդունված է բաժանել երկու հիմնական տեսակի՝ լեզվական և խոսքային: Լեզվական փոխաբերություններն ընդհանրական բնույթ ունեն. սրանք ժամանակի ընթացքում խոսքայինից վերաճել են լեզվականի: Խոսքային փոխաբերությունները, որոնց երբեմն անվանում են անհատական, ստեղծվում են անհատների՝ հիմնականում հեղինակների կողմից և խոսքային համապատասխան միջավայրում ծառայում որոշակի նպատակների: Փոխաբերությունները կարող են արտահայտվել մեկ բառով, կապակցութ-

---

[8] **Арнольд** 1973, 146.

յամբ, նախադասությամբ, երբեմն պարբերությամբ, մինչև իսկ ամբողջական ստեղծագործությամբ:

Լեզվական փոխաբերություն է *գլուխ* բառը, որը հայերենում ունի բազմաթիվ իմաստներ, այդ թվում՝ *խելոք, առաջնորդ* փոխաբերական նշանակությունները: Այսպիսի փոխաբերական գործածությունների հանդիպում ենք Արշակ Չոպանյանի և Մխիթարյան հայրերից Ներսես Ակինյանի դիմանկարներում: Վերջինի երգիծանկարը Ն. Պեշիկթաշլյանն սկսում է հետևյալ կերպ. «Հ. Ներսէն Ակինեան Վիէննական Մխիթարեան Միաբանութեան կարկառուն դէմքերէն է... Աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ըսել ..գլուխներէն է, թէեւ գլուխ ըլլալէ աւելի ուղեղ է»[9]:

Ա. Չոպանյանի դիմանկարում, Արշակի ծննդյան դրվագում բժիշկն ավետում է ծնողներին՝ ասելով. «Ծնաւ գլուխ մը մեր անգլուխ ազգին համար» (Ծ. 22):

Ն. Պեշիկթաշլյանի ծաղրանկարներում հանդիպում են ամբողջական նախադասություններով արտահայտված ծավալուն փոխաբերություններ, որոնց միջոցով բազմակողմանիորեն ու բազմաշերտ են բնութագրվում առարկաներն ու երևույթները: Այսպիսի մի դեպք առկա է գրող Զապել Եսայանի դիմանկարում. «Ներկայիս ան հեռացած է մեր մեղաւոր եւ ունայն աշխարհէն: Կը գտնուի միւս աշխարհին՝ այսինքն խորհրդային արքայութեան մէջ: Թող իր հոգին ռատիօ կայաններու լոյսերուն մէջ լողայ, ամէն» (Ծ. 33):

Գործ ունենք սատիրայի՝ չզիջող ծաղրի հետ՝ կապված ոչ միայն և ոչ այնքան հերոսուհու, որքան Խորհրդային կայսրության հետ, որտեղ փորձ էր արվում երկիրը դրախտ ներկայացնելու՝ հակառակ բռնաճնշումներին, հազարավոր մարդկանց սպանդին ու աքսորին: Ինքը՝ Զապել Եսայանը, 1933-ին տեղափոխվել էր Խորհրդային Հայաստան, գովերգել խորհրդային կարգերը, անգամ 1937թ. փետրվարին «Գրական թերթում» սուր քննադատության էր ենթարկել «հակահեղափոխական - տրոցկիստական - դաշնակցական - նացիոնալիստական տարրերին», սակայն, ինչպես նշում է սփյուռքահայ անվանի մտավորական Պողոս Սնապյանը. «եղերական պայմաններու մեջ կատարուած նման յայտարարութիւնները իհարկէ փրկարար վահան մը չեղան Զապել Եսայեանին, որ սահմանադրական «շողշողուն լոյսերով» ողողուելէն ընդամէնը չորս ամիս ետք՝ ենթարկուեցաւ ստալինեան անսահման մռայլին ու

[9] **Պէշիկթաշլեան** 1954, 21: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն շարադրանքին կից՝ փակագծերի մեջ, Մ. նշումով:

դասուեցաւ իր մեղադրած մարդոց շարքին, «հակայեղափոխական Բակունցի, Ալազանի, Մահարու եւ միւսների հետ» ... »[10]:

Ծավալուն է Կոստան Զարյանի դիմանկարում առկա փոխաբերությունը, որի միջոցով հերոսը փորձում է բնութագրել հայ գրականությունը, որը խորապես հոգևոր է, ինչպիսին ժողովուրդն է, նրա պատմությունը, մշակույթը, հոգին. խորապես ողբերգական է, խորապես լուսավոր. «Հայոց գրականութիւնը մի պատարագ է, մի վերասլաց անհուն աղօթք, մի մեծանկար համայնապատկեր տառապանքի եւ խաչելութեան, մի Արարատ-Գողգոթա, ծածկուած ծիւնածաղիկներով, լոյսի գոհարներով, այնտեղ մի երկարաշունչ ու անմահ Խաչեցեալ խօսում է: Լեռը լցուած է մայրերի հեծեծանքով ու լռութիւն: Ծխում է խնկամանը խաչի ներքեւ...» (Մ. 41):

Փոխաբերության առանձին տեսակ են դարձվածներն ու դարձվածային կապակցությունները. «սրանք երկու և ավելի բառերի այնպիսի միություններ են, որոնք ամբողջությամբ առած մեկ փոխաբերական իմաստ են արտահայտում»[11]:

Դարձվածները հաճախ են դրսևորում երգիծաստեղծ ու ոճաստեղծ հատկություններ և դրանով պայմանավորված կիրառվում երգիծաբանության մեջ, նաև երգիծական դիմանկարներում: Բանաստեղծ Վահան Թեքեյանի դիմանկարը կերտել է նաև Երվանդ Օտյանը: Մասնավորապես, նա հիշում է մի այդպիսի դարձված. «Սուտ խենթ եղեր՝ վանքին հաւերը կուտէ»[12]: Ե. Օտյանը խոսում է իր հերոսի՝ Կեսարիայի Սուրբ Կարապետ վանքում և Երուսաղեմի վանքում վարած պաշտոնների մասին և ակնարկում, որ Վ. Թեքեյանն ունի տեսչական և ներկայացուցչական պաշտոններից շատ ավելի բարձր առաքելություն՝ բանաստեղծի կոչում. «Վահան Թէքէան վանքին հաւերը ուտելով չի կրնար ապրիլ ու պէտք չէ որ ապրի... իր ոտանաւորները նախադասելի են, քան Երուսաղէմէն ղրկելիք իր արձակ տեղեկագիրները»[13]:

Ն. Պեշիկթաշլյանը խոսքին երգիծական երանգ հաղորդելու նպատակով երբեմն կիրառել է դարձվածներ, իսկ ավելի հաճախ՝ դարձվածային տարբերակներ, որոնց ստեղծել է՝ կապված ասելիքի առանձնահատկությունների հետ: Նշված երկու տեսակների օրինակներ առկա են Ալեքսանդր Խատիսյանի դիմանկարում: Ա. Խատիսյանն ավարտել էր Խարկովի բժշկական համալ-

[10] **Սնապեան** 2008, 96:

[11] **Պողոսյան** 1991, 38:

[12] **Օտեան** 1999, 150:

[13] **Օտեան** 1999, 151–152:

սարանը, ապա վերադարձել Թիֆլիս, սակայն երբեք չէր աշխատել իր մասնագիտությամբ: Փոխարենը, նշում է հեղինակը. «Կը հետեւի Յիսուս Քրիստոսի պատուէրին՝ Բժիշկ, բժշկեա զանձն քո»: Բժշկութիւնը կը վերապահէ իր պատուական անձին ու կը սկսի դարմանել իր դիրքը: Իբրեւ ապաքինարան կը մտնէ Թիֆլիզի քաղաքապետարանը ու կ'ըլլայ օգնականը վրացի քաղաքագլուխ Չէրկէզովի» (Ծ. 63):

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ա. Խատիսյանն անցնում է դաշնակցության շարքերը: Այս իրողությունը հեղինակը ներկայացնում է հետևյալ փոխաբերության միջոցով. «Թիֆլիզի քաղաքագլխութենէն կ'իյնայ... Դաշնակցութեան դռան առջեւ: Շատ դժուարութիւններով ներս կը մտնէ այդ դռնէն: Թթու Դաշնակցականներ կ'ըսէին.- Ուղտը ասեղի ծակից անց կը կենայ, բայց Խատիսովը Դաշնակցութեան դռնից չի կարող անց կենալ» (Ծ. 64):

Բացի դարձվածներից Ն. Պեշիկթաշլյանը փոխաբերություններ է ստեղծում հանրաճանաչ խոսքերի, նաև անվանի հերոսների նմանողությամբ: Նկարագրելով Արշակ Չոպանյանի ծնունդը և ընդգծելով դրա կարևորությունն ազգային կյանքում՝ հեղինակը դիմում է Մովսես Խորենացու Սուրբ Ծննդյան շարականին, որտեղ հրեշտակներն ավետում են Քրիստոսի ծնունդն՝ ասելով. «Ծնաւ նոր արքայ Ի Բեթղեհէմ քաղաքի. Որդիք մարդկան, օրհնեցեք, Զի վասն մեր մարմնացաւ»[14]:

Մեկ տեղանվան փոփոխությամբ Ն. Պեշիկթաշլյանը հումորային երանգ է հաղորդում շարադրանքին և գրում. «ծնաւ նոր արքայ ի Պէշիկթաշ քաղաքի» (Ծ. 22):

Նկարագրելով նույն Ա. Չոպանյանի աշխատասենյակը՝ Ն. Պեշիկթաշլյանն այն համեմատում է ճգնարանի հետ, իսկ Ա. Չոպանյանին՝ Ալեքսանդր Դյումայի «Կոմս Մոնտե-Քրիստո» վեպի հերոս Աբբա Ֆարիայի, որը բանտի ամենաանբարենպաստ պայմաններում զբաղվում էր գիտությամբ:

Կոստան Զարյանի դիմանկարում Ն. Պեշիկթաշլյանը խոսում է հերոսի ազգանվան մասին: Այն սկզբնապես եղել էր Եղիազարյան, ապա դարձել Զարյան: Այս փոփոխությունը հեղինակը բացատրում է հումորային եղանակով՝ փոխաբերության միջոցով՝ հիշելով աստվածաշնչյան Եղիա մարգարեին, որը չճաշակեց մահվան դառնությունը, քանի որ Աստված նրան պտտահողմով երկինք փոխադրեց: «Զարեան ծնած է Եղիազարեան մականունով: Տա-

[14] Հայ հին և միջնադարյան քնարերգություն 1987, 68:

րիներ յետոյ եղիան, ըստ իր սովորութեան, երկինք կը համբառնայ. իսկ Զարեան վարը կը մնայ» (Մ. 32):

Դիմանկարներում Ն. Պեշիկթաշլյանն ստեղծել է քաղաքական երգիծանքի անկրկնելի նմուշներ՝ դարձյալ արտահայտված հիմնականում ծավալուն փոխաբերությունների միջոցով: Սրանք սարկազմի հրաշալի օրինակներ են, որոնց միջոցով անխնա ծաղրվում է մեծ տերությունների հանցավոր քաղաքականությունը՝ փոքրաթիվ ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի հանդեպ, Թուրքիայի ծավալապաշտական նկրտումները, նկարագրվում են դարասկզբին տեղի ունեցած ողբերգությունները, տարբեր անցքեր ու իրադարձություններ: Դրանցից մեկը ներկայացնում է Սարդարապատի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը. «թուրքը մտած էր Կովկասեան Հայաստանէն ներս: Երեւանի ազգ խորհուրդը, Արամով, Դրոյով եւ հայ բանակով՝ օձիքէն կը բռնեն թուրքին ու Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի մէջ կը զարնեն գետին: Թուրքը գետնին տակը կը մտնէ ըսելով. «Թէշէքքիւրլեր, էֆենտի: Ես արդէն ընդերկրեայ էս ճամբան էի որոնում, Պաքուի նաւթերին ու կազոլինին հասնելու համար»: Թուրքը սակայն հողուն տակ կը հանդիպի գերմանացիին, որ կ'արգիլէ թուրքին դէպի Պաքու ուղեւորութիւնը» (Ծ. 67):

Մեկ այլ դրվագ ներկայացնում է Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագիրը. «Հայերուն կը մնար Երեւանը եւ Վաղարշապատը: Մին ազգային տուն, միւսը կրօնական տուն, երկուքին մէջ գտնուող տարածութիւնն ալ ազգային գերեզմանատուն» (Ծ. 73):

Համեմատություն

Պատկերավորման լայն տարածում ունեցող միջոց է համեմատությունը, որը մեծ կիրառություն ունի թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր խոսքում: Նշան Պեշիկթաշլյանը գրական դիմանկարներում չափազանց հաճախակի է կիրառել համեմատություններ: Բավական է նշել, որ բացի շարադրանքում առկա համեմատություններից, բոլոր դիմանկարներն ավարտվում են հերոսի համեմատությամբ որևէ անձի, առարկայի կամ երևույթի հետ: Այս համեմատությունները հաճախ աչքի են ընկնում իրենց ինքնատիպությամբ, քանի որ դրանց եզրերն առաջին հայացքից իրար հետ որևէ առնչություն ունենալ չեն կարող: Անսպասելիությունը երգիծական բնույթի ստեղծագործություններում շատ էական է և կարող է ասելիքը խիստ ծիծաղաշարժ դարձնել: Ինչպես նշվել է. «Հաջող համեմատության կարևորագույն հատկանիշներից մեկը անսպասելիության, նորույթի, հնարամտության տարրն է: Այդ իսկ պատճառով յուրա-

քանչյուր հեղինակ չափազանց անհատական է համեմատությունների ընտրության և գործածության իմաստով»[15]:

Հիշենք բարեկամության և ապուխտի համեմատությունը Ալեքսանդր Խատիսյանի ծաղրանկարում: Ա. Խատիսյանն ինչ-որ ժամանակ զբաղեցրել էր Թբիլիսիի քաղաքապետի պաշտոնը, խոսելով այդ մասին՝ Ն. Պեշիկթաշլյանն ակնարկում է նրա ճարպկության, բոլորի հետ լավ հարաբերություններ ստեղծելու «կարողության» մասին. «Ապուխտի պէս ջարդած էր իր բարեկամութիւնը ու շերտ-շերտ բաշխած բոլորին: Թիֆլիսի մէջ մարդ չկար, որ Խատիսովի բարեկամութեան ապուխտէն կտոր մը չունենար բերնին մէջ» (Ծ. 64):

Անսպասելի է գրող Տիգրան Չիթունիի համեմատությունը Վանա հայտնի ձկան հետ: Չիթունին գրում է ոտանավորներ, որոնք դժվար է արձակ կամ չափածո համարել: Ինչո՞ւ է այս միջակությանը հեղինակը համեմատում տառեխի հետ, գրելով. «Տիգրան Չիթունին կը նմանի Վանայ Ծովուն տառեխ ձուկին» (Ն.ծ.58): Հարցին դժվար կլինի պատասխանել, եթե անմիջապես չհաջորդի բացատրությունը. «Չորցած, աղած, կախուած» (Ն.ծ. 58):

Կան դեպքեր, երբ համեմատելին բնորոշվում է մեկից ավելի, երբեմն բազմաթիվ համեմատյալներով. դա հնարավորություն է տալիս անձին կամ առարկան բազմակողմանիորեն ու բազմաշերտ ներկայացնելու: Այսպես է Զապել Եսայանի դիմանկարում, որտեղ հեղինակը փորձում է հասկանալ հերոսուհու «դավանանքը»: Բոլոր ժամանակների և բոլոր հասարակարգերի մարդ լինելը, ամենուր հաճախ աղետաբեր հարմարվողականություն դրսևորելը հեղինակն արտահայտում է մի համեմատությամբ, որի առաջին եզրի՝ հերոսուհու դիմաց ունենք մի շարք եզրեր. «ան մերթ նման է եղած դաւանափոխ պուտտայականի, մերթ ուրացող քրիստոնեայի, մերթ հերձուածող արիոսեանի, հեթանոսի եւ հերետիկոսի ու վերջապէս ուղղափառ անաստուածի» (Ծ. 31):

Գեղարվեստական գրականության մեջ լայն տարածում ունեն ժխտական համեմատությունները: «Այստեղ միաժամանակ բացառվում է երկու երևույթների նույնությունը և դրանով իսկ ցույց է տրվում նրանց նմանությունը: Հեղինակն, ասեք, մեզ զգուշացնում է, որ երկու առարկաների նմանության հիման վրա չպետք է դրանք շփոթել իրար հետ»:[16]

Համեմատության այսպիսի օրինակի հանդիպում ենք Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Ներսես Ակինյանի դիմանկարում, որտեղ

[15] **Ефимов** 1961, 491.

[16] **Ջրբաշյան** 1980, 230:

վերջինը փորձում է բացատրել ֆրանսահայության և այլ գաղթօջախների հայության նմանություններն ու տարբերությունները: «Փարիզահայութիւնը ուրիշ տեղերու հայութեան պէս զբաղած չէ հասարակ շատախօսութիւնով, այլ դասախօսութիւնով, որ շատախօսութեան մշակած եւ մշակութային մէկ տեսակն է: Դասախօսութիւնը մտաւորական շատախօսութիւնն է եւ պէտք է քաջալերել ամենայն ինչ որ մտային է» (Մ. 26):

Համեմատությանն իմաստով շատ մոտ է զուգահեռականությունը, որի դեպքում «համադրվում են երկու երևույթներ և ընդգծվում է նրանց նմանությունը կամ տարբերությունը: Զուգահեռականությունը, ըստ էության, ծավալուն կամ ժխտական համեմատություն է, բայց առանց համեմատության մասերն իրար կապող բառերի»:[17]

Զուգահեռականություն առկա է Կոստան Զարյանի երգիծանկարում, որտեղ գրողը փորձում է ներկայացնել իր ապրած կյանքը, որը լի է եղել խելահեղ արկածներով, հիշարժան դեպքերով, այլևայլ հույզերով, հիասթափություններով և այլն: Այն չափազանց ծավալուն է, մեջբերենք հատված. «Իմ կեանքը եղել է մի պայրընեան պոէմա, մի նոր հազարումի գիշերներ, մի էպոխա, մի Շահնամէ... ասպետ սիրահարի անհաւատալի արկածախնդրութիւն, մի լեգենդական երկարաշունչ էպիզոդ...» (Մ. 45):

Ինչպես արդեն նշել ենք, Նշան Պեշիկթաշլյանն իր բոլոր դիմանկարներն ավարտում է համեմատություններով, որոնք սովորաբար ծավալուն են. սրանց միջոցով նա կարծես ամբողջացնում է կտավը և տալիս դրա ամփոփագիրը: Սրանցից յուրաքանչյուրն ինքնին մի մանրապատումային դրվագ է: Հիշենք Հայկ Սերենկյույանի դիմանկարը: Այս փուչ էությունն իրեն համարում է կուսակցական գործիչ, տարված է խոսելու մարմաջով, հասկանում է միայն մանր առևտրից, խարդավանքներից, բամբասանքներից: Շրջում է Ֆրանսիայի հայաշատ վայրերում, ամենուր պատուհաս ու դժբախտությունների պատճառ դառնում: Ն. Պեշիկթաշլյանն այս դիմանկարն ավարտում է հետևյալ համեմատություններով. «Հայկ Սերէնկիւլեան կը նմանի սատանայի մը որ օձի կերպարանք առած է: Եւ օձի մեջ մը որ մարդուկի կերպարանք առած է: Եւ մարդուկի մը որ մարդու կերպարանք առած է» (Ն. ծ. 116):

Չափազանց հետաքրքրական է Վահան Թեքեյանի դիմանկարի ավարտը, քանի որ հեղինակը նրան նմանեցնում է տարբեր սրբերի՝ Թովմաս

[17] **Ջրբաշյան, Մախչանյան** 1980, 115:

առաքյալին, Հակոբ Մծբնա հայրապետին, Մելիտոս եպիսկոպոսին, Մարուգե ճգնավորին:

Հակադրույթ

Երգիծաբանության մեջ պատկերավորման հաճախակի կիրառություն ունեցող միջոց է հակադրույթը, որով հակադիր իմաստ ունեցող բառերի գործածությամբ հակադրվում են առարկաներ, հատկանիշներ, երևույթներ: Իրականի և ցանկալիի աղաղակող հակասություններն ամենից ավելի ցայտուն արտահայտվում են պատկերավորման հենց այս միջոցով, և դա է պատճառը, որ այն խիստ տարածված է երգիծաբանության մեջ, նաև ծաղրանկարներում: Երբեմն երգիծաբանները հակադրույթով են սկսում երգիծանկարը, ինչպես Երվանդ Օտյանը՝ Վարդգեսի դիմանկարը. «Մեր ազգային խենթը: Խենթութիւնը դժուարին արուեստ մըն է, աւելի դժուար՝ քան խելացի ճանչցուելու արուեստը»[18]:

Հակադրույթները հաճախ օգնում են անձը բազմակողմանիորեն բնութագրելուն, նրա հոգեկան աշխարհի ծալքերը բացելուն: Հիշենք Կոստան Զարյանի դիմանկարը. երբ հերոսին հարցնում են, թե արդյոք նա հավատացյալ է, պատասխանը լինում է. «Հազար անգամ այո՛ եւ հազար անգամ էլ ո՛չ: Ե՛ւ այո, եւ՛ ոչ: Հաւատում եմ ոգեկան զօրութեան հրաշքներին ու միանգամայն պաշտում եմ նիւթերի զօրութիւնը եւ գեղեցկութիւնը» (Մ. 39): Ապա ավելացնում է. «Ես չեմ կարողացել հասկանալ թէ իմ գործած մեղքերի համար եմ լաց եղել թէ այդ քաղցր անցեալը վերապրելու ցանկութիւն եմ ունեցել» (Մ. 40):

Ն. Պեշիկթաշլյանը երգիծում է Կ. Զարյանի ինքնավստահությունը, սեփական գրականությունը բոլորից ավելի բարձր դասելու հավակնությունը, և դա անում է դարձյալ հակադրույթի միջոցով: Երբ Կ. Զարյանին հարցնում են, թե որն է նրա գովերգած գրականությունը... «Զարեան ձեռքը սեղանին զարկաւ ու բղաւեց. - Ի՛մը: Իմ գրականութիւնը թէ՛ հայաստանեան է, թէ՛ սփիւռքային, թէ՛ խորք, թէ՛ թռիչք, թէ՛ լայնք, թէ՛ կենտրոն...» (Մ. 42):

Պայմանավորված իր առանձնահատկություններով՝ հակադրույթների կազմությանը մեծ մասնակցություն ունեն լեզվական ու խոսքային հականիշները: Լեզվական հականիշներով արտահայտված ցայտուն օրինակի հանդիպում ենք Վարազդատ Թյուրաքյանի դիմանակարում: Պեշիկթաշլյանը մերկացնում է կուսակցական և գրական այս վայ գործչի վարքագիծը, նրա բերած աղետը ազգային կյանքում, իսկ ամփոփելիս գրում է. «Վարազդատ Թիւ-

[18] **Օտեան** 1999, 29:

րապեան մեծ հասակով, մեծ գլուխով, մեծ փորով, մեծ յատակով՝ պզտիկ անձ մըն է» (Մ. 90)։

Հակադրույթներում ավելի մեծ կիրառություն ունեն խոսքային հականիշները։ Ընդունված է այն կարծիքը, որ այս միավորներն ավելի մեծ ոճական հնարավորություններով են օժտված, «քանի որ առանձին վերցրած միմյանց նկատմամբ հակադիր իմաստներ չունեն, այսինքն՝ լեզվական հականիշներ չեն, նշանակում է՝ խոսքի մեջ բառերի իմաստային տարողականության սահմանները ընդարձակվում են, և բառերը ձեռք են բերում հակադրական հարաբերություններ արտահայտելու լայն հնարավորություններ»[19]։

Վահան Թեքեյանի դիմանկարում հանդիպում ենք խոսքային, նաև լեզվական հականիշներով կազմված հակադրույթի օրինակների, որոնցում հեղինակը նաև բացահայտում է այս հականիշների արտահայտած իմաստային ենթատեքստերը. «Ունեցած է Եգիպտոսի մէջ կռնակ ու Փարիզի մէջ ոտքեր… Գացած է անյաջողութենէ յաջողութիւն, այսինքն ազգային գործերէ դէպ ի բանաստեղծութիւն եւ յաջողութենէ անյաջողութիւն, այսինքն Եգիպտոսէն Ֆրանսա» (Ծ. 39)։

Գրական դիմանկարներում առկա են նորակազմություններ, որոնց հեղինակն ստեղծել է հականիշ զույգեր կազմելու համար։ Այս հականիշ զույգերն էլ իրենց հերթին կազմել են հակադրույթներ, ինչպես *լույս տեսնել* և *մութ տեսնել* արտահայտությունները Բյուզանդ Թոփալյանի դիմանկարում։ Հերոսը տպարանատեր է, գրում է բանաստեղծություններ, որոնք լույս են տեսնում իր տպարանում։ Եթե տպագրամեքենան մարդ լիներ, գուցե ամոթահար լիներ կամ բողոքեր այս անտաղանդ ոտանավորների պատճառով. «Իր բանաստեղծութիւնները լոյս կը տեսնեն իր տպարանէն։ Իր տպարանն ալ մութ կը տեսնէ… իր բանաստեղծութիւններէն» (Մ. 149)։

Երբեմն Ն. Պեշիկթաշլյանը հակադրույթներ է կազմում դարձվածային զույգերի միջոցով. այսպիսի օրինակի հանդիպում ենք նկարիչ Զարեհ Մութաֆյանի ծաղրանկարում. «Հոգին կուտայ զինքը գովողին և հոգին կ'առնէ զինքը քննադատողին» (Մ. 138)։

Հակադրույթները երբեմն զուգակցվում են պատկերավորման այլ միջոցների հետ։ Այսպես է Ալեքսանդր Խատիսյանի դիմանկարում. հակադրույթն ու փոխաբերությունը միահյուսվել են և առաջին հայացքից դրանք տարանջատելն էլ դժվար է։ Այս հատվածը զետեղված է ծաղրանկարի վերջում և մի

[19] **Էլոյան** 1989, 156։

քանի տողով ամբողջացնում է ոչ միայն հերոսի դեմքը, այլև իր ժամանակի Հայաստանյան իրավիճակը, իսկ ընթերցողի մեջ խորը ցավ ու կսկիծ է արթնանում՝ ի տես թշվառ ու բզկտված Հայրենիքի ու նրա պատեհապաշտ կառավարիչների. «Բժիշկ ըլլալու տեղ հիւանդ եղաւ ու իրեն բժիշկ ընտրեց Հայոց ազգը, որ հակառակ իր հոգեվարք վիճակին, ըստ բաւականին լավ կերպով դարմանեց Խատիսեանը» (Ծ. 78):

Եզրակացություններ

Նշան Պեշիկթաշլյանի գրական դիմանակարները հատկորոշվում են տարբեր արժանիքներով՝ գաղափարական, գեղարվեստական, գեղագիտական և այլն: Դրանցից մեկն էլ ճոխ լեզուն է և զարմանալի պատկերավոր խոսքը, որին հասնելու համար հեղինակը դիմել է լեզվական զանազան, նաև՝ պատկերավորման միջոցների: Անշուշտ հոդվածում նշվածներով չի սահմանափակվում այս միավորների կիրառությունը Նշան Պեշիկթաշլյանի ծաղրանկարներում: Դրանք խիստ բազմազան են և մեծ քանակության, ուստի բոլորին չկարողացանք անդրադառնալ տեղի սղության պատճառով: Եթե փորձենք ամփոփել այս համառոտ քննությունը, ապա պիտի փաստենք, որ ոճական առումով այս միավորների հնարավորությունները անհելի են, և հաճախ սրանց առկայության հետ է կապված խոսքի արտահայտչականությունը, հագեցվածությունը, ազդեցիկությունը և այլն: Չափազանցությունները, նվազաբանությունները, փոխաբերությունները, համեմատությունները, հակադրույթները և այլն խոսքը հարստացրել են տարբեր նրբերանգներով, օժտել այլաբանական նշանակությամբ, հաղորդել երգիծական բնույթ, որը կախված ասելիքի առանձնահատկություններից՝ դրսևորվել է տարբեր կերպ՝ հումորայինից մինչև կծու հեգնական:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ամիրդովլաթ Ամասիացի 2005, Անգիտաց անպետ, Երևան, «Լուսաբաց հրատարակչատուն», 122 էջ:

Բալայան Ն. 2019, Հայ ինքնության կերպավորումը Նշան Պեշիկթաշլյանի գրական դիմանկարներում, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, N2, էջ 115–129:

Էլոյան Ս. 1989, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 260 էջ:

Հայ հին և միջնադարյան քնարերգություն 1987, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 464 էջ:

Մակարյան Ա. 2002, Արևմտահայ գրական դիմանկարը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 310 էջ:

Մեծարենց Մ. 1981, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 456 էջ:

Պէշիկթաշլեան Ն. 2009, Ծաղրանկարներ, Երևան, ՎՄՀ-Պրինտ, 207 էջ:

Պէշիկթաշլեան Ն. 1954, Մոմիաներ, Փարիզ, imp. A. DER AGOPIAN, 158 էջ:

Պէշիկթաշլեան Ն. 1952, Նոր ծաղրանկարներ եւ բանֆլէներ, Փարիզ, տպագր. Հ. Ճարյան, 146 էջ:

Պողոսյան Պ. 1991, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, գիրք երկրորդ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 336 էջ:

Ջրբաշյան Էդ. 1980, Գրականության տեսություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 496 էջ:

Ջրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ. 1980, Գրականագիտական բառարան, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 352 էջ:

Սնապեան Պ. 2008, Երկու սպանդ, Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 248 էջ:

Տեր-Դավթյան Ք. 1984, Վկայաբանություն և վարք, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 428 էջ:

Օտեան Ե. 1999, Մեր երեսփոխանները. Մեր ազգային ժողովը, Երևան, «Մագաղաթ» հրատարակչություն, 268 էջ:

Арнольд С. 1973, Стилистика современного английского языка, Ленинград, «Просвещение», 304 с.

Ефимов А. 1961, Стилистика художественной речи, Москва, издательство Московского университета, 519 с.

САТИРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ОБРАЗНЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В КАРИКАТУРАХ НШАНА ПЕШИКТАШЛЯНА

АРАКЕЛЯН К.

Резюме

Ключевые слова: сатира, юмор, язык, речь, стиль, средство изображения, литературный портрет.

Тип литературного портрета получил интересное развитие в мировой и армянской литературе. Пройдя через века, он претерпел изменения и нашел уникальное отражение в западноармянской литературе 19 и 20 веков. К этому жанру обращались многие западноармянские писатели и поэты. Литературный портрет имел и другую направленность – сатиричес-

кую, а сатирический портрет был доведён до совершенства великими западноармянскими сатириками Акопом Пароняном и Ервандом Отяном.

К литературному портрету обращались также армянские писатели диаспоры, в том числе видный французско-армянский писатель Ншан Пешикташлян, наиболее известный как сатирик.Пешикташлян вдохнул новую жизнь в литературно-сатирический портрет, о чём свидетельствуют более сотни его портретов.

Их отличительной чертой является великолепный язык и удивительно образная речь, чему немало способствует обилие образных лингвистических средств, их правильное и уместное использование. Гиперболы, литоты, метафоры, сравнения, противопоставления и т.д. обогащали речь писателя различными оттенками, наделяли её иносказательным смыслом, придавали сатирический характер, который в зависимости от особенностей сказанного проявлялся по-разному.

THE SATIRICAL ROLE OF LINGUISTIC MEANS OF REPRESENTATIONS INNSHAN PESHIKTASHLIAN'S CARICATURES

ARAKELYAN K.

Summary

Keywords: satire, humour, language, speech, style, means of representation, literary portrait.

The type of literary portrait received a unique role and interesting development in world and Armenian literature. Having passed through centuries, it has undergone various changes and found a unique reflection in the Western Armenian literature of the 19th-20th centuries. Many Western Armenian writers and poets referred to this genre. Literary portrait had another direction, the satirical one, and the satirical portrait was brought to perfection by such prominent Western Armenian satirists as Hakob Paronian and Yervand Otian.

Armenian writers of diaspora also turned to literary portrait, including the famous French-Armenian writer Nshan Peshiktashlian, who is best known as a

satirist. Peshiktashlian leased new life into literary satirical portrait, as evidenced by more than a hundred of his portraits.

Their distinguishing feature is rich language and the amazing figurative speech, which is greatly contributed by the abundance of figurative linguistic means, their correct and appropriate use. Exaggerations, litotes, metaphors, comparisons, contrasts, etc. enriched the speech with various nuances, endowed it with an allegorical meaning, conveyed a satirical character, which, depending on the characteristics of what was being said, was manifasted in different ways.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ART

ANAHIT BEKARYAN*

PhD in Philology

Institute of Arts of the NAS RA

abekaryan@mail.ru

ORCID: 0000-0001-7980-4180

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.182–197

ONE AND INSEPARABLE ARMENIAN NATION, ONE AND INSEPARABLE ARMENIAN CULTURE

KEYWORDS

The Patriotic Union of Constantinople Armenians
Canadian-Armenian community
one Armenian nation one culture
theatrical performance
Anahit Guyumjian
Davit Evereklian

ABSTRACT

In 1967, the Constantinople Armenians in Montreal established the Expatriates' Union. Free from all kinds of political, religious, and party affiliations, it stands out as the most liberal and devoted advocate of the Armenian traditions. Since 1969, the Union of Constantinople Armenians has owned its own theatre hall, dedicated to hosting performances in Armenian. The inaugural cultural event took place on April 12, 1969, quickly gaining popularity among Armenians in Montreal.

Since the early days of the Union, former graduates of Mkhitarian, Esayan, and Kedronakan Colleges have been actively engaged in the cultural committee, working for the benefit of the nation. Through their dedication and initiative, the cultural body "MEK" of the Union of Constantinople Armenians was established in 1973, named after the initials of the schools.

The MEK cultural body operates under the slogan "MEK and inseparable Armenian nation, MEK and inseparable culture".

* *Հոդվածը ներկայացվել է 05.01.24, գրախոսվել է 05.02.24, ընդունվել է տպագրության 30.04.24:*

The Union of Constantinople Armenians has been active for more than fifty years, remaining dedicated to its mission: "to serve the unified Armenian nation and its culture."

Introduction

The Patriotic Union of Constantinople Armenians was established in 1967 through the efforts of Constantinople Armenians who had settled in Montreal. It is the only patriotic union operating in Canada, free from all kinds of political, religious, and party currents, but at the same time the most liberal, as well as an apologist and devoted defender of Armenian traditions. On those distant shores, the Union of Constantinople Armenians (UCA) is a canopy warmed by and warming with Armenian spirit, designed to fatherly shelter Armenian "splinters." It is a union where compatriots gather, freeing themselves from everyday worries and awakening their accumulated memories of the past. Finally, it is a gathering place for the Armenians of Constantinople, where social, cultural, sports, youth and other events are organized.

The Patriotic Union of Constantinople Armenians

Since the early days of its formation, the UCA has adopted the following principle, as its main and unwavering goal: to cooperate with all Canadian Armenian organizations, as well as to become a bridge between the various and sometimes competing associations of the Armenian Diaspora in Canada. Even the large-scale pictures of more than twenty merited Armenians (regardless of their party affiliation), decorating the UCA hall, and the slogan of the Union written in calligraphic letters on the top of the stage: "We are brothers," bear witness to this fact.[1]

Like all the Armenian organizations in Montreal, the main goal of the UCA is to preserve the Armenian spirit on foreign shores, to introduce our culture to the foreigners, to teach the native language to our compatriots who due to circumstances did not have the opportunity to learn it at the time, and thereby become a barrier against assimilation.

In 1969, the Union had just constructed its own centre, in the theatre hall of which the first UCA artistic evening was held on April 12 of the same year. It lasted

[1] «Քոլիս» 1979, № 79, 8.

for three and a half hours, and as it became known from the press,[2] the program included solo songs, and solo dances, recitals, piano pieces, a concert by a choir of thirty people (under the direction of Gegham Shirvanian), and two hilarious comedies. The evening generated great enthusiasm among the audience.

However, the first full theatrical performance was given in the UCA newly built hall during a party held on May 10, 1969. That evening was organized much more successfully and flawlessly than the first artistic evening on April 12, despite certain understandable and inevitable drawbacks. That day featured *Oh, this Grandma of Mine*, a three-act comedy by Ferdinand Roger,[3] the Armenian version of which was prepared by Constantinople Armenian film director and actor Arshavir Alyanakian.[4]The play was staged by gifted actor Nubar Fntkian; owing to his efforts and hard work, also the excellent performance of all the actors, the play was highly appreciated by the audience, as the press reported.[5]

The brief plot of the comedy is as follows. To extort money from his rich grandmother, lawyer Vahé pretends to be married, to have a child and to have invited his father-in-law to his home. However, unexpectedly, Vahé’s grandmother comes to visit him with her goddaughter, beautiful Shushan. Vahé's servant Minas saves the situation: he gives Vahé his child; his friend, actor Hrach, takes on the role of Vahé's wife, and Vahé's defendant Tokmak Poghos plays Vahe's father-in-law. Eventually, the truth is revealed, but all ends well: Vahé marries Shushan, whom he has long loved.The performance, which lasted about two hours, gave the audience great pleasure and many amusing moments. Mkrtich Tsaturian (Minas) was the central figure of the play, who gave the audience many funny and unforgettable moments with his flawless acting, both in his mimicry, impressive speech and movements.The other actors also played naturally and successfully: Gegham Shirvanian (Vahé), Mihran Chakeravjian (Tokmak Poghos), Nubar Fyntkian (Hrach), Iskuhi Hovnanian (Grandmother), Paytsar Hyur (fiancée of Hrach), Arpi Kult (Shushan), Garegin Odabashian (doctor), Anna Pehlivanian (wife of Minas).

---

[2] «Բուրաստան» 1969, № 67, 27, «Քուլիս» 1969, № 546, 13.

[3] Roger Ferdinand (1898–1967) French playwright and screenwriter.

[4] Alyanakian (Alyanak), Arshavir, film director and actor. Lived and worked in Constantinople. By the way, A. Alyanakian played a significant role in the development of Turkish cinematography as well. The films *Gyulnaz* and *Leyla's Sin* were shot under his direction and with his participation, in which several Armenian actors also took part.

[5] «Հայրենիք» 1969, մայիս 24:

At the same time, the press notes that the translation of the comedy contained unnecessary and impure Armenian expressions, explanations, and exclamations in Turkish, which did not add anything new to the funny content of the comedy[6].

Such undertakings have fostered the appearance and development of many new actors with a theatrical gift, as well as provided opportunities for talented and promising actors from the Montreal community to perform together. As "Hayrenik"daily notes, this entirely proceeded from the goals and aspirations of the UCA: "Cooperation and collective efforts,- here is the motto that various organizations should strive for"[7].

The following year, on January 17, 1970, on the initiative of the UCA cultural body, "Premature" (also known as "The Street Girl," and "The Underage"), a three-act comedy by the Italian playwright Dario Niccodemi[8], was staged.The heroine of the comedy is an underage, beautiful girl, who grows up unattended and illiterate; she distances herself from the narrow-minded false morals and customs, and preserves childlike naivety in everything. Due to these qualities and natural beauty, everybody loves her; however, none of them shows her sincere love and serious plans to create a family.That is why such emotions as love, jealousy, contempt, rejection, and revenge appear and mix in her simple and pure soul, which multiply the number of those who pursue her on the one hand, and on the other hand, the number of women, filled with revenge.The play was staged by gifted actress A. Guyumjian,[9] who also played the main role, trying to present

---

[6] «Հայրենիք» 1969, մայիս 24:

[7] «Հայրենիք» 1969, մայիս 24:

[8] Niccodemi, Dario (1874–1934), Italian playwright. He spent his childhood and adolescence in Buenos Aires. He wrote his first plays in Spanish. At the beginning of the World War I, he moved to Italy and settled in Milan. He was one of those Italian playwrights, whose plays were frequently included in theatre repertoires.

[9] Actress Anahit Guyumjian (1938–2020) was born in the family of an artist in Istanbul. Since her childhood, she performed various roles in the shows and performances, organized at different schools. She graduated from the local Conservatory. At the age of fifteen, she made her debut with adults in the play *Premature,* staged by Ashot Madatian. She moved to Canada in October 1967. She played in the performances, organized by the Union of Constantinople Armenians in Montreal: *The Honourable Beggars, The Flatterer, La Petite Chocolatière, Premature, Anush* opera, *The Princess of the Fallen Fortress* of the "Petros Adamian" Theatre Group of the Armenian All-National Cultural Union, *The Egoist*, *Shotar and the Family, TheWorld, Yes, Turned Upside Down, The Crane Calls* and other performanc-

the complex state of mind of her heroine to the audience, and showing a deeply tragic life under the comic. Mrs. Mailyk (Franca), Nubar Fntkian (Titus), Mihran Chakeravjian (Auguste), Gegham Shirvanian (Jules), Habet Mailyk (Emil), Nikoghos Tompakjian (Faustus) played the other roles. According to the Canadian Armenian press, the harmonious performance, played in the UCA hall, was attended by a large number of people[10].

On June 13 of that year, the four-act comedy *La Petite Chocolatière* by Paul Gavault was presented under the direction of Anahit Guyumjian: it was translated into Armenian by the famous Constantinople Armenian actor and director Ashot Madatian (1882–1965). Besides Anahit Guyumjian, Arakel Gompyrkian, Irma Merakian, Araxi Oskanian, Herman Jehennemian, Vordik Miraseti, Mari Ohanian, Mihran Avjian (Chakeravjian), Grigor Merakian, Nikoghos Tompakjian performed roles[11]. Although many of the actors were on stage for the first time, under the leadership of Anahit Guyumjian, a tireless devotee of Armenian culture, they did their best to show their full potential and present the public a performance, endowed with a high acting level. And they really managed to do so. The performance was very warmly received and encouraged by the public. The actors repeated it with great enthusiasm and delight on June 20[12].

On January 31, 1971, in the UCA hall, two small but interesting performances were given under the direction of G. Shirvanian: *The Lighthouse Keepers,* and the *Two Deaf People* by Molière. In the first performance, the roles were played by experienced actor Gegham Simonian and Kedronakan College graduate Herman Jehennemian, who, having no rich experience of acting, best embodied the complicated feelings of his character[13].

Grigor Merakian (deaf father), Lulu Aznavour (daughter), Herman Jehennemian (Bonifas), Vordik Miraseti (servant) played in the second performance. Although many spectators had heard, seen and read these works many times, they seemed to be watching the performances for the first time and often interrupted them with laughter, excitement, and applause.The reason for

es;she also played the main role in the comedy *Baghdasar Aghbar*,staged by Mher Mkrtchian. She performed on tour in Toronto, Boston, New Jersey, and Philadelphia.

[10] «Բուրաստան», 1970, № 77, 13:

[11] «Բուրաստան» 1970, № 82, 11.

[12] «Բուրաստան» 1970, № 82, 11.

[13] «Գեղարդ», 1971, № 7, 27.

the warm reception of those plays was (according to the UCA "Geghard" magazine) that "the play containing some wise judgements, which took away so much applause and laughter, probably owed to the actors' flexibility. All the actors and actresses embodied their personages well"[14].

It should be noted that the theatre group of the UCA cultural body gained a great fame among the Armenians of Montreal in a short period of time. Firstly, it was the result of the work of Anahit Guyumjian, the head of the theatre company. Due to her innate artistic talent and hard work, she managed to surround herself with a lot of like-minded people who spared no effort and energy for the nation-preserving work in Montreal, regularly organizing performances in Armenian.

The first performance in the current year's rich program of the theatre group of the cultural body in the UCA hall on May 28, 1972, bears witness to the fact that Anahit Guyumjian enjoyed great reputation in the Armenian community of Montreal. "A stifling heat began in Canada, but there was no fear of seeing the hall empty because of Mrs. Anahit Guyumjian-Voskerchian, the stage director and at the same time an important actress. The exceptional abilities of the gifted Armenian woman had been the talk of the city for months"[15].

That day,*The Flatterer,* a play by H. Paronian, was presented. When choosing the performers for the play, A. Guyumjian focused her main attention on the young "wishing to inspire them to love and cherish the great and splendid Armenian culture"[16]. Coach of the UCA football team "Ararat" Vordik Miraseti (Tadé), Murad Khachikian (Arshak), Gegham Shirvanian (Bartem), Gevorg Ayvatian (Papik, the Flatterer), Grigor Merakian (Hovsep), Sella Yaltyzjian (Sophie). Arman Sevke (Tigran), and Levon Garanfil (Gevorg) played the roles. Anahit Guyumjian herself played the role of Tereza, Tadé's sister. The UCA hall was full of theatre-going public. The performance was a great success, with the audience following it with great delight, "kindling their appetites for the great spiritual food on offer"[17]. Guyumjian was particularly well received. According to eyewitnesses, when "the heroine of the performance enters, the hall resounds, and it becomes impossible to hear the dear and honourable representative of the

[14] «Գեղարդ», 1971, № 7, 27.
[15] «Գեղարդ» 1972, № 12, 26.
[16] «Գեղարդ» 1972, № 12, 26.
[17] «Քուլիս» 1972, № 612, 22.

artistic parents, the decent Armenian woman who is the subject of admiration in the community for her sweet personality, Mrs. Anahit Guyumjian"[18].

The young promising actor Gevorg Ayvatyan in the role of Papik, the Flatterer, was very successful as well, in whose soul, as Istanbul magazine the "Kulis" noted, "Despite her busy schedule, Mrs. Anahit Guyumjian managed to sculpt all the nuances of art with great patience and dexterity"[19] and who "fascinated the audience for exactly two hours, deserving everybody's congratulations, without exception"[20].

Gegham Shirvanian and Levon Sapunjian significantly contributed to the success of the performance as well. Besides embodying the character of Bartem, which caused great enthusiasm and applause in the hall, the former also worked as a prop master, and made various things and objects, related to the external design of the performance, while the latter did the make-up of the performers with great conscientiousness and taste.

Inseparable Armenian Nation MEK and Inseparable Culture

Since the early days of the UCA, former graduates of Mkhitarian, Esayan and Kedronakan Colleges have tirelessly worked for the benefit of the nation in its cultural committee.Through their efforts and initiative, the cultural body MEK UCA was established in 1973, named so by the Chairman of the Board of the Union Jirayr Ayvatian with the initials of the above-mentioned schools. MEK cultural body has the "Mnakian" theatre troupe,[21] which carried out irregular, but nevertheless lively and remarkable theatre activities in the Canadian Armenian community.The MEK cultural body operates under the slogan" MEK and inseparable Armenian nation, MEK and inseparable culture," cooperating indiscriminately with all Armenian organizations and associations, treating their critics according to the words of the chairman of the MEK cultural body, chemist Gabriel Basmajian, "let us allow them to speak, let them allow us to act... "[22].

On April 4, 1976, on the UCA initiative, U. Hajibekov's operetta *If Not This One,That One,* directed by musicologist Yervand Aleksanian and staged by singer

[18] «Քուլիս» 1972, № 612, 22.
[19] «Քուլիս» 1972, № 612, 22.
[20] «Քուլիս» 1972, № 612, 22.
[21] «Քուլիս» 1979, № 774, 10.
[22] «Գեղարդ» 1977, № 41, 13.

Selma Keklikian, was presented on the stage of Outremont High School."Whenever these names appear in a theatrical performance, success can be considered partially secured,- we learn from the Armenian Diaspora press, -because they have a professional reputation in Armenian and foreign circles"[23].

Now let us divert a little from our material and talk about Yervand Alexanian's activities in the pre-Montreal period[24].

Conductor Yervand Aleksanian (1908–1981) was born in Alexandria. He received his primary education at the local Poghosian National College. Endowed with musical abilities, he showed love for music from a young age and performed with foreign orchestras at the age of 17. In 1926, a string orchestra was organized in the "Harajdimaser"[25] (Progressive) club of the Armenian Youth Union (later joined by a choir), presenting mainly Armenian folk songs and music to the Armenian and foreign society. Later, Yervand Aleksanian improved his musical abilities through private lessons with musicologist Frabucini, learning composition and instrumentation.

Extending and developing, the aforementioned choir-orchestra later bore the name "Knar" (Lyre) choir-orchestra of the All-Armenian National Cultural Union. It graciously gave many charity concerts for the benefit of Armenian cultural associations and schools.

In 1940, Aleksanian moved to Cairo, where he also organized the Hamazkayin "Knar" choir, and in 1945–1946, the choir-orchestra. He appeared in many concerts, always performing Armenian folk songs and music, and always receiving a warm welcome and high praise from the people. In 1953, the talented conductor moved to Cyprus, where he organized a number of remarkable concerts. Soon, he returned to Cairo again, reorganized his choir, and continued his musical activity there until 1964.

In 1964, the conductor finally settled in Montreal, where he again organized the Hamazkayin choir, naming it "Knar."The choir gave concerts in Montreal, Toronto, Boston, and New York. The Canadian press praised the activities of the

---

[23] «Քուլիս» 1976, № 712, 4.

[24] We gathered information about Yervand Aleksanyan's activities in that period from A. Yapujian's work *History of Egyptian-Armenian Culture* (Cairo 1981, pp. 285–287) and "Horizon" Weekly issues of April 11 and May 11, 1981.

[25] "Harajdimaser" (Progressive) Youth Club was organized in Alexandria, in April 1916.

"Knar" choir as well. Thus, on July 7, 1966, the English newspaper "Gazette" wrote: "Montreal has music groups that are sometimes unknown to the public".

A truly wonderful folk choir and orchestra of seventy members, composed of members of Armenian Saint Jacob Church in Montreal, is directed by Yervand Aleksanian.

Yervand Bastrmajian, the president of the Armenian Congress of Canada, says that this proficient conductor, who has been here for barely two years, is from a family of musicologists.

They (Armenians) have very beautiful songs, and this choir presents them in a pleasant way"[26].

During the opening ceremony of the Expo-67 International Exhibition, organized in Montreal in 1967, it was Hamazkayin "Knar" choir that introduced the Armenian song to foreigners for the first time in Montreal. Completing our brief information on the distinguished conductor Y. Aleksanian, we should note that along with his long-term activity beneficial to the nation and preserving the Armenian identity, he created and developed many songs, as well as made arrangements of Armenian and foreign musical works. We should also add that in 1976, a record of the concert, held on the occasion of the 50th anniversary of Aleksanian's musical activity, was issued.

Now, let us go back to the operetta *If Not This One, That One* performance. As the"Kulis" theatre reviewer points out, "The main condition for the success of an operetta is the vocal ability of the actors to satisfactorily perform the songs.Considering the difficult (almost unrealizable) conditions of the Diaspora, it takes a lot of work to find and bring together singing actors, and with the tireless efforts of Aleksanian and Keklikian, the performance of the operetta *If Not This One, That One* was a success, and received the warm appreciation of the public"[27]. Arto Nshanian embodied the main character of the operetta Mashti Bad, "the tireless and dedicated servant of the Armenian stage for many years," who "this time, as always, was deeply in control of his role and presented the character he embodied to the people in a flawless performance"[28].

Galustian National College graduate Arto Nshanian, was born in Cairo, in 1933. He was fascinated by theatre from a young age. "In 1939, during the war

---

[26] *"Gazette," "About Knar"*, «Հորիզոն» 1981, 11, 04

[27] «Քուլիս» 1976, № 712, 4:

[28] «Քուլիս» 1976, № 712, 4:

years," Arto Nshanian recalls, "Arpiar Vardian[29] organized outdoor performances. We would go to attend three hours before and often got kicked out"[30]. He first appeared on stage at the age of 16, playing the role of Garnik Agha in *Charshyly Artin Agha,* a comedy by Yervand Otian and Mikael Gyurjian. He played in Cairo's Hamazkayin, Unions of Armenian Art Lovers and Book-Lovers, as well as individual theatre groups of Araxi Ohanian,[31] Arpiar Vardian, Sedi Gochunian[32]. In that period, Nshanian preferred to play in operetta and historical performances: *Better Late Than Never, Sayat-Nova, Vardanank, Duran Duran, Sonya,* etc., in which he played the leading roles[33]. In 1963, settling in Canada, A. Nshanian was assigned choirmaster of the church of St. Hakob in Montreal. Then, for the church fund, together with some enthusiastic young people, they staged *If Not This One, That One* (G. Yeritsian), the first operetta performance in Armenian in

[29] Vardian, Arpiar (1898–1978), a famous Diaspora Armenian actor and director. After the World War I, he moved from Istanbul to Egypt, where he organized his own theater troupe and gave many performances (all of them comedies) in Cairo, Alexandria and other cities, where many Armenians lived. In the 1960s, he finally settled in Montreal, where he continued his theatre activities. In particular, he staged *Charlie's Godmother, Mrs. Monkote, Return My Wife, Uncle Karapet from Samatia, Arshin Mal Alan, Roses of Caesarea, Duran Duran and other plays.*

[30] «Քուլիս» 1978, № 760, 10–11.

[31] Ohanian, Araxi (Vardian, 1911–1981), Diaspora Armenian actress. Her parents were victims of the Genocide. In 1918, owing to charitable organizations, she was saved and placed in an orphanage in Arnaut village. In 1922, together with the orphanage, she moved to Greece, and in 1924, she was adopted by an Egyptian-Armenian family. She appeared on stage for the first time in Cairo in 1927, playing the role of Sophie in The *Flatterer* by H. Paronian. Later, for more than forty years, she acted in more than four hundred plays, many of which she translated or turned into plays herself. She also wrote comedies and dramas (*Hars Khatun, Sayat-Nova, Rozik, The Innocent Sinner, The Betrothed, The Irony of Life, The Victim of an Invention, Malviné, A Girl or a Boy, or the Maiden Mother,* etc.). She also participated in the performances of Greek, Arab and Turkish theatre groups. Endowed with a beautiful voice, in 1934, she first introduced Armenian songs to Egyptian radio listeners.

[32] Gochunyan, Sedi (born in Cairo, in 1927), Diaspora Armenian actor. He made his first artistic steps in English, participating in English school and "Green Room" theatre groups. From 1947, he played on the Egyptian-Armenian stage. From 1951, he was also engaged in staging activity; he staged *Criminal's Family (La MorteCivile)* by P. Giacometti, *Honourable Beggars* by H. Paronian, etc. He appeared in a number of Egyptian and American films. Later, he settled in Australia, where he continued his theatrical and literary activities as well.

[33] «Քուլիս» 1978, № 760, 11.

Montreal, as well as other plays, and then they were invited to play in Boston, where they repeated the performances, staged in Montreal.

In the above-mentioned performance *If Not This One, That One,* Nora Antonian, playing the role of Gyulnaz, captivated the audience with her beautiful voice and gifted acting. Arthur Abgarian in the role of enamoured Sarvar also deeply impressed the audience with the best performance of the song, and his convincing and attractive play.The role of Gyulnaz's father, the second elderly protagonist of the play, was taken by the tireless and active member of the UCA, Dr. Sargis Sandikian, who also managed to truthfully embody the image of his hero. According to an eyewitness, “contrary to his young age, he played the role of an old father naturally and skillfully, convincing us of the painful seconds of the compulsion of a materially spoiled man to save his existence by cunning means”[34].

Ashkhen Hatsagortsian, as the maid of Gyulnaz, skillfully embodied the image of a clever and cunning woman, who is a faithful defender of Gyulnaz. H. Gataroyan, H. Pahlav, brothers V. and G. Hakobians, and J. Garakyozian, distinguished for their natural and sincere acting, brought great pleasure to the audience with their cheerful and funny songs.

Let us note once again that Y. Aleksanian and his orchestra, director S. Keklikyan, as well as the UCA dance group, led by Petros Davtian, significantly contributed to the success of this performance. Particularly interesting was its enthusiastic finale with a magnificent wedding scene.

In April 1982, the celebrations, dedicated to the tenth anniversary of the UCA “Geghard”magazine, were completed with a theatre performance, consisting of fragments from various plays, which were presented by the multi-merited artist and actor Davit Evereklian under the name of “Taterapunj” (Theatrical Bouquet).

Talented actor, gifted director, theatrical figure, and founder of theatre groups D. Evereklian (born in Beirut, in 1927) entered the world of theatre in the Lebanon, in 1943. For forty long years, without raising a fuss, he served the Armenian theatre with incredible modesty and boundless dedication by acting, staging, founding theatre groups, writing theatre reports and articles, participating in the performances of local and visiting theatre groups. D. Evereklian participated in the works of the “Rouben Mamoulian” theatre group (1943–1945), founded by Gevorg Baghjian (Vazgen Ayguni). He is one of the

[34] «Քուլիս» 1976, № 712, 5.

founders and dedicated figures of the "Lebanese Armenian" (1946–1954), "Petros Adamian" (1953–1957), "Kulisakan" (1961–1966) theatre groups,[35] as well as the witness of the fruitful and vigorous activity of many theatre groups and actors, a truthful witness and chronologist D. Evereklian published *Tateragir*, a theatre booklet, which featured famous Diaspora Armenian actors B. Abovian,[36] A. Madatian,[37] M. Marutyan,[38] Ed. Chaprast,[39] T. Ajemian,[40] P. Mendilian,[41] J.

---

[35] «Գեղարդ» 1982, № 58, 15:

[36] Abovian, Barsegh (1880–1959), born in Tiflis.Before the World War I, he played in many Armenian theatre groups operating in the Caucasus, then he went to Persia, and after the war to Syria, the Lebanon, and Egypt. In the end, he settled in Syria, where he had a long-term stage activity. Among the favorite roles were: Elizbarov (*For Honour*), Barkhudar and Rustam *(Namus*), Suleiman Khan (*Betrayal*), Franz and Carl Moore *(The Robbers*), Abbot *(Old Gods*), Crazy Daniel (*Evil Spirit*) and others.

[37] Madatian, Ashot (Madatiants, 1882–1965), born in Tehran. Before the First World War, he played with H. Zarifian, Siranuysh, V. Papazian, Ed. Chaprast, N. Peshiktashlian, Felekian sisters and others. In 1918, he organized "Melpomene" theatre group in Aleppo, and later, he moved to "Dramatic" theatre group in Constantinople. Then he continued his theatrical and literary activities in Beirut and Constantinople.

[38] Marutian Manvel (1901–1986), born in Van. He attended the courses at the Dramatic Academy in Vienna, after that he formed a theatre group and toured the Armenian cities of the Diaspora, with the plays of Shakespeare, Shant, Shirvanzadé and Paronian, in which he took the main roles. He also wrote plays (*From the Darkness, The Red Sultan, Komitas, The Actor's Dream,* etc.). Later, he settled and worked in Iran, where he participated in the shooting of some films.

[39] Chaprast, Eduard (Chaprastjian, 1891–1974), Armenian actor, playwright and memoirist. He was born in Constantinople (Istanbul), and from the age of six, he appeared on stage in the "Mnakyan" theatre troupe, where his father played. After the World War I, with the support of Ashot Madatian, Tigran Poghos, Mkrtich Janan, Hrachya Nersisian, Trdat Nshanyian, and Gevorg Garvarents, he managed to gather 25–30 theatre-going young people and found the "Constantinople Armenians' Dramatic" theatre group. Ed. Chaprast was one of the unique Armenian theatre figures who had been in almost all Armenian cultural centres: Constantinople, Armenia, the Caucasus, Russia, Persia, Iraq, Syria, Cyprus, the Lebanon, Greece, Bulgaria, Romania, Italy, France, America, and elsewhere. He is the author of a number of historical plays (*Tigran II, Queen Parandzem, Hayk Nahapet,* etc.).

[40] Ajemian, Tiran (1902–1991), cartoonist, and actor, born in Aleppo. In 1919, he played in the "Constantinople Armenian Dramatic" theatre group. In 1921, he organized a theatre troupe in Aleppo and staged *The Perished* by Shirvanzadé, *On the Ruins, For Honour, Namus;, Old* Gods by Shant and other plays, in which he took the leading roles. From 1923, he played with H. Abelian, B. Abovian and Kostanian theatre groups, where he also performed the main roles. Later, he left the stage and fully devoted himself to painting.

Sargisian,[42] as well as great Armenian actors V. Papazian, G. Janibekian, A. Avetisian and others. However, unfortunately, D. Evereklian's prolific and productive career in the Lebanon was interrupted due to the country's unstable and unfavourable political conditions, and in 1975, with his family, along with many others, he left the Lebanon and settled in Montreal. Here, he recreated his theatrical milieu as well. Owing to his easy-going, gentle and modest character, he found close friends in the UCA as well and soon became the secretary of the MEK cultural body.

The repertoire presented by D. Evereklian contained excerpts from eight plays, which were performed individually many times in the Armenian communities of various countries and had already received high praise from the Armenian theatre-going public.

D. Evereklian was concerned about whether he would be able to overcome all the difficulties and properly present the individual parts of the plays to the audience. As G. Shirvanian noted in “Geghard” magazine in 1982, № 56, D. Evereklian's play was a significant success:*The Valley of Tear* by A. Aharonian, *One of the Many* by Hakob Ayvaz, *The World’s Judgment* by Aleksandrovich,*The Game of Heroes* by M. Gyurjian and E.Otyan,*The District Chief* by Dr. G. Baghjian,*The In-Laws* by Eugène Labiche, *Madman No. 5* by Mihrdat Haykaz, and *The Daughter-in-Law and the Mother-in-Law* by Graham Simon, all of them are the jewels of our stage, which due to the efforts of D. Evereklian once again defiled the modest and small stages of the UCA, and won the hearts of everyone”[43]. The selected pieces of music also contributed to the success of the performance, made the scenes more vivid, meaningful and convincing, and the audience easily moved into the milieu of the events under the influence of the

---

[41] Mendilian, Poghos (born in Kyurin, Turkey, in 1904). He received his primary education at a local school. In 1920, he settled in the Lebanon, where he carried out a long and fruitful theatrical activity.

[42] Sargisian, George (1915–1982), Armenian actor, director and translator, born in Kharberd. He had a great contribution to the theatre life of the Lebanese Armenians. He was one of the founders of the “Gaspar Ipekian” theater group of the All-National Cultural Union in Beirut. He performed on tours in Iran, Syria, Iraq, Egypt, Cyprus, USA, Canada, Argentina, and Brazil. He directed more than forty plays, including *How Difficult it Is To Die!* by Moushegh Ishkhan, *Princess of the Fallen Fortress* by Shant, *The Crane Calls* by Jacques Hakobian, *The Golden Rooster* by Raffi, etc. He translated 17 plays.

[43] «Գեղարդ» 1982, № 58, 16.

music, becoming a communicator of the monologue of the actors."It was also very appropriate," G. Shirvanian said, "that the proper preludes at the beginning of each play, carefully chosen according to their meaning, conveyed the undertaking a specific shine and grandeur"[44].

The roles were performed by Rosalia Vasilian, Nerses Tolmajian, Hakob and Berkrui Evereklians, Arsho Sasunian, Jean Khanjian, who faithfully embodied the roles entrusted to them.

The UCA continues to be a beacon of brotherhood, cooperation and unity of spirit within the community, never deviating from its motto: to serve one and inseparable Armenian nation, one and indivisible culture.

Conclusion

Thus, the UCA has been active for fifty years, continuing the struggle for union, solidarity and unity. True to its sacred slogan: ONE NATION, ONE CULTURE, MEK Cultural Union strives to create ample opportunities for indiscriminate cooperation and service to our culture.

As Gevorg Baghjian rightly observes, "Today's harvest is still insufficient, but we, as good farmers, will continuously destroy the solid rocks, barrel by barrel and inch by inch, remove weeds, fertilize the virgin fields and sow them abundantly, in accordance with the Armenian culture. We are convinced that the waterless fields, seemed to be virgin today, will sprout and blossom tomorrow with swelling wheat grains and red tulips in the fields thought to be barren, and infertile"[45].

The Union of Constantinople Armenians really strives to be the torch- bearer of brotherhood, cooperation and united spirit within the community, never wavering of its motto: to serve the one and inseparable culture of the one and inseparable Armenian nation.

BIBLIOGRAPHY

Ա.Ա. 1971, Թատերական. Գեղարդ, Մոնրեալ, N 7, էջ 27:

Գարանֆիլ Վ. 1972, «Շողոքորթը» Պոլսահայ միութեան թատերաբեմին վրայ, Գեղարդ, Մոնրեալ N 12, էջ 26:

[44] «Գեղարդ» 1982, № 58, 16.

[45] «Գեղարդ» 1974, № 1, 14:

Գարանֆիլ Վ. 1972, Հ. Պարոնեանի «Շողոքորթը» Մոնրեալի Պոլսահայ միութեան մէջ, «Քուլիս», Ստամբուլ, N 612, էջ 22:

Էվերեկլեան Դ. 1979, Պոլսահայ միութիւն «Շիրակ» պարախումբ, «Քուլիս», Ստամբուլ, N 774, էջ 10:

Էվերեկլեան Դ. 1978, Արթօ Նշանեանի հետ, «Քուլիս», Ստամբուլ, N 760, էջ 10–11:

Թղթակից 1969, Պոլսահայ միութեան գեղարվեստական անդրանիկ երեկոյթը, «Բուրաստան», Մոնրեալ, N 67, էջ 27:

Թղթակից 1969, Իսթամբուլահայ միութիւնը Մոնթրեալի մէջ, «Քուլիս», Ստամբուլ, N 546, էջ 13:

Թղթակից 1976, Մոնրեալի Պոլսահայ միութեան նախաձեռնութեամբ «Սա չլինի, նա լինի» օփերեթին ներկայացումը, «Քուլիս», Ստամբուլ, N 712, էջ 4–5:

Թղթակից 1979, Մոնրեալի Պոլսահայ միությունը, «Քուլիս», Ստամբուլ, N 790, էջ 8:

Թղթակից 1969, Քանատահայ կեանք. Պոլսահայ միութեան թատերական երեկոն, «Հայրենիք», Բոստոն, 24 մայիսի:

Շիրվանեան Գ. 1982, Թատերափունջ մը, «Գեղարդ», Մոնրեալ, 58, էջ 15:

Պաղճեան Գ. 1974, ՄԷԿ Մշակութային Կեդրոնական Մարմնի առաջին տարեդարձի հանդիսութեան առիթով՝ 5 մայիսի:

Պասմաճեան Գ. 1977, Պոլսահայ միութեան դերը և գործունեութիւնը, «Գեղարդ», Մոնրեալ, N 41, էջ 13:

Վ.Ք. 1970, Թատերական ներկայացում Պոլսահայ միութեան մէջ, «Բուրաստան», Մոնրեալ 77, էջ 13:

ՄԵԿ ԵՎ ԱՆԲԱԺԱՆԵԼԻ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵԿ ԵՎ ԱՆԲԱԺԱՆԵԼԻ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԲԵՔԱՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Պոլսահայ հայրենակցական միություն, կանադահայ գաղթօջախ, մեկ ազգ, մեկ մշակույթ, թատերական ներկայացում, Անահիտ Գոյումջյան, Դավիթ Էվերեկլյան:

Մոնրեալում հաստատված պոլսահայերի ջանքերով 1967-ին ստեղծվել է Պոլսահայ հայրենակցական միությունը, որը դարձել է հայկական ավանդույթների ջատագովն ու հավատարիմ պաշտպանը: 1969-ին միությունը ունեցավ իր սեփական շենք կենտրոնը, որի թատերասրահում կազմակերպվում են գեղարվեստական երեկոներ և թատերական ներկայացումներ: Պոլսահայ միությունում գործող թատերախումբը մեծ ժողովրդականություն է վայելում

մոնրեալահայերի մոտ: Ավելի քան հիսուն տարի գործող Պոլսահայ միությունը, շարունակում է լինել գործակցության և միասնական ոգու ջահակիր:

ЕДИНЫЙ И НЕДЕЛИМЫЙ АРМЯНСКИЙ НАРОД И ЕДИНАЯ И НЕДЕЛИМАЯ АРМЯНСКАЯ КУЛЬТУРА

БЕКАРЯН А.

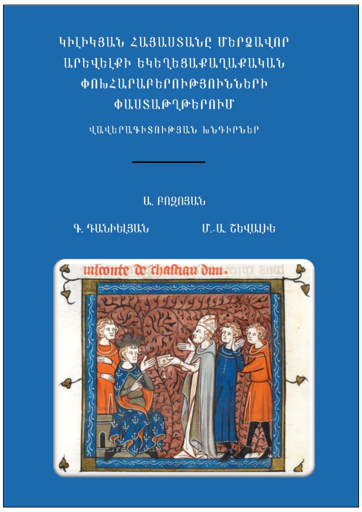
Резюме

Ключевые слова: Земляческий союз константинопольских армян, армянская община Канады, единая нация, единая культура, театральное представление, Анаит Гуюмджян, Давид Эвереклян.

Усилиями обосновавшихся в Монреале константинопольских армян в 1967 году был создан Земляческий союз константинопольских армян, ставший поборником и верным защитником армянских традиций.

С 1969 года Союз константинопольских армян приобрел здание, в театральном зале которого регулярно организуются художественные вечера и театральные представления на армянском языке. При Союзе константинопольских армян действует театральная труппа, пользующаяся популярностью среди монреальских армян. На протяжении более 50 лет Союз константинопольских армян играет консолидирующую роль в монреальской армянской общине, пропагандируя армянскую культуру.

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ
BOOK REVIEWS

A. BOZOYAN, G. DANIELYAN
M.-A. CHEVALIER

CILICIAN ARMENIA IN DOCUMENTS OF POLITICAL AND ECCLESIASTICAL INTERRELATIONS IN THE NEAR EAST

Issues of Diplomatics

"Gitutyun" Publishing House of the NAS RA, 2023, Yerevan, 745 pages.

ԲՈՋՈՅԱՆ Ա.Ա., ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գ.Գ., ՇԵՎԱԼԻԵ Մ.-Ա.

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵԿԵՂԵՑԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ

(ՎԱՎԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ)

At the end of 2023 a large anthology monograph (475 pages) was brought to the attention of specialists, dealing with the history of the interrelations between Cilician Armenia and the Near East. The monograph is a novelty in this field due to its unique nature and the variety of materials elucidated, and can be very useful for Armenologists-Orientalists, medievalists or source scholars. The research has been carried out with the support of the RA Science Committee,

and it has been published thanks to the "All-Armenian Fund for Financing Armenian Studies".

The volume consists of an Introduction, three large chapters (divided into parts), appendices (originals and translations), as well as lists of abbreviations, personal names, and geographical names.

The authors of the introduction present a concise overview, highlighting the works by scientists from different countries aimed at uncovering, studying and publishing the documents of the given region over the last 200 years. In this sense, Cilician Armenia is more "fortunate" than Greater Armenia. It is true that the archives of Sis, Hromkla and other important centers were also destroyed and looted, still much has been preserved in European or Middle Eastern libraries, or has been retained in the forms of rewriting in historical sources. The discovery of the aforementioned documents and their dissemination through scientific publications is one of the priorities of both Armenology and Oriental studies.

One of the pioneers in this field was Victor Langlois, who still in the middle of the 19th century, consistently searched, studied and published documents related to Cilicia in all possible European archives. V. Langlois in some sense is the founder of not only the studies on Armenian Cilicia (especially document studies), but also of European Armenology in general.

More than a century and a half separates us from those publications, and although many studies on Cilicia have been published during that time, due attention has not been paid to the examination of documents.

The authors of the book have tried to include all the materials that can be called a document: decrees, peace treaties, commercial patent-agreements, marriage contracts, letters. While studying the documents, the authors have examined their structure, wording, accepted formula, and of course the language i.e. Armenian, Latin, Old French, Arabic, Persian, Italian, Spanish, etc.

As far as Armenian is concerned, the language of documents of the royal notary and that of the Catholicosate are clearly distinct. The writings of the royal notary are written in the most colloquial, so-called Middle Armenian, in which there are foreign words, while the language of the church writings is more classical and elaborate.

The first chapter of the monograph in question, authored by the head of the program and editor of the publication, Dr. Azat Bozoyan, deals with the

interrelations between Cilician Armenia and the neighboring Christian states and is divided into four voluminous parts. In the first part, the researcher dwells on the initial stage of documents on Cilicia and its relations with European countries. The first part also studies the Latin influence on the Armenian royal structure and government system. The second part delves into the correspondence between the Catholicosate of All Armenians and the Roman Pontificate at the first phase of their relationship, i.e. throughout the 12th century until 1198, when these contacts still are not regular and the existing ones are not well preserved, posing problems for researchers.

The next section is entirely devoted to Armenian-Byzantine documents on church-political relations, which also refer to the 12th century. Naturally, here a lot of attention is paid to the documents of negotiations, regarding the Armenian-Byzantine church union, spanning over the years of 1165–1178 (once again the historical correspondence between the Armenian Catholicos and the secular and spiritual heads of Byzantium is examined). The documents of the Council of Hromkla, 1178 are also directly related to this. Finally, the last, the fourth part is entirely devoted to the correspondence between the Catholicosate of All Armenians and the archimandrites *(vartapets)* of Northern (Zakarian) Armenia (Abbot Grigor Tuteordi of Sanahin and others), along with the decisions of Lore, Ani and other assemblies.

The second chapter is entirely devoted to Armenian-Latin relations (written in French), the author of which is French Armenologist Marie-Anne Chevalier. The given chapter entitled "Cilician Armenia and the Roman Papacy" is entirely devoted to the correspondence between Pope Innocent III (1198–1216) and the secular and spiritual elite of Cilicia. It is chronologically the direct continuation of Part B (first chapter) authored by A. Bozoyan.

This is the period when the reputation of popes in Europe and the Mediterranean basin reached its peak, coinciding with the phase of active Armenian-Latin correspondence and exchange of religious-diplomatic documents. M.-A. Chevalier describes and analyzes the correspondence between Pope Innocent III on the one hand and Levon the Great, Catholicoi Gregory VI Apirat and John VI (previously Archbishop of Sis) on the other. The correspondence started in 1199 and continued until 1216. Not long after the last letter, the supreme pontiff of Rome died.

According to their characteristics these letters are divided into three groups by the French Armenologist: the first group includes the letters, referring to the rapprochement of the Armenian Church and the Roman Church, the second group – refers to the issue of the enthronement of Antioch and the war waged for taking the throne, and the third group – the dispute between Armenians of Cilicia and the Knights Templar.

The letters of the first few years, following Levon's proclamation as "King of Armenia" and his consecration by Archbishop Conrad (1198) are numerous and of a most warm and friendly nature. These sentiments continued until about 1204–1205, when bilateral grievances and demands were made, regarding the Antioch issue and the Templars' conquest of the Baghras (Gaston) fortress (Levon the Great insisted that it should belong to Armenians because the Cilicians seized it from the Muslims). Then the letters became scarcer and more accusatory, until in 1211 Pope Innocent III excommunicated the Armenian king (since Levon never reconciled with the Templars). In response, Levon I banished all the Catholic leaders from the Armenian kingdom (first of all from Tarsus and Mamistra). Then, after capturing Antioch in 1216 the Armenian king put his nephew Raymond-Ruben on the throne of Antioch, he restored all the Roman Catholic chairs and tried to find a compromise with the Pope. Something which was accomplished later in 1219, under the rule of the next Pope, when Bohemund IV, Count of Tripoli, recaptured Antioch.

The third and largest chapter of the book focuses on Cilician Armenia's diplomatic endowment, its official documents and correspondence with non-Christian states.

The author of the chapter, Gagik Danielyan, referred to Armenian-Arab (Mamluk period), Armenian-Mongolian and Armenian-Seljuk (Iconium) relations.

G. Danielyan convincingly shows that in the Mamluk-Mongol conflict, the Armenian Kingdom, being the latter's junior ally or subordinate, always suffered the consequences of the defeats and failures that the Ilkhanate had, and if at a certain stage the patronage of the Mongols still provided some partial support, then after 1323 (when the long-standing conflict between the two great powers ended in peace) Cilicia remained completely alone against the giant sultanate and other adversaries, surviving with great difficulty for another half a century. During that period, negotiations and diplomacy became even more important for the elite of Cilicia.

Part A of the third chapter of the anthology monograph "Cilician Armenia in the Political and Ecclesiastical Documents of the Middle East: Problems of Diplomacy" is particularly voluminous (100 pages). It is entirely devoted to the 115-year-old Armenian-Mamluk relations, in which, apart from military operations and raids, mutual ambassadorship, negotiations on ceasefire, exchange of prisoners, transit trade and, of course, correspondence occupy a large place.

The main source about the above relationship are the books by the Arabic-speaking historians of the 13th–15th centuries (al-Umari, al-Qalkashandi, Shams al-Din al-Halabi, Shihab al-Din al-Nuwayri, Baybars al-Mansuri, al-Aini, al-Yusufi, Abu al-Fida, al-Maqrizi, al-Dawadari, Ibn Abd al-Zahir and others), because, unlike a large number of documents preserved in European archives and manuscripts, in this case, not the documents themselves, but historical works recounting and describing them are saved. The study of the works of Mamluk period reveals the principles on the basis of which diplomatic writings were drawn up, the formulas-templates adopted for making such writings, highlighting titles and honorifics, as well as a number of ceremonial issues (including sending and receiving ambassadors, exchanging gifts, etc.). The researcher shows the place and role of the Armenian kingdom in that utterly complex system.

Part B of the third chapter is devoted to the official script of Armenian-Mongolian, or Cilician Armenia-Mongol Empire of Iran, the language of the script (Latin and Persian played the role of an intermediary language), also focusing on the envoys and translators of both sides, as well as diplomatic gifts. Here, one of the important novelties is the study of Muhammad Nakhchivani's book, a handbook on state administration, where, among various ways of addressing kings and princes (by mentioning titles and honorifics), there is also a remarkable passage in which the "Takfurs of Sis", i.e. the kings of Cilicia as well as Armenian Catholicoi are discussed.

Part C of the third chapter refers to the relations between Cilician Armenia and the Seljuk Sultanate of Iconium, the language of official correspondence and the protocol of reception of ambassadors. Although the official language of correspondence of the Sultanate of Iconium (as well as in all Seljuk states) was

Persian, Gagik Danielyan considers Greek[1] more likely to be the intermediary language in relations with Cilicia.

In this part, the noteworthy novelty of the monograph consists in the examination of excerpts of the story introduced by historian Ibn Bibi which are of great interest to us. It refers to the work "Seljukname" written in Persian by the official historian of the sultans of Rum. The work has not been widely elucidated in Armenology. It includes the narration of historical events in the years 1192–1280 and contains quite a lot of information about the Armenian-Seljuk relations, especially, dating back to the period of the reign of Levon I and Hetum I. They are important not only in terms of covering bilateral relations, but also reveal the various alliances that Cilician Armenia and the Sultanate of Iconium formed with different countries of the region. Here, too, special attention was paid to the accounts, referring to the reception of ambassadors, correspondence, exchange of gifts and various ceremonial issues.

This valuable publication would have benefited from a more conscientious proofreading, excluding the errors as much as possible, the number of which is not insignificant. Of course, this can easily be corrected by posting the digital version of the book online.

A few years ago, on the initiative and under the leadership of Dr. Azat Bozoyan, an interesting project was carried out with the participation of a group of leading scientists from Armenia and abroad. The project was connected to the history of Cilician Armenia[2]. It is also an anthology monograph (A. Bozoyan, R. Shukurov, V. Ter-Ghevondian, G. Danielyan) consisting of historiographical essays, related to various perceptions of Cilician Armenia by the adjacent political entities.

The volume under review is the second of such an undertaking, on Cilicia and neighboring countries, being successfully accomplished by a new group of authors (A. Bozoyan, G. Danielyan, M.-A. Chevalier). The anthology monograph

[1] **Ա.Ա. Բոզոյան, Գ.Գ. Դանիելյան, Մ.-Ա. Շեվալիե,** Կիլիկյան Հայաստանը Մերձավոր Արևելքի եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերությունների փաստաթղթերում, վավերագիտության խնդիրներ, Երևան, 2023, էջ 402:

[2] **Ա. Բոզոյան (խմբագիր), Ռ. Շուքուրով, Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Գ. Դանիելյան,** Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ), ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2016, 306 էջ նույնի անգլերեն տարբերակը՝ **A.A. Bozoyan, V.A. Ter-Ghevondian, R.M. Shukorov, G.G. Danielyan,** Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities, Yerevan, 2019.

“Cilician Armenia in Documents of Ecclesiastical and Political Interrelations in the Near East, Issues of Diplomatics” is a valuable publication both in terms of the abundance of materials put into circulation and in terms of developing an under-researched field in Cilician studies, outlining new directions in that field.

VAHAN TER-GHEVONDIAN
Doctor of Historical Sciences
Leading Researcher, Institute of History,
National Academy of Sciences of the RA
vterghevondian@gmail.com
ORCID: 0009-0004-7212-4683
DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.198–204

CONSULAR NOTES AS THE PULSE OF TIME

BABKEN SIMONYAN
CONSULAR NOTES

“Hayastan” Publishers, Yerevan, 2023,
320 pages + 16 page illustrations

“Hayastan” Publishers recently released the worthy “Consular Notes” book of Babken Simonyan, the poet, translator, publicist, specialist of Serbia, expert of Armenian-Serbian ties, and Honorary Consul of the Republic of Serbia in the Republic of Armenia. This publication is in the form of a diary, which includes 15 years of his consular mission. From the moment of the decision of the Government of the Republic of Serbia to appoint him Honorary Consul, Babken Simonyan has shorthanded all his meetings and conversations with high-rank state employees: presidents of Armenia and Serbia, representatives of the Parliaments of both republics, lawmakers, ambassadors, high-rank clergymen, historians, scientists, art and culture figures, and publishers. In these notes, the conversations related to the tragic pages of the Armenians and the Serbs come in the first place. The author had these meetings mainly in Yerevan and Belgrade, as well as in Moscow, Frankfurt-on-Maine, Vienna, Tehran, and Beirut.

Many meetings between Babken Simonyan and Darko Tanaskovich (Дарко Танасковић) – the prominent Serbian Orientalist and veteran diplomat, philologist, translator, Doctor of Philology, Professor at the University of Belgrade, and an intellectual person – have contributed to the consular notes. Tanaskovich has been on diplomatic missions in Turkey, the Vatican, and UNESCO. During these meetings, Tanaskovich has shown Babken Simonyan his notes, and told him interesting episodes from his diplomatic career and about the traditions of the Serbian Orientalist school.

In the book “Consular Notes,” Babken Simonyan exhibits the details of his crucial and important meetings. He did not miss the geopolitical changes during the last thirty years, inter-ethnic clashes, bloody wars, the satanic programs of superpowers to divide the world, the bilateral negotiation process between

Armenia and Serbia, and the diplomatic thought process of the time. But the core themes of the book revolve around the Armenian-Serbian and Armenian-Turkish relations, and the Armenian Artsakh (Karabakh) and the Serbian Kosovo geopolitical conflict situation. The latter were conquered with force and offered as a present: the Armenian Artsakh (Karabakh) was given to the artificial state of Azerbaijan, which never existed before 1918; and the Serbian Kosovo was given to the Albanians who were guests there and enjoyed hospitality in the ancient Serbian Homeland.

The notes in the book are transcribed in their original form, whereby nothing has been added nor omitted. However, the live conversations have been represented in edited format according to the rules of the Armenian literary language. The author has written not only about his thoughts and concerns, but also about the turbulent times of which he was a witness and chronographer.

In his evaluation of persons and events, Babken Simonyan has tried to be just and neutral, never sacrificing the truth even if that truth is bitter and mostly unacceptable to some. Yes, the truth is bitter. To grasp and accept it, one must be powerful enough to overcome the bitterness to learn from the mistakes. Furthermore, Simonyan deals with the gaps and mistakes of the diplomacy of RA. He mentions examples from the newest history, where he speaks about the destruction of the famous khatchkars of Joulfa by the nomad Azerbaijanis, the exhibition of the so-called Azerbaijani carpets in the Museum of Ethnology in Belgrade, the Armenophobic activities of the Embassy of Azerbaijan in Serbia, and similar issues. With many incontestable facts, the author tears off the militaristic policy of Azerbaijan. The aim of this policy, contaminated by the odor of petrol, is to breach the 8 century-old friendship between Serbians and Armenians. The author has vigorously resisted these attempts in the state, local administration, scientific, cultural, and other institutions of Serbia, sometimes having significant success. Here arises the question: What has the state diplomacy of RA done and what it is currently doing against such steps?

Some sentences in the book may seem repetitions. These repetitions (which are not so many and deal with the problems of Artsakh, Kosovo, the Armenian Genocide, the consular activity of the author) are necessary since the author has discussed these matters with different persons, trying to know their opinion and pass to them the real, uncompromised essence of these matters.

Moreover, Babken Simonyan has been impressed by the memoirs of famous diplomats and statesmen, many of whom have been famous in the fields of art and culture, and have fulfilled their diplomatic mission with dignity. He mentions famous Serbian diplomats: the poet Rastko Petrovich (Растко Петровић), the poet and prosaist Milosh Tsrnyanskiy (Милош Црњански), prosaist and Nobel prize winner Ivo Andritch (Иво Андрић), the famous satirist Branislav Nushich (Бранислав Нушић), the great poet Milan Rakich (Милан Ракић), Milovan Milovanovich (Милован Миловановић), the military personality Matia Nenadovich (Матија Ненадовић), as well as the widow of Prince Lazar (Кнез Лазар), the hero martyr of the Battle of Kosovo in 1389, Princess Militsa (Кнегиња Милица), who took on her shoulders the whole burden of the existence of Serbia after the martyrdom of her husband. In the introduction of the book, the author cites Ivo Andrich’s speech: “The diplomat must serve his nation, he must be altruistic, morally healthy and with brilliant thinking, and must not expose himself to others. He must never show his plans to them”. The latter is well said because a diplomat must often remain in the shadows, not bringing the attention of the public to him/herself; must have experience to make clear decisions; and must also have courage. In writing this book, Babken Simonyan has been motivated by this logic. With his consular notes, he has left indelible legacy for future generations.

Altough the book has historic and diplomatic content, the light word of the poet, his intelligence, and his optimism shine brilliantly.

Whenever Babken Simonyan had meetings in Belgrade, in Yerevan, in the Embassy of the Republic of Serbia in Moscow, with the members of the Mekhitarist Congregation in Vienna, and in the Celebrations’ Hall of the Serbian Orthodox Church, he had made it his mission to defend the righteous demands of the Armenians and the Serbs. This is similar to the actions of Henry Morgenthau, the ambassador of the United States of America in Constantinople in the 1910s, who with his righteous and just stand, condemned the genocide of the Armenians, confessing about it in his book “Ambassador Morgenthau’s Story” (1918). Morgenthau published some other books on this topic titled: “On the Armenian Massacres” (1918), “Why the Ottoman Empire must be destructed” (1918), “Armenia Calls” (1918), “The Tragedy of Armenia” (1918), “Secrets of the Bosphorus 1913–1916” (1918), “Will Armenia be annihilated?” (1920). Babken Simonyan has dealt with the legacy of Morgenthau, whereby, based on his

initiative, the Serbian translation of the book “Secrets of the Bosphorus 1913–1916” was published in Serbia, for which Simonyan has written a historic survey.

The book “Consular Notes” is a basic source for the history of Armenia-Serbia and Armanian-Serbian relations as a whole. The information that is analyzed with considerable detail in the book is one of its kind and invaluable for researchers.

In the 16-page inset, readers can find high quality pictures of the persons and events mentioned in the book, which gives this publication a unique value and flavor.

Babken Simonyan’s book combines history, diplomacy, culture, and literature, and is further enriched with the documentation of interesting conversations. The book is a powerful motivation for the promotion of national system of values, with which we will construct Armenia, the state of our dreams.

GEVORG YAZICHYAN

PhD in History

Free-lance researcher, editor and annotator of Armenological books

gevorgyazichyan@gmail.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.205–208

FROM THE LETTERS OF SIRAN SEZA

Siran Seza, “Letters”, Volume I, compiled and annotated by Kevork Yazedjian and published by Hayastan Press (Yerevan, 2023). 720 pages.

The first volume of Siran Seza’s “Letters” has been brought to light. Seza stands out as a luminary among women writers in the Western Armenian and diaspora culture, and it is with the diligent efforts of Kevork Yazedjian (PhD in History) that this remarkable work has come to fruition. Having perused the book, I can safely call it the publication of the year.

Siran Seza hails from the prominent Zarifian family of Constantinople, known for its influential figures, including her prematurely deceased brother, Vahagn – the dedicated political operative – the prematurely deceased Matteos Zarifian – poet – Lucy Zarifian-Tosbat – director and publisher of the Armenian daily “Ayk” in Beirut from 1953 to 1975 – and Siran Zarifian-Kupelian – writer, publicist, journalist and advocate for Armenian women’s rights. Siran, better known by her pen name Seza, crafted from the initial letters of her first and maiden names (Se + Za = Seza), stands out as one of the most brilliant and intellectual women in the Middle East. Her profound national contributions are exemplified through her groundbreaking periodical, “Yeridasart Hayouhi” («Երիտասարդ հայուհի», “Young Armenian Women”, 1932–1934, 1947–1968), the first women’s publication in the Lebanon and among the earliest in the entire Arab world. Additionally, Seza holds the distinction of being the Lebanon’s pioneer female professional journalist.

It is noteworthy that Seza’s sole son, Vahagn Kupelian, along with his wife, artist-sculptor Ani, meticulously preserved Seza’s extensive archive for decades, arranging and caring for it initially in the Lebanon before relocating it to Los Angeles. Upon reaching Los Angeles, philologists Mr. and Mrs. Minas and Nazelie Kojayan undertook the stewardship of the entire archive spanning the years 2021–2022. Subsequently, the archive found its home at the Yeghishe Charents

Museum of Literature and Art in Yerevan (ԳԱԹ). The museum's directors, Karo Vardanian, followed by Vahagn Sargsian, played instrumental roles in facilitating the processing and organization of the materials. In the introduction to the "Letters" Vahagn and Ani Kupelian, expressing their filial duty, write: "We have fulfilled our responsibility by entrusting our mother's unique works to the Museum and subsequently presenting her complete works for publication".

Siran Zarifian firmly believed in her mission within Armenian communities, leading her to return to the Middle East after completing her studies in literature and journalism at renowned Columbia University in New York, forsaking her bright American dream. Settling in the Lebanon, where her parents and three sisters resided with their families, the young Seza, a publicist, dedicated herself to the intellectual empowerment of women in general, with a specific focus on advancing the role of Armenian women in public life. In this regard, she rightfully earned her place alongside the luminaries Srpuhi Dussap, Zabel Assadour, Arshaguhi Teotig, Zabel Yessayan, Haiganoush Mark and Arpi Missakian, becoming the seventh star in this constellation. Seza was particularly renowned for her fighting spirit, inspiring heart and courage among new generations of women. I still vividly remember from the days of my youth when high school and university students eagerly exchanged copies of "Yeridasart Hayouhi". Seza's editorials, together with those of others who advocated for women's rights, sparked lively discussions. Siran's mantra concerning women and Armenian society was "We want to serve." Can one even conceive of demanding... to serve the society? Seza exceptionally defied convention.

Undoubtedly, Seza played a pivotal role in educating a generation of Armenian women whose calling extended beyond traditional roles of raising children, serving husbands, and managing household affairs. Her domain of service transcended the confines of the household, and entailed active participation in national-social affairs, fostering self-development, and promoting psychological liberation.

I must emphasize that when Seza had to discontinue "Yeridasart Hayouhi" due to health and other reasons, she remained steadfast in her principles by transferring the publishing rights to Hovsep Melkonian, the founder of the weekly "Yeridasart Hye." Alongside Father Antranik Granian, Jirayr Tanielian, Bedros Terzian, Loutfi Tabakian and others, they continued publishing the periodical until the eve of the Lebanese Civil War in January 1975. The role of the "Yeridasart

Hye" was profound in the history of Armenian journalism, serving as an independent, non-partisan, investigative journalism periodical (the 'Hye' component of the name being a portmanteau of 'Hayouhi').

The first volume of Seza's "Letters" stands as an invaluable resource for students, historians, and literary scholars who are interested in the life of the 1930s-1960s. In this volume, one finds Seza's correspondences with prominent figures of that era – poet, translator, editor, and dedicated educationalist Vahe-Vahian (Sarkis Abdalian of the "Ani" magazine in Beirut) and Antranig Dzarugian (of the "Nayiri" magazine in Aleppo and the eponymous weekly newspaper in Beirut). These letters vividly capture the sentiments of these youthful souls as they navigate themes of humanity, love, and literature.

A letter as a literary medium affords the writer a certain freedom to be sincere, often uninhibited, and to emote. The letters of the three aforementioned correspondents are also distinguished by their literary merits and their use of lyricism. The inclusion of lyrical digressions, confessions, and descriptions of inner tumult transforms the "Letters" into a unique novel or romance, with the primary characters being Vahe-Vahian, Antranig Dzarugian, and Seza herself.

Sarkis Abdalian writes from Jerusalem on August 11, 1933: "Dear Siran, Jerusalem... Capital of saints, fortified city, adorned with domes. A forest of towers. Cradle and grave for the sons of men, but above all, a garden of intoxication and a house of revelry... I stroll through the streets, yet without the fragrance of my Sulamith… Again and again my thoughts, my prodigal, criminal thoughts, pursue her. I behold her in her sublime whimsy…" (p. 171).

At the outset of the next letter, we read: "Siran, I have been writing to you for one week, yet the wine of your words has not yet reached me. I await your letter" (p. 172).

As the reader observes, these personal and intimate letters adorn themselves in a literary-artistic attire, with evocative expressions such as 'the wine of your words...'. and other metaphors and figures of speech enriching the narrative.

Siran engages Dzarugian with even more intimate expressions: "Dear Antranig", "My precious boy","Darling," and so forth.

The correspondents, all in their early 20s or 30s, embody a unique perspective. Siran was mature beyond her years, having received her education at the renowned Robert College in Istanbul. At the same time, individuals like Sarkis Abdalian and Antranig Dzarugian, from the "childless" generation, and having

been deprived of the pleasures of childhood, converged on the Phoenician shores of the Mediterranean to meet the young graduate of Columbia University, liberal-minded and free of inferiorities.

In the 1930s, Siran found herself facing a challenging decision: to whom shall she grant the preference of her heart? The calm, romantic, dreamy poet Sarkis, or the fiery, macho, direct and no-nonsense Antranig? As is often the case in such affairs, a third contender emerged victorious – Dr. Nerses Kupelian, who was and will continue to be Seza's right arm in the "Yeridasart Hayouhi". Sadly, trials befell the other two, to the extent that Dzarugian, who was expelled from Hamazkayin Armenian School in Beirut in his final year and having been rejected by Seza, turned to suicide. Fortunately, his attempt was unsuccessful...

Readers are left to evaluate these young souls for themselves, without prejudice and the imposition of lofty moral principles, for we are dealing at last with individuals who had a certain fervor for life and love.

Kevork Yazedjian's dedication in compiling the "Letters," with his philological research and meticulous annotations, is truly immense. We stand as a witness to his robust professional approach, observing how he diligently recorded each apparently obscure detail. The outcome: Volume I, comprising 444 pages of the biographies of the three correspondents and their letters, is augmented with 1,550 annotations, and lists of personal and place names, culminating in a comprehensive 718 pages of text. Seza's remaining letters, involving around 60 correspondents, are anticipated to be released later this year in three additional volumes, meticulously composed by Yazedjian and supported by the patronage of the Kupelian couple.

We note that we have taken the liberty to present this publication for consideration by the Literature Institute of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, in the earnest hope that Mr. Yazedjian may receive well-deserved special recognition.

MINAS KOJAYAN

PhD in Philology, Los Angeles

Emeritus Professor

minaskojayan@gmail.com

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.209–212

RICHARD G. HOVHANNISIAN'S SCIENTIFIC LEGACY

On June 10, 2023 Armenian public, political and historiographic thought suffered a great loss. The eminent intellectual, prolific scientist and one of the best Armenian historians Richard Gaspar Hovhannisian died at the age of 90. A man with a lot prominence who was loved and respected by all Armenians scattered around the world passed away. R. Hovhannisian wasn't only an extremely competent researcher endowed with deep analytical insight in interpreting the huge factual data, but also left his weighty scientific legacy to generations.

R. Hovhannisian was born on November 9, 1932 in Tulare, California in the family of genocide survivor Gaspar Gavroyan who came from Western Armenian Bazmashen village in the region of Kharberd. Life showed that R. Hovhannisyan was a native of Kharberd not only because of destiny i.e. being born into the family that were originally from Kharberd, but also, he was predestined to bear, feel and understand the blood impulses that Kharberd native was to have, honoring the Kharbred spirit along with the ideology and tenets that the spirit entailed for the rest of his life.

After getting historiographic education[1], Rischard Hovhannisian throughout all his activities[2] studied the history of Armenia and the Middle East, making a

[1] **Education –** he graduated from the University of California, Berkley (**Berkley, B.A., 1954; M.A., 1958**). Following the advice of the first Prime Minister of Armenia Simon Vratsian, R. Hovhannisian left for the Lebanon to Nshan Palanjian Lyceum of Hamazkayin, spending a

substantial contribution to Armenian Studies. His studies include diverse issues on the History of Armenia among which are the Armenian Genocide, the Armenian Diaspora, the Armenians' political, social and cultural development. He authored various books, essays, dedicating the majority of them to the elucidation of the Armenian Genocide and the First Republic of Armenia. These studies have deepened our insight into the History of Armenia and its overall significance as such.

It was Richard Hovhannisian's unwavering determination and attitude to preserve and publicize the History of Armenia, its culture along with his commitment to Armenian Studies, in general, that made him a prominent figure not only in the Armenian academic circles. His respectable presence was on the highest international scientific platforms. The renowned scientist's mere presence played a crucial role in globalizing the New Era of the Armenian history.

Since 1974 heading the Society of Armenian Studies in Fresno and being its President for three terms he successfully accomplished the major goal of making Armenian Studies an academic subject, advancing the latter both in Northern America and beyond its borders. We are more than sure that R. Hovhannisian's contribution to the given project together with his scientific

---

year there he learnt fluent oral and written Armenian. In 1966 he successfully defended his PhD disseration on "Armenia on the Road to Independence", becoming a PhD on History at UCLA, Los Angeles.

[2] Activities and accomplishments – lecturer at UCLA (1962–1969), since 1969 professor, head of the programs granting BA and MA degrees on the History of Armenia and the Caucasus since 1962. In 1987, he became the first holder of the Armenian Education Foundation Chair in Modern Armenian History at UCLA (the chair was founded thanks to the sponsorship of the Armenian Educational Institution). Hovhannisian was the founding President of the Society for Armenian Studies for three terms 1974, 1977, 1991–1992. In 2014 lecturer at USC and an advisor to the Shoah Foundation dedicated to the interviews of Holocaust survivors on recording the memories of the Armenian Genocide survivors.

Member of the editorial board of the "Armenian Review" along with other journals. Hovhannisian was also member of various international and American scientific societies, winner of various awards. For his exceptional studies he became a Gugenheim Fellow, receiving numerous honors for his scholarship (1974–1975) thanks to which he made significant contribution to the development of the Armenian studies. His biographical information is included in **Who's Who in America** and **Who's Who in the World** directories along with other information publications.

legacy will continue to guide the scientists and researchers interested in the rich History of Armenia in future as well.

Apart from reaching scientific heights, the prolific scientist was predestined to have the honorable vocation of the unrelenting teacher. In addition to university activities his numerous lectures in different Diaspora communities served as a source for many generations to reveal and preserve their own identity. Thanks to him Armenian youth’s outlook, ideology and perception were shaped in regard to the significance of a Diaspora Armenian.

Since 1962, before becoming professor in the History of Armenia and the Middle East (1972) he occupied the head of the program granting Bachelor’s and Master’s degrees on the History of Armenia and the Caucasus, owing to which the school of Armenian Studies was formed. At the University of California in Los Angeles under R. Hovhannisian’s direct supervision a whole new generation of scientists was born and shaped. In 2010–2011 R. Hovhannisian received the award Best Professor granted by the UCLA Alumni Association. The eminent scientist also seized the opportunity to come to Armenia with great eagerness, communicating his knowledge to young specialists and scientists. His reputed presence and active participation in various scientific conferences and round-table discussions on diverse topics played a crucial role for the professional growth of various researchers.

Before dwelling on R. Hovhannisian’s contribution to the study of the History of Armenia and historiographic thought, i.e. his scientific heritage, we should emphasize the fact that the prolific scientist was a true Armenian – an Armenian who was a source of inspiration for decades and will certainly continue inspiring future generations. R. Hovhannisian, the greatest scientist of the Diaspora with international acclaim and prestige, brought up on Armenian values and shaped as a true Armenian, was an intellectual who was selflessly dedicated to his nation. Throughout his life, never being driven by any party affiliations and influenced by any political manipulation, he served the state interests of his nation, remaining unbiased historian that prioritized national matters. Living in the USA he was inextricably attached to his homeland and Armenians. Indeed, the renowned scientist famous for his activities of

preserving Armenian identity and dedication to his homeland he really deserves to be called the son of the Armenian people, thus, he received various awards[3].

R. Hovhannisian's scientific legacy is important in terms of its pivotal significance which consists in enabling all Armenians to discover all the critical and fateful stages of their history. This, as a result he lays the foundation of understanding Armenians' identity. R. Hovhannisian's whole scientific activity was aimed at elucidating the History of Armenian people and Armenians' fate in western countries. With his monumental works, along with founding the Chair of the History of Armenia at UCLA and with his active participation in various international scientific conferences he tried to achieve this goal. He unconditionally fought against the attempts to silence Armenian voices in the Middle Eastern studies, which had drawn Armenian studies out of the limelight. The scientist, strongly committed to the Armenian cause, did his best for the topicality of the Armenian studies and elucidation of Armenian issues. He unremittingly fought against the attempts to deny the Armenian Genocide.

R. Hovhannisian left rich scientific legacy to our nation, i.e. about 30 books, monographs and edited anthologies and about more than 80 scientific articles. Any upshot of his analytical thought, any work, be it a scientific article, a review, a small book or a large volume has got a guiding, revealing function. However, his four-volume book on the Republic of Armenia stands out in his

[3] In 1982 he received St Mesrop Mashtots medal granted by the Catholicos of the Great House of Cilicia Garegin II (Sargsian).

In 1990 considering R. Hovhannisian's great contribution to science, pedagogy and his efforts aimed at preserving Armenian identity, his close ties with his motherland the National Academy of Sciences of Republic of Armenia elected him as its foreign member.

In 1994 he was conferred on Doctor's Honorary Degree by Yerevan State University, thence in 1997 by Artsakh State University.

In 1998 on the 80th anniversary of the First Republic he was awarded Movses Khorenatsi medal and a reward granted by the President of the Republic of Armenia.

In 2001 Catholicos of All Armenians Garegin II (Nersisian) awarded him St Sahak and Mesrop medal. In 2001 His Holiness Aram I awarded him the medal Knight of Cilicia.

In 2002 on part of the Artsakh people, the President of Artsakh handed Dr Hovhannisian Mesrop Mashtots medal of Artsakh Republic.

In 2019 the Museum-Institute of the Armenian Genocide presented him with the commemorative medal named after Henry Morgenthau.

In 1993 Secondary School N 1 in Vardenik village, Gegharkunik region was named after R. Hovhannisian.

scientific trajectory, occupying an exceptional place. It took the scientist 30 years to carry out an exhaustive study. Only after 1996 when the last, fourth volume of the fundamental work was published the prolific scientist could focus his attention on the study of other issues of Armenology. He concentrated his activity on the fight against the denial of the Armenian Genocide and on restoring the history of Armenian provinces, cities, and villages that were part of the Ottoman Empire.

Not being a researcher specialized in the study of the Armenian Genocide, R. Hovhannisian made a great contribution to this sphere as well. Not only did he come up with articles, books and lectures, reports and speeches[4], but he also held scientific conferences and discussions and other events[5] devoted to the issue. Of special interest are the scientific conferences organized by the scientist. At these conferences free environment and unbiased cooperation among various specialists prevailed, evidently contributing to the comprehensive study of the Armenian Genocide. The prominent scientist analyzed, reviewed and edited a number of volumes on various aspects of the Armenian Genocide, including its historical, literary and artistic facets[6].

Still in the 1970s Hovhannisian initiated the launch of the oral project of the Armenian Genocide. He was in charge of the monumental work of preserving the accounts of the eyewitnesses of the Armenian Genocide, with his students conducting a survey among more than thousand survivors of the Armenian genocide, living in California. In 2018 Hovhannisian donated the collection, that also included audiovisual data, to the USC Shoah Foundation's archive of history for all the scientists worldwide to have access to them. The Armenian

---

[4] **Richard G. Hovannisian,** The Armenian Holocaust, Cambridge, Massachusetts: Armenian Heritage Press, 1980; The Armenian Image in History and Literature, Malibu: Undena Press, 1981; Confronting the Armenian Genocide, Pioneers of Genocide Studies (ed. Totten S., Jacobs S. L.), New Brunswick, N. J., Transaction Publishers, 2010.

[5] In the spring of 1968 with the direct participation of Richard Hovhannisian in the vicinity of Los Angeles at Montebello Bicknell Park an eight-pillar monument dedicated to the memory of the victims of the Armenian Genocide was inaugurated.

[6] The Armenian Genocide in Perspective, New Brunswick, N. J: Transaction Publishers, 1986; The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics, New York: St. Martin's Press, 1992; Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide, Detroit: Wayne State University Press, 1998; Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide, New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 2003; The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies, New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 2007.

Educational Institution in recognition of Professor Hovhannisian's great contribution to the study of the Armenian Genocide awarded a scholarship on Genocide studies named after Richard Hovhannisian. The scholarship is designated for talented young Armenian scholars. Since 1997, at UCLA Hovhannisian had organized and chaired a number of noteworthy conferences on the historical provinces of Western Armenia and Cilicia and Armenian Diaspora. At these conferences various leading researchers from all over the world consolidated to present comprehensive studies on the aforementioned parts of the Armenian world. In reports and speeches an attempt was made to reconstruct the history of the annihilated Armenian provinces. The reports of the conferences were summarized in anthologies[7] dedicated to the study of Armenian settlements. Richard Hovhannisian masterfully and with great care edited these anthologies included in the series of books about the history and culture of Armenia. These anthologies occupy their worthy and unquestionable place in the elucidation of the history of Western Armenia, Cilicia and Armenian Diaspora.

Both the study of the Armenian Genocide and the historical reviews on the Western Armenian world one way or another refer to the history of the First Republic of Armenia, enriching it. Referring to his monumental work on the First Republic of Armenia more comprehensively, we should state that since his adolescence infatuated with the perspective of independent Armenia in the 1960s R. Hovhannisian being still a university student decided to choose the symbol of Armenia's independence and statehood i.e. the history of the First Republic of Armenia as a topic for his doctoral thesis. His choice wasn't only conditioned as the scientist himself stated, "Since student years I have felt the magical power of the Republic of Armenia, as many of us having been born and brought up in the Diaspora were deprived of the pride that national symbols

---

[7] Armenians Van/Vaspurakan (2000); Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush (2001); Armenian Tsopk/Kharpert (2002); Armenian Karin/Erzerum (2003); Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia (2004); Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa (2006); Armenian Cilicia (2008) (together with Simon Payaslian); Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities (2009); Armenian Constantinople (2010) (together with Simon Payaslian); Armenian Kars and Ani (2011); Armenian Smyrna/Izmir: the Aegean Communities (2012); Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia (2013); Armenian Communities of Asia Minor (2014); Armenian Communities of the Northeastern Mediterranean/Musa Dagh-Dört-Yol-Kessab (2016); Armenian Communities of Persia/Iran (2021).

evoke". In his words, "There was a danger that the history of the First Republic would be lost." Due to ideological and political circumstances the multi-facted history of the Republic could never be written or could be grossly distorted. The reason for this was not only the overwhelmingly negative official stance prevalent in the Soveit Union on that borgeois nationalistic republic. The Soviet historians introducing not only the history of the First Republic but also the History of Armenia in general, were forced to write guided by the formulae set by Soviet authorities, which was the distortion of the historical truth. The controversies along with party biased approaches to the history of the First Republic were also apparent.

Thus, as the scientist would later state his aim was to lift the veil over the First Republic with the help of study based on multilingual, multi-archival comprehensive history, freeing it from stereotypes. The future scientific work was to play an important role as it was both necessary and crucial in the Diaspora which as the scientist mentioned with regret, an unconscious course of alienation was occurring both for the Armenians of the Soviet Union who tried to save their culture in any possible way, but were forced to preserve and develop it keeping up the national appearance while it was essentially based on socialist stereotypes.

Therefore, R. Hovhannisian took the responsibility of researching and introducing comprehensively the history of the First Republic. One of the scientist's aims was the mission of giving worthy evaluation to the generation who fought for the noble idea of creating an independent, united state, underscoring their role in the history of the Republic. However, these projects were unfeasible, as it turned out later, unknown and necessary for the research data were large-scale and multilingual. It took the scientist decades to complete and summarize his research. Whereas his planned doctoral thesis was completed as a study on the period 1914–1918, focusing on the prehistory of the First Republic. The latter was published as a separate book entitled "Armenia on the Road to Independence"[8]. It served as preface for the future work "The Republic of Armenia" and in R. Hovhannisian's words this was the first volume of the 5-volume series.

---

[8] **Richard G. Hovhannisian,** Armenia on the Road to Independence, 1918, Berkeley: University of California Press, 1967.

The topic elucidating the core history of the Republic from 1918–1920 was the study material for the scientist in 1960s. It was Hovhannisian's focus of interest throughout his 30-year scientific trajectory. Eventually, the history of the Republic was summed up in a 4-volume series. The given 4-volumes written in English were published within 25 years i.e. from 1971 to 1996[9].

Writing the volumes, the scientist adhered to both Armenian and other archival data, including the archives on the delegation of the Republic of Armenia headed by Avedis Aharonian at the Paris Peace Conference, archives of Poghos Nubar Pasha's delegation as well as various state and private archives preserved in Great Britain, the USA, France and Germany. Ample multilingual literature and press were studied. The scientist delved into voluminous anthologies of official documents printed in different countries as well as hundreds of studies and memoranda in Armenian, Russian, English, French, German, Italian and Turkish. The study of Caucasian and international press of the time occupies a serious and important place in the volumes.

During the last years of Soviet Armenia, the scientist was given an opportunity to have an access to the state history archive of the socialist republic. The new, ample data discovered here were included in the last two still unpublished volumes, once again substantiating the scientist's adopted views and approaches found in the first and second volumes.

The eminent scientist analyzing voluminous source and archival data introduced comprehensive unbiased outline of the given period, free from Soviet patterns and constraints, to the public. The importance of the study is conditioned by the fact that it was carried out during the years of Soviet rule in Armenia where it was impossible to hold free and uninhibited discussions in Armenia, while R. Hovhannisian's research presented new facts, approaches and interpretations, concerning the attempt of creating national state. His work in this field helped to fill a huge gap in the Armenian studies.

[9] **Richard G. Hovannisian,** The Republic of Armenia: The First Year, 1918–1919. Vol. 1. Berkeley: University of California Press, 1971; The Republic of Armenia: From Versailles to London, 1919–1920. Vol. 2. Berkeley: University of California Press, 1982; The Republic of Armenia: From London to Sèvres, February-August 1920. Vol. 3. Berkeley: University of California Press, 1996; The Republic of Armenia: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization. Vol. 4. Berkeley: University of California Press, 1996.

The four volumes of the Republic of Armenia and the preceding work "Armenia on the Road to Independence" introducing such ample and multi-faceted information, will always remain topical.

The **first volume** of the comprehensive study dwells on the interconnected circumstances that paved way for the creation of the Armenian state in May, 1918, highlighting the external and internal challenges that the state faced. The volume includes the period of the creation of the Republic and the first anniversary, the promulgation of United Armenia according to which Eastern Armenia and Western Armenia were symbolically proclaimed a united, free and independent state. Armenians all over the world cherished the hope that with the support of the Allies and the USA this treasured aim would be realized.

The **second volume** delves into signing the treaty with Germany in Versailles in 1919 and the Allies' discussions over the future of Armenia held in London in February, 1920. Meanwhile, the Republic with the acting Parliament physically and economically got on its feet gradually. Certainly, a number of such serious issues as the expatriation project of Western Armenians, internal rebellions of Muslims, territorial disputes with neighbors and expectation of the USA's support of Armenia, were not solved. However, the beginning of 1920 raised optimistic expectations, since the Allies in fact acknowledged the Republic of Armenia.

The **third volume** includes the Allied conferences held in London and San Remo in 1920. The conferences were aimed at preparing a peace treaty with Turkey and at establishing the borders of the new united Armenian state. A detailed reference is made to the Sevres Treaty signed with the Sultan's Government on August 10, 1920. The Treaty recognized the Republic of Armenia, including all those territories from the provinces of Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon, that the US President would later allocate to the united Armenian state. Introducing the Red army's invasion of the Caucasus, Azerbaijan's Sovietization, the Bolshevik May rebellion although failed, destabilized the country, the cooperation between Soviet Russia and nationalist Turkey, the author emphasizes that Armenia's independence was under a serious threat. It remained to see whether Britain's long-delayed shipment of armaments in the summer of 1920 would be enough to overcome the dangers that Armenia faced.

In the **fourth volume** the author completes the history of the Republic of Armenia. It ended in December, 1920 with the division of Armenia and its Sovietization. As an epilogue in this volume the outlines of the period between the proclamation of the Soviet rule and the middle of 1921, i.e. the policy and actions of the first government of Soviet Armenia, confiscation of property, oppression, leading to the anti-Soviet insurgence, the efforts of the Committee for the Salvation of the Motherland to secure external support for saving their homeland, the Sovietization of Georgia and the Red army's concentration against Armenia's insurgents, the continuation of their fight in Zangezur, the negotiations under the leadership of the Government of Mountainous Armenia, the agreements that followed, the insurgents' departure to Persia and Armenia's cautious re-Sovietization. The author considered this long post-scriptum, the epilogue to be an inseparable part of the history of the Republic of Armenia.

Acceptable is the scientist's conviction and opinion according to which, although the history of the republic was short it was an important and turning event, enabling Armenians to preserve their national existence in a small territory of their historical homeland. Its legacy laid foundations for the prospects of new, future independence.

As R. Hovhannisian himself stated, the materials of the volumes are not a complete history rather a series, serving as a guideline for further and more comprehensive studies. Sharing the unbiased scientist's opinion who promoted his ideas consistently and with unshakeable conviction and enthusiasm we should claim that indeed various new studies have been carried out in post-Soviet Armenia, broadening our horizons and enriching our knowledge on various issues included in the four volumes of the First Republic of Armenia. However, R. Hovhannisian's fundamental work is still considered a more comprehensive, a more known and a more complete study on the issue under discussion.

Certainly, like any scientific work this research will also be enriched and complemented by the new generations of historians and the remaining questions will be enriched and studied more thoroughly. The abundance of declassified, secret archival documents in the post-Soviet region now enables the researchers to write separate monographs on the issues elucidated in the four volumes dedicated to the Republic of Armenia and about the questions included in all the chapters of the previous study "Armenia on the Road to Independence".

Nevertheless, the enormous significance of the four volumes is undeniable. Designated for the Western, English-speaking readers who didn't have any information on the history of Armenia and Transcaucasia in the last quarter of the 20th century whatsoever. The work communicating clear and thorough data made the First Republic of Armenian known to the world. The role of R. Hovhannisian's work is inestimable from this perspective. It informed the uninformed world about the existence of the first Armenian state that was finally created after centuries-old lack of statehood. The scientist succeeded in telling the uninformed reader that despite its short existence the Republic was a turning point which gave Armenians an opportunity to preserve their national existence in a small part of their historical homeland even if it was in the form of Armenian Soviet Socialist Republic. The legacy of the Republic led to the constant aspirations for further new independence.

The material on the First Republic and pertinent data on the history of Armenia included in the four volumes is an insuperable phenomenon in terms of making it worldwide legacy.

R. Hovhannisian's volumes are a manual not only for specialists but also a coursebook for large circles of readers, for those who via understanding the past, try to comprehend the present much better. Thus, it is impossible for any scientist studying the history of 1917–1921 to do without this fundamental, comprehensive work. Despite the fact that numerous volumes on the First Republic of Armenia have been written, we cannot claim that it has been totally studied. The history of the First Republic Armenia still needs to be properly studied. In this respect, Richard G. Hovhannisian's four volumes, as an infinite source, nourish the investigative mind, providing with the most indispensable materials and sources and repository of printed literature. The history of the First Republic has got much to say about the trials and aspirations of Armenians, the complicated relations among the Caucasian peoples and those of neighboring regions. The history also highlights the impact that international relations and Great powers have on Armenia and Armenians' fate. In this regard, it is important not only in terms of research, but is also very necessary in terms of ideology, preserving Armenian identity, building a stable state and intergovernmental and international relations. Thus, our diplomacy has got much to do, and the devoted scientist's role to secure success in this field is also

huge. The translation of R. Hovhannisian's four-volume series into Armenian[10], the arduous and demanding work of editing and proofreading, lasting for many years produced its result. Armenian diplomats along with Armenian speaking researchers and the wide circles of readers interested in history have got an opportunity to read and study and put into practice the ample materials of the volumes without having to deal with language barriers.

The role of the Russian translation of various excerpts of all the volumes, concerning international relations is also significant.[11] The anthology specifically discusses such issues as Armenia's foreign policy in 1918–1920, its relations with the superpower Allies, the activities of Armenia's representatives in various countries of the world, Armenia's participation in the Paris Peace Conference and London and San-Remo conferences. The given translation is crucial not only in terms of its usefulness for the Russian-speaking researchers involved in the Armenian studies, but also is a contribution to the history of international diplomacy.

The study of the general history of the first, Armenian independent state formed at the beginning of the 20th century introduced in the four-volume series has provided basis for comparing the latter with newly-formed Armenian state, having emerged in 1991 after 70 decades of Soviet rule. During the fight for the existence of the First Republic certain existent issues and problems re-emerged in the Third Republic of Armenia. There was a great necessity to learn lessons both three decades ago and in modern era. Right now, there are many things to be learned from the history of 1917–1921. Unfortunately, in this regard there are many doubts with which the great scientist himself was preoccupied, "While working on the materials you come to understand that the First Republic and the present Republic face similar challenges. However, the questions are who is going to listen, who is going to learn from the lessons of the past?".

---

[10] **Ռ.Գ. Հովհաննիսյան,** Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին տարին, 1918–1919, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2005, 605 էջ: Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր II. Վերսալից-Լոնդոն, 1919–1920, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2014, 708+8 էջ: Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր III. Լոնդոնից-Սևր, փետրվար-օգոստոս, 1920, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2015, 628 էջ: Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր IV. Սալի և մանգաղի միջև. Մասնատում և խորհրդայնացում, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2016, 572 էջ:

[11] **Ричард Г. Ованнисян,** Международные отношения Республики Армения 1918–1920 гг., перевод с английского на русский Г.Г. Махмурян, Ереван, «Տիգրան Մեծ», 2007, 889 с.

Not wanting to end the material devoted to the merited scientist and great Armenian with such concerns, we would like to state that indeed we need to learn from the lessons of the past be guided by them, as they in turn challenge us and make us strive for strengthening, developing and preserving our state and statehood. For solving this problem, we need to do our best, learning from R. Hovhannisian's factual data, and the analyses included in the video lessons available to us.

R. Hovhannisian's scientifc legacy will be left to the future generations. His scientific legacy will not only keep his memory alive but also as a living spirit will remain in the present of all times[12].

ARMENUHI GHAMBARYAN

PhD History, Associate Professor

Institute of History of NAS

vanarmin@mail.ru

ORCID: 0009-0005-5102-3725

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.213–225

[12] I make a plea which will be shared by not only the scientific community, to turn to the corresponding authorities to name one of the streets of Yerevan after the world-famous scientist.

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ

JUBILEE

VERZHINE SVAZLYAN: THE TIRELESS ETHNOGRAPHER AND FOLKLORIST

(on Her 90th Anniversary)

Leading researcher of the Folklore Studies' Department of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, famous ethnographer and folklorist, Doctor of Philology, Professor Verzhine Garnik Svazlyan celebrated her 90th Anniversary on March 1, 2024. V. Svazlyan is the author of more than 500 academic and public papers, as well as over 30 books, published in different languages in Armenia and abroad. In 2016, V. Svazlyan was awarded the honorary title of the Honored Scientist of the Republic of Armenia for her constant dedication to science and tireless work. The meritorious academician has received more than three dozen native, diaspora and foreign awards, including the President's First Prize of the Republic of Armenia and "Golden Memorial Medal" (2006), "Movses Khorenatsi" Medal (2013) for making a significant contribution to the study of the Armenian Genocide.

In the Homeland and in the Diaspora V. Svazlyan is especially known for her tireless activity of recording and publishing the oral testimonies of the eyewitnesses who survived the Armenian Genocide. Her works on the Armenian Genocide have been translated and published not only in Armenia, but also abroad in English, German, French, Russian, Turkish, Spanish, Hindi, Czech and other languages. As a folklorist, she has raised the academic study of the memoir

stories' genre to a new level of research, becoming a high-ranking specialist who has thoroughly investigated the given type of folklore.

Verzhine Svazlyan was born on March 1, in 1934 in Alexandria, Egypt. Her father, writer and public figure Garnik Svazlyan, greatly contributed to the formation of his daughter's psycho-cognitive world. In 1947 V. Svazlyan was 13 years old when her family repatriated to Armenia.

Since her early school years, V. Svazlyan's goal was to fulfill the behest of her honorable father. "...Be a credit to your parents, your nation and Motherland."

In 1952 she was admitted to the Armenian State Pedagogical Institute named after Kh. Abovyan in Yerevan, studying at the Historico-Linguistic Department, graduating it with Excellence. For two years she has taught the Armenian language and literature to senior pupils at № 52 secondary school in Yerevan. Along with the pedagogical activities, she has described the daily life of the repatriates in the Homeland, their work, educational and professional success in the pages of the "Soviet Armenia" magazine and other periodicals, later also covering these topics on the radio and television.

Nevertheless, newly graduated Verzhine was interested in carrying out research. In 1958 she started working at the Armenian Popular Folklore Department of Manuk Abeghyan Institute of Literature of the Academy of Sciences of the Armenian SSR as a Laboratory assistant. At the same time, in 1958–1961 she started her postgraduate studies at the Academy of Sciences, majoring in "Armenian Folklore." During her postgraduate studies, V. Svazlyan earned a scholarship named after M. Abeghyan.

Eminent academician orientalist-folklorist Karapet Melik-Ohanjanyan, after getting acquainted with the newly discovered folklore materials inscribed by the young folklorist in the difficult dialect of Moussa-Ler and transcribed with dialectological accuracy, highly appreciated the quick and conscientious work of the novice researcher. K. Melik-Ohanjanyan, taking over as V. Svazlian scientific supervisor, proposed to study the *"Life and work of Sargis Haykuni,"* a grateful collector and ethnographer of the 19th century. V. Svazlyan studied Haykuni's uninvestigated archival materials with love and in 1965 successfully defended the PhD thesis. The given scientific work was published in the 4th volume of the series "Armenian Ethnography and Folklore" published by the Institute of Archaeology and Ethnography (1973).

In 1959 the Institute of Archaeology and Ethnography was established at the National Academy of Sciences of Armenia. And in 1960 the Department of Armenian Popular Folklore was moved there, ceasing to be part of the Institute of Literature at the National Academy of Sciences. In this department, V. Svazlyan worked as a Junior Researcher, and since 1972 as a Senior Researcher in the newly created Department of Documentation of Folklore Sources (Head: S.B. Harutyunyan), and from 1995 to the present day as a Leading Researcher in the Department of Theory and History of Folklore (since 2024: Department of Folklore Studies). From 1996 to 2004, after the establishment of the Armenian Genocide Museum-Institute she started working there as well, becoming member of the Scientific Council of the Armenian Genocide Museum-Institute.

In 1965 V. Svazlyan defended PhD (Candidate) thesis and in 1995 Doctor of Habilitation thesis. In 1996–2018 was a member of the Scientific Councils of the Institutes of Archaeology and Ethnography, as well as of the M. Abeghyan Institute of Literature at the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. She has participated in a number of national and international conferences, making presentations in various Armenian Diaspora organizations (in Russia, Greece, France, Austria, Germany, USA, Canada, Lebanon, Syria, Egypt, Turkey), where she has explored topics related to folklore, ethnography, genocide studies and the Armenian historical memory.

Starting from 1955, over the course of more than 65 years, Verzhine Svazlyan, on her own initiative, with selfless dedication, walking from village to village has written down (also tape-recorded and video-recorded), studied and published the oral culture (i.e., legends, folk songs and other popular relics) inherent to Armenians of Western Armenia, Cilicia and Asia Minor. V. Svazlyan's narrators were the survivors of the Armenian Genocide who were forcibly displaced from more than 150 locations of the native cradle, then settled in Armenia and the Diaspora. V. Svazlyan also studied memoir-testimonies, narrative-testimonies and song-testimonies of the Armenian Genocide survivors and their descendants that are of great factual-documentary value. During that work V. Svazlyan has not overlooked the oral culture of Turkish-speaking Armenians either.

From Svazlyan's historiographical records, Der-Zor Turkish-language songs are of an exceptional documentary value in the field of Genocide studies, which the author found with difficulty, wrote down, translated and analyzed in her study

"The Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Western Armenians" (1997, 1999, Armenian, Russian, English, and Turkish – in Istanbul, 2005). In addition, she published the monography **"The Armenian Genocide and the People's Historical Memory**" (in Armenian, Yerevan, 2003; in English, Yerevan, 2004, 2005; in French, German and Russian, Yerevan, 2005, in Turkish, Istanbul, 2005). V. Svazlyan also authored extensive papers dedicated to Armenia and Armenian folklore in a number of foreign encyclopedias.

Noteworthy are Verzhine Svazlyan's such volumes as "**Moussa Ler**" (Yerevan, 1984), **"Cilicia: The Oral Tradition of Western Armenians"** (Yerevan, 1994), **"The Great Genocide: Oral Evidences of the Western Armenians"** (Yerevan, 1995), **"The Oral Tradition of the Armenians of Constantinople"** (Yerevan, 2000), **"The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors"** (Yerevan, 2000, also the second expanded edition: Yerevan, 2011, Armenian and English; Istanbul, 2013, Turkish), **"The Heroic Battle of Moussa Dagh: Testimonies of the Eyewitness Survivors"** (Armenian, English, Yerevan, 2015), **"Relics of the Oral Tradition of the Armenians of Russia (Rostov-on-Don and Pyatigorsk),"** Armenian, Russian, English, Yerevan, 2020), **"The Oral Tradition of Armenian-Americans in the Course of Time"** (Armenian, English, Yerevan, 2021). These volumes include people's historical testimonies, folklore, ethnographic materials and academic studies.

In regard to V. Svazlian's work **"The Oral Tradition of the Armenians of Constantinople"** Dr. Anahid Donabedian, the Armenian Studies responsible at the National Institute of Oriental Languages and Civilizations (INALCO) in Paris, has stated the following: "The author with Western Armenian roots has presented her work in Western Armenian and classical spelling for a special purpose, which is extremely important for Diaspora communities both as a textbook and as a reading material."[1] For this work V. Svazlyan has received a number of awards in the Diaspora[2]. For her work **"The Armenian Genocide: Testimonies of the**

[1] Տոնապետյան Անահիտ, Վերժինե Սվազլեան. Պոլսահայոց բանահիւսութիւնը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ. Երևան, 2000, 592 էջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2001 N 3 (158), էջ 290-291:

[2] Ararat International Academy of Sciences awarded her the title of *Professor* (2004). The Union of Constantinople Armenians in Montreal awarded her *Golden Medal,* the AGBU of Aleppo branch in Syria awarded her "Mesrop Mashtots Memorial Medal", while the Armenian Political Congress rewarded her "Nile Key Gold Memorial Medal" (2006).

Eyewitness Survivors," as well as for other studies, V. Svazlyan has received numerous awards[3].

Taking part in international conferences, V. Svazlyan also continued to write down the memoirs of the eyewitness survivors living abroad (Greece, Russia, France, Italy, Germany, Austria, Holland, Canada, USA, Egypt, Lebanon, Syria-Deir Zor, Turkey), searching everywhere for eyewitnesses on the verge of disappearing, writing down and saving from oblivion the survivors' testimonies and feelings along with their spiritual and cultural heritage.

V. Svazlyan has worked with folklorist Artashes Nazinyan on the academic multi-volume *"Armenian Folk Tales,"* which was firstly published under the chief editorship of Academician Hovsep Orbeli. Back then the multi-volume was already being published under the chief editorship of A. Nazinyan. A. Nazinyan and V. Svazlyan compiled **"Artsakh-Outik"** (vol. 6, Yerevan, 1973) volume. Then V. Svazlyan compiled the volumes of **"Taron-Tourouberan"** (vol. 12, Yerevan, 1984) and **"Van-Vaspourakan"** (vol. 15, Yerevan, 1998). The work included decoding and annotating archival manuscripts, compiling a dictionary of dialect words and name-lists, as well as writing academic prefaces.

In Armenia and abroad various reviews, studies and encyclopedic papers have been published about folklorist V. Svazlyan's works. A film has also been made entitled **"The Creed of the Svazlyan Extended Family"** (Director: Laura Minassyan, 2009). The film is dedicated to the three consecutive generations of the Svazlyan extended family, their contribution to their Homeland and nation, through the centennial history fatal for the Armenian people.

Along with scientific works, V. Svazlyan has also stood out in the public arena. Since 1960, she has been involved in the activities of the Armenian Society of Friendship and Cultural Relations with Foreign Countries (ASCS) as a referent, as a freelancer. In 1964–1991 V. Svazlyan cooperated with the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians and was elected a member of the Pan-Armenian Women's Council of Armenia and the Diaspora, and in 1987, the President of the Women's Council of the Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS of Armenia. Being born in a family of philanthropists, the

---

[3] "Honor Certificate" of the Presidium of the National Academy of Sciences of RA (2000), *"Haykashen-Uzunean''* scientific-philological award by the Diaspora Tekeyan Cultural Association (2002), also "Fridtjof Nansen Memorial Medal" conferred by the International Committee "The Truths for Armenians" at Presidium of the National Academy of Sciences of RA, etc.

repatriate scholar didn't neglect the needs of orphanages and nursing homes and especially the victims of the 1988 devastating earthquake, being treated at Yerevan hospitals. V. Svazlyan carried out her duties conscientiously and devotedly.

V. Svazlyan has always taken her vocation and selfless work with great responsibility and diligence, she has always shown great respect for her teachers, her peers and young colleagues. V. Svazlyan's hard work and aspiration are a vivid example for young researchers.

We warmly congratulate merited ethnographer and folklorist Verzhine Svazlyan on her 90th anniversary wishing her longevity and many new academic achievements.

TORK DALALYAN

PhD in Philology

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

torqdal@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-8686-5341

Scopus Author ID: 55129195800

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.226–231

ANUSHAVAN ZAKARYAN
(on His 70th anniversary)

Anushavan Zakaryan, doctor of philological sciences, editor-in-chief of “Historical-Philological Journal” of RA NAS, has celebrated his 70th birthday. For decades, the scientific community has been familiar with his devotion to the Armenology his insight and consistency in this field, with which he realizes his professional aspirations for the development of science in these difficult times.

A. Zakaryan was born in 1954 on January 1 in famous Paraka village of historical Goghtan province (Nakhijevan), in a doctor’s family. The family later settled in Yerevan, where in 1971 he graduated from N. Krupskaya (now Nikol Aghbalyan) secondary school, then entered Faculty of Philology of the Armenian State Pedagogical Institute named after Kh. Abovyan. In the last year in 1975 he was sent to the high school of Nor Artagers village of Hoktemberyan region (now Armavir region) for pedagogical work. Then he was drafted into the army and in 1975–1976 to serve in the military unit located in the region of Khabarovsk.

A. Zakaryan has gone through an interesting and prolific biographical journey, enriching his work experience and broadening the scope of his knowledge: editorial work combined with publishing work, then vigorous scientific research activity, state service and scientific work.

In March, 1977 Zakaryan’s editorial activity started, when he was hired by the publishing house of the Academy of Sciences of the ASSR, as an editor, then in 1980, in the journal “Herald of Social Sciences” taking the position of executive secretary of the editorial board. Here his working and scientific qualities were honed, therefore, it is impossible not to remember the editor-in-chief of “Herald”, Academician of the National Academy of Sciences of RA, Vardges Mikhalyan, who, along with the academic environment, significantly contributed to the formation and deepening of the scientific abilities of the young researcher.

In 1989–1990 A. Zakaryan was the executive secretary of the “Goyamart” weekly newspaper of the Hayastan public-political organization.This testifies to his active civic stance. This last circumstance conditioned his work in the staff of Supreme Council of the Republic of Armenia, where he assumed the position of

the head of the publishing department in October, 1993. The result of his efforts in this legislative institution was the improvement and regulation of the work culture in the organizational field, the timely publication of documents, including the bilingual (Armenian, Russian) bulletins of the Supreme Council, which was actually done on regular basis for the first time. A. Zakaryan's organizational abilities were fully demonstrated in the position of the executive director of the "Official Bulletin of the Republic of Armenia" CJSC (1998) and when he was the head of publishing management in the staff of the National Assembly. The trilingual (Armenian, Russian, English) illustrated books of the "National Assembly of the Republic of Armenia" (II, III, IV, V convocations) created by him are the remaining values in the domain of dissemination of information culture.

In 1999 A. Zakaryan started working at "Historical-philological" journal as an executive secretary, assuming the position of deputy editor-in-chief (2003) at National Academy of Sciences, Republic of Armenia, and then, in 2018 the position of editor-in-chief. Under his skillful leadership, this publication becomes one of the best contemporary periodicals of Armenology in the Republic and beyond its borders. Being published in the journal is an honor for both home and foreign researchers. We just hope that "Historical-Philological" with the support of relevant institutions will also become part of the international scientific database, something that has not been achieved by any of the scientific journals published in the republic. We should add that such an imposed status appears to us as a mysterious and vengeful god-god that being outside Armenia demeans native Armenology and the Armenian language, categorically denying our scientific thought and demanding to sacrifice our native Armenology defacing it and giving up the right to its existence.

Let's go back, to our jubilee, who successfully combines its editorial-publishing work with broad scientific activity. In 1985 A. Zakaryan defended PhD thesis on "Russian Writers in Transcaucasia and Armenian Literary Life" dedicated to Armenian-Russian literary and cultural ties, including the scientific topics that the scientific community has known little about or been unfamiliar with them. Chronological frameworks of the dissertation, as well as literary and cultural realities, were newly expanded and got new interpretation in terms of revealing the ties under discussion. The topic itself entailed the perspective of solving its problems. In 2005 the solution of these problems was furthered by A. Zakaryan in his doctoral dissertation on "Russian Literati and the Armenian

Reality (1910s of the XX century)". The thesis is the result of decades of in-depth research and generalizations, opening a new page in the field of scientific interpretation of a complex and contradictory phenomenon of our literary and historical life, fully justifying the need for new concepts developed by the author.

The issue of national literary life, in particular, the modern interrelations of literary critical thought, in turn, continued to draw the attention of scientific community. Driven by the same demands, A. Zakaryan has written dozens of monographs, numerous articles and publications on the pertinent topic. The core of his research works is the comprehensive and multifaceted study of Armenian-Russian historical and cultural interrelations (XIX–XX centuries). More specifically, it focuses on the Russian writers' and public speakers' interconnections with Armenian literary life and in general Armenian reality in Transcaucasia. Consequently, A. Zakaryan's research interests extend beyond issues pertaining to literary studies, converging into the issues studied by culturalists, sociologists and historiographers. Zakaryan's works referring to Russian literary and cultural figures present complete content with thematic introduction (V. Polonsky, S. Polyakuis, I. Yasinsky, V. Nemirovich-Danchenko, I. Severyan, V. Brusov, V. Kamenaki, S. Gorodetsky, S. Rafalovich , A. Kuprin, I. Erenburg and others) who show the spiritual impulses towards the Armenian reality, highlighting the interest of the Russian diaspora in the latter and its figures. The period of the 1910s, with capricious and often conflicting manifestations of historiographical phenomena, was given a convincing interpretation in A. Zakaryan's first monographs "Russian Writers in Transcaucasia and the Armenian Literary Life (1914–1920)" (1984), "Russian Writers and the Armenian Reality (10s of the XX Century)" (1994 in Russian), "The Tragedy of the Armenian People in the Evaluation of Russian Intellectuals".

By introducing a large amount of new facts and documents that had been left out of the public's attention until then, the author has produced a whole gallery of little-known or unknown Russian figures prominent in that period of our people's biography. The latter had their own connections and relations, unique approaches and practices to the Armenian reality. It is noteworthy that A. Zakaryan often discovers them on the basis of the greatest tragedy of Armenians, the genocide, when these figures were traveling in Western Armenia or were personally involved in military operations. In his monograph "Alexander Kulebyakin and Armenia" (2003, in Russian) the author refers to the closed pages of the

aforementioned reality, describing the humanitarian and literary and cultural activity of the general who, in the Russian army fought in Western Armenia during the years of the First World War. The latter also dedicated his whole life to the history of Armenians and the fate that awaited them.

Another famous writer of the time Boris Lazarevski shares a lot of similarities with A. Kulebyakin. Among Armenian researchers A Zakaryan is the first to study his activity in his monograph “Boris Lazarevsky on Armenia and Armenian Women” (2004). B. Lazarevski characterized the Armenian reality by revealing the image of a woman and depicting her rich inner world. A whole series of Armenian female characters are outlined in the cities of Transcaucasia and the North Caucasus, also in his lectures delivered in Constantinople, in 1919–1920.

A. Zakaryan presents the Russian philanthropists in the lines of their broad and multifaceted connections with the Armenian reality and Armenian intellectuals, always preserving the individual characteristics and unique depiction of their activities. In this respect, his monographs dedicated to Russian eminent writer, publicist, translator and public figure are of summarizing significance i.e. “Sergey Gorodetski in Western Armenia and Transcaucasia (1916–1921)”, (2010 in Armenian, 2015 in Russian) “Sergey Gordetski’s “Guild of Poets” and “Acmeist Anthology” (2011, in Russian). These works also testify to the wide awareness of the author and the effectiveness of research methods, particularly as far as their characteristics are concerned. In 1916–1921 S. Gorodetski was in Western Armenia and Transcaucasia and the author reveals his Armenophile profile based on the definiteness of reality and environment, reproducing it as such in his publications, articles and accounts. We see the Russian poet as an intellectual who is concerned about the fate of Armenians and the Armenian Question – an intellectual who is always eager to analyze and assess the given issues. Noteworthy is the fact that both S. Gorodetski and B. Lazarevsky had close contacts with Armenian intellectuals, residing in Tiflis or elsewhere, in particular, with Hovh. Tumanian, paying homage to Armenian spiritual values and their vitality. In 2012 in one book (Ilya Orenburg’s Days in Tiflis) dwelt on the prominent Russian writer and publicist Ilya Orenburg’s literary-public activities in Tiflis in the autumn of 1920.

The literary critic continues to develop his favorite topic in other works dedicated to figures of Russian literature and culture. In the book “The Western Armenian Reality in the Appreciation of T. Olgenin” (2014) A. Zakaryan again for the first time identifies the results of T. Olgenin’s (Antoine Berezovsky-Olginski)

publicist, journalistic, cognitive and informative activities in regard to Armenian culture and interrelations in literature. The Russian publicist introduced it to his reader while travelling around Western Armenian vilayets (Erzurum, Van, Bitlis, Tigranakert, Sebastia, Kharberd). The summary of his journey was presented in his lectures delivered in Tiflis and Baku. In these lectures entitled “Vanishing Armenia” T. Olgenin with his marvelous gift introduced the real portrayal of Western Armenians’ life during the Ottoman tyranny.

In his characterization of already known literary and public figures, A Zakaryan with his own observations makes his presence felt. In this respect noteworthy are A. Zakaryan’s elucidation on the famous Russian poet, literary critic and historian V. Brusov’s activities especially in regard to the poet’s ties with Armenian eminent figurers. In his monograph “Armenia in V. Brusov’s Literary-public Activities” (2016, in Russian) A. Zakaryan reinterprets the public figure’s speeches delivered in Tiflis, Baku, Yerevan and Etchmiadzin. The poet’s speeches were dedicated to the evaluation of Armenian literature and the stages of its historical-literary development. A. Zakaryan has dwelt not only on literary and moralizing nature of V. Brusov’s speeches in terms of familiarizing the Russian public with Armenian culture but has also highlighted their topical and political value. The latter is especially vividly illustrated in A. Zakaryan’s description of V. Brusov’s anthology “The Poetry of Armenia” when the poet’s stance is characterized in the days of the Armenian Genocide. V. Brusov supported the martyred nation, publicly defending Armenians’ rights all over the world.

A. Zakaryan has completed the multifaceted and philanthropic nature of Russian writers the book dedicated to the Armenian classic Hovh. Tumanian’s 150th anniversary “Russian Writers and Hovh. Tumanian” (2019). In the book the gallery of the eminent figures of culture and literature is introduced more than comprehensively in terms of Hovh. Tumanians ties with K Balmont, V. Brusov, S. Gorodetski, B. Lazarevsky, A. Kulebyakin, and Russian intellectuals. A. Zakaryan reveals very human phenomena worthy of generalization in the apparently simple facts which in modern science is called the order of the day.

Over decades one of A. Zakaryan’s pivotal approaches has been the absence of emotionality and focus on reality in its logical course. And again in 2019 on the 150th anniversary of another Armenian classic Komitas A. Zakaryan took the audience by surprise by publishing the work “Russian Composer Thomas de

Hartman and Komitas. Here he again commits himself to studying the cultural interrelations between the two nations.

In his work entitled "Osip Mandelstam: the poet and Armenia" (2022) we observe the same tendency in which A. Zakaryan analyzing O. Mandelstam's biography and his works dedicated to Armenia and Armenians, introduces modern interpretation of the latter.

Of all the scientific activities of A. Zakaryan we should single out his work dedicated to an eminent representative of the Armenian nation and public ideology Davit Ananun i.e. "Davit Ananun: life and activities" (2023). Despite his rich legacy D. Ananun has been studied insufficiently. This work is not only a peculiar appeal to our contemporary Armenology to fill this obvious gap, but also exemplifies an initiative of carrying out a pertinent study. The aforementioned work by A. Zakaryan elucidates the cultural, literary environment that Ananun lived in, his ties and evaluations of the Armenian figures from journalism and publicism back in the time. With unique integration of people and environment, for the first time he shapes the perfect image of the eminent intellectual and great Armenian.

Among A. Zakaryan's scientific-analytical works noteworthy are his scientific-analytical and informative publications – "Armenian Casualties in WWI" (The Anthology of Documents and Data of the Examining Committee on the Casualties of Armenians in World War) (2005 in Armenian and Russian) "On Shirvanzade's Publicist Legacy" (2006), "T. Hovhannisian: Turkish government and İttihad at the humanity's court" republished in 2007, Z. Yesayan's "A Nation's Agony (The Exiled Armenians in Mesopotamia)" (essay republished in 2020). First Lieutenant Kormakov's diary "The Historical Armenian Company" (2009) compiled and published by A. Zakaryan has a source significance in terms of interpreting the events of the time. The Russian military man's notes have historical uniqueness, entirely focusing on the formation and military trajectory of Andranik's heroic regiment.

A. Zakaryan has added his well-versed prefaces and footnotes to the aforementioned works, emphasizing our nation's historical memory topical in all times i.e. the undeniable truth of the Armenian Genocide perpetrated by Turks and the uncovering of Azeri-Turkish fraudulent initiatives and falsifications aimed at the denial of the Armenian Genocide. All this once again testifies to the fact that

A. Zakaryan's scientific interests reflect the importance of the scientist's civic stance on the national values.

Now more than ever topical is A. Zakaryan's anthology "Pages from Manuk Abeghian's Historical-publicist Legacy" (2013) dedicated to the 70th anniversary of the National Academy of Sciences of Republic of Armenia. M. Abeghian was one of the founding members of NAS. Certainly, the eminent Armenologist's speech made at the first session of NAS has a pressing and informative significance for the history of developing science in Armenia. A. Zakaryan has introduced the prominent scientist's speech in the aforementioned anthology. It is more than a pressing matter as on the whim and under the instructions of administrative autocracy the National Academy of Sciences is on the verge of collapse when a large number of researchers and people related to Armenian science surprisingly seem to conform to this. It remains to see whether generations will forgive us for the voluntary and criminal destruction of our national, intellectual institution. I think they won't and M. Abeghian's aforementioned speech with its broad issues leads us to draw this conclusion.

Noteworthy are A. Zakaryan's references to the past of Armenian statehood i.e. "The National Assembly of the First Armenian Republic" (2018) the scientifically well-versed publications of documentary materials about such eminent, figures of the time as G. Hovsepian, St. Malkhasiants, S. Ter-Hakobian, Ye. Otian, Irazek (H. Ter-Hakobian), A. Chopanian, M. Babayan, L. Lisitsian, and others make the given historical period complete.

For his broad scientific interpretations, elucidations and revelations of truly significant topics in Armenian culture and literature A. Zakaryan has been enjoying the well-earned prestige of the unrelenting scientist who has made substantial contribution to the development of science. We sincerely congratulate him on his jubilee, wishing him strong health and endless vigor for his future honest activities.

ALBERT KHARATYAN

Doctor of Historical Sciences, professor,

Institute of History National Academy of Sciences

Alkhar39@mail.ru

ORCID: 0009-0005-8436-1288

DOI: 10.54503/1829-4073-2024.1.232–238

Հրատ. պատվեր N 1309
Ստորագրված է տպագրության 30.04.2024 թ.:
Չափսը՝ 70x100 1/16: 15 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 100 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyn" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.